

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999),
др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–)

155–156
(2/2016)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска)
Др Милан БРДАР (Београд)
Др Рајко БУКВИЋ, заменик главног и одговорног уредника (Београд)
Др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка)
Др Бранислав ЋУРЂЕВ (Нови Сад)
Др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нижњи Новгород, Русија)
Др Масајуки ИВАТА, инострани члан САНУ (Токио, Јапан)
Др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд)
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора)
Др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Македонија)
Др Милош МАРИАНОВИЋ (Нови Сад)
Др Милован МИТРОВИЋ (Београд)
Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад)
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)
Др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина)
Др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија)
Др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Академик Часлав ОЦИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2016

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

155–156
(2/2016)

НОВИ САД
2016

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Растко Јованов
ХАЈДЕГЕРОВЕ МЕТАПОЛИТИКЕ	Rastko Jovanov
HEIDEGGER'S METAPOLITICS
229–244	
Славиша Костић
РУСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА
И РИМОКАТОЛИЧКА ЦРКВА О
ЕВРОПСКИМ ИНТЕГРАЦИЈАМА	Slaviša Kostić
RUSSIAN ORTHODOX AND
ROMAN CATHOLIC CHURCHES
ON EUROPEAN INTEGRATION
245–266	
Немања С. Ђукић
ПОЛИТИЧКО-ТЕОЛОШКА
РАСПРАВА О ИДЕНТИТЕТУ	Nemanja S. Đukić
POLITICO-THEOLOGIC
DISPUTE ON IDENTITY
267–275	
Дејан Мировић
ДВОСТРУКИ СТАНДАРДИ:
ЗАПАД И РУСИЈА	Dejan Mirović
DOUBLE STANDARDS:
THE WEST AND RUSSIA
277–285	
Тодор Ж. Спарисусу
ЕКОНОМИКА ОБРАЗОВАЊА
– СТАРА И НОВА ПИТАЊА	Todor Ž. Spariosu
EDUCATION ECONOMICS
– OLD AND NEW ISSUES
287–302	
Владимир М. Цветковић
СТРАХ И ПОПЛАВЕ У СРБИЈИ:
СПРЕМНОСТ ГРАЂАНА ЗА
РЕАГОВАЊЕ НА ПРИРОДНЕ
КАТАСТРОФЕ	Vladimir M. Cvetković
FEAR AND FLOODS IN SERBIA:
CITIZENS PREPAREDNESS
FOR RESPONDING TO
NATURAL DISASTER
303–324	
Ана Билиновић и
Валентина Соколовска
ХОМОФИЛИЈА У СОЦИЈАЛНИМ
МРЕЖАМА	Ana Bilinović and
Valentina Sokolovska
HOMOPHILY IN SOCIAL
NETWORKS
325–338	

Маја С. Вукадиновић
ПЛЕС КАО ИЗРАЗ АКТИВНЕ
ИМАГИНАЦИЈЕ: УМЕТНИЧКИ,
ПСИХОЛОШКИ И ПСИХОТЕРА-
ПИЈСКИ АСПЕКТИ

Maja S. Vukadinović
DANCE AS AN EXPRESSION
OF ACTIVE IMAGINATION:
ARTISTIC, PSYCHOLOGICAL AND
PSYCHOTHERAPEUTIC ASPECTS

339–352

Слађана Видосављевић
ПОЧЕЦИ ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ
СТРУЧНОГ ВАСПИТАЊА И ОБРА-
ЗОВАЊА ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ У СРБИЈИ

Sladana Vidosavljević
THE BEGINNINGS OF
INSTITUTIONAL EDUCATION
OF FEMALE CHILDREN IN SERBIA

353–361

ПРЕВОДИ / TRANSLATIONS

Херфрид Минклер
ИМПЕРИЈА И ИМПЕРИЈАЛИЗАМ

363–378

ОСВРТИ / REVIEW ESSAYS

Маринко Вучинић
ЗЛАТНО ДОБА СРПСКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ
(*Срби 1903–1914: Историја идеја*. Приредио Милош Ковић, Београд: Слио, 2015)

379–395

Милош Мишић
О ЈЕДНОСТРАННОМ ТУМАЧЕЊУ
ИСТОРИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРОСТОРА
(Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Слио, Београд 2013,
превели с немачког Р. Гашић и В. Бабић)

396–416

Љубомирка Кркљуш
О КЊИЗИ И ЊЕНОМ ПРИКАЗУ
(Драго Његован, Биљана Ратковић Његован, *Слобода цијамје у Српској војводици 1848–1849*, Друштво новинара Војводине и Мало историјско друштво, Нови Сад 2015)

417–422

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Михаел Антоловић
ШАЈКАШКА – НОВЕ ПЕРСПЕКТИВЕ
(*Шајкашка: просјор – сјановништво – прошлост*, група аутора,
Нови Сад: Матица српска, 2014)

423–425

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

427–430

ХАЈДЕГЕРОВЕ МЕТАПОЛИТИКЕ

РАСТКО ЈОВАНОВ

Универзитет у Београду
Институт за филозофију и друштвену теорију
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
jovanov@instifdt.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У раду се истражује Хајдегеров политички ангажман 1933/1934. на основу појма „метаполитике“, који Хајдегер уводи по први и једини пут у своја политичка разматрања у његовим недавно објављеним приватним записима у тзв. „Црним свескама“ током свог ректората на Фрајбуршком универзитету. Посредством појма „метаполитике“ Хајдегер покушава да деконструише модерну политику захтевајући да теоријске рефлексије након Хитлеровог преузимања власти у националсоцијалистичкој Немачкој морају дати предност (духовној) акцији. Филозофски појмови на тај начин постају оружјем у борби против модерне демократије и стављају се у службу немачког народа који је, схваћен као „изворна заједница“, једини у стању да постави питање Бића из хоризонта „метафизике као метаполитике“. Свој политички ангажман Хајдегер ће назвати „духовним националсоцијализмом“ и покушаваће да га спроведе путем преобликовања немачких образовних институција. Један део рада ће стога бити посвећен и Хајдегеровом схватању васпитања као средства његовог политичког ангажмана. Као свој резултат, рад настоји да укаже на амбивалентност, агонизам и особени месијанизам Хајдегеровог филозофског схватања политике, али уједно и на антисемитизам који његов теоријско-политички ангажман није могао да избегне.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: метаполитика, сабирање, васпитање, месијанизам, Хајдегер, народ, простор

Хајдегер је признао да је његов националсоцијалистички ангажман представљао грешку.¹ Био је заведен духом времена и утицајем разноврсних језичких облика [*Gestalt*] из којих је просто исијавао дух конзервативне

¹ “Mein Rektorat stand unter dem großen Irrtum...”, [GA 94: 162]. Хајдегерове списе наводим према издању његових сабраних дела (= GA).

револуције у Немачкој 30-их година прошлог века. Био је заведен и – како су нам то недавно предочили његови приватни записи у тзв. „црним свескама” – појмовима и фигурама сопственог мишљења. Питање је, дакле, како је Хајдегер допустио себи да га заведу. Реч је о завођењу Хајдегера, о његовом сопственом завођењу, о самозавођењу. Можда је највише реч о оним скретањима, лутањима, а не само пукој заблуди (*Irrnisse*, а не *Irrtum*) које Хајдегер приписује самој историји бића, а која, поред немачког сабирања (*Versammlung*) и модерне технике на врхунцу западног метафизичког мишљења, обухвата и њега као чувара (*Hütter*) Бића.²

Како је Хајдегер, према томе, успео да погреши? Како га је његова филозофска мисао завела? То су питања на које ће овај рад покушати да одговори у светлу новообјављених „црних свезака”. То је такође и задатак који нам је задат. Сâм Хајдегер постхумно га је поставио на стогодишњицу почетка Првог светског рата са завршним томовима његових дела. Датуми у овом случају нису неважни. Одмах ћемо видети који су то датуми које Хајдегер помиње у својим белешкама. Пажњу свакако треба обратити, можда и више, на датуме које не помиње, које изоставља.

Хајдегеров однос према политици овде ће се промишљати од његовог „другог”, управо оног што он покушава да искључи, негира, да му одузме теоријску важност и актуелну животност, а које га, онда, одмах опседа. Наиме, посредством појма „метаполитике” Хајдегер покушава да деконструише модерну политику, и то управо на основу саме иманентне логике која је у модерни водила разматрање односа индивидуе и друштва. Хајдегер одустаје од негативног схватања слободе и – у расправи (*Auseinandersetzung*) са Хегеловом и Шмитовом политичком филозофијом у предавањима 1933. и 1934. – враћа се античком, позитивном схватању као суделовању и сабирању [*Versammlung*]. Али у сасвим особеном смислу. Наиме, духовно учешће у тзв. „конзервативној револуцији” пред почетак Другог светског рада последња је последица једне особене линије немачке филозофије која ће политичку борбу свести на духовну.³ Метаполитика неће представљати, како ће се покушати показати у овом раду, никакву натполитику, неко теоријско разматрање, нити оправдање политике. Тај

² Хајдегер свој политички ангажман експлицитно назива „заблудом”, *Irrtum*, а не „лутањем”, *Irrnis*. Заблуда се по њему састојала у томе да се 1933. „није спознало колико мало су снаге биле припремљене и историјски прикладне (...) и да функционери нису били спознати као функционери.” Али, Хајдегер додаје, да његова одлука о политичком ангажману није била заблуда „политички у светскоисторијском смислу”, већ је он учинио грешку управо у томе што је сматрао да се националсоцијализам, мишљен као крај метафизике и као прелаз, „као такав може у тренутку (*Augenblick*) непосредно усмерити и унапредити” [GA 95: 147–148]. Дакле, заблуда, *Irrtum*, везана је за „вулгарни” националсоцијализам, док је „духовни” националсоцијализам био исправан покрет, иако се накнадно показао, као и само Хајдегерово мишљење 1933. као лутање, *Irrnis*. Уп. такође: [GA 16: 414].

³ Та линија интензивнијег довођења у непосредан однос полемоса и логоса може се пратити од Ничеа. Уп. [Nietzsche 1999: 366]: „Јер, када истина ступа у борбу с миленијумском лажи, затрешће се, имаћемо грч земљотреса, померање брда и долина, о каквима се никада ни сањало није. Појам политике преточио се тада сасвим у духовни рат, све творевине моћи старог друштва развејане у ваздух – оне све скупа почивају на лажи: биће ратова каквих на Земљи још није било. Тек почев од мене постоји на Земљи велика ѿполићка.”

ће појам Хајдегер кратко користити да би описао свој положај на фронту духовне борбе током „ректора́та”, положај који ће захтевати да теоријске рефлексије дају предност акцији.⁴ Иако то и даље остаје суштински интелектуалан чин, он се овај пут спроводи са другима, управо на духовном *Heimat*-фронту.⁵ Показаће се да (мета)политика остаје страна његовој мисли, упркос томе што ће се у једном моменту Хајдегер потпуно уплести у антисемитску просторност права.

Основни циљ овог рада је покушај да разјасни природу Хајдегеровог политичког ангажмана у светлу његових приватних записа у „црним свескама” из доба његовог ректората.⁶ И то преко једног појма који се ту и само на том месту уводи у његовим списима: појма *мейџајолиџике*.⁷ Видећемо да је метаполитика месијански појам, пројекат, нешто што ће тек доћи ако и само ако, сматра Хајдегер, у том *прелазном* добу 1933. националсоцијалистички покрет буде следио налог (*Auftrag*) историјски предат немачком народу, који већ стоји на времену, а као обликован и припремљен доступан је у његовим списима. У тексту ћу инсистирати на празнини, немогућности, месијанизму тог појма који је усмерен на оно Долазеће (*das Kommende*). У том смислу оно „друго” што Хајдегера и тај појам непрестано опседа јесте његово слепило за истинску политику, у којој нема више места за хероја и (што је идентично) великог злочинца (*Verbrecher*). Они припадају – како је то још Хегел показао – предржавном стању. Појам метаполитике ће нам тако најјасније показати начин на који је Хајдегер био и остаје заведен духом конзервативне револуције и „невидљивим фронтом тајне духовне Немачке” (155).

ДАТУМИ

Да видимо одмах на почетку које датуме Хајдегер помиње у „црним свескама”. Који су то датуми који откривају немачко сабирање као спасоносну истину Запада?

1806. Хелдерлин одлази и почиње немачко сабирање (*Sammlung*).

1812. Немачки залет достиже свој врхунац и рађа се Рихард Вагнер.

⁴ Уп. Хајдегерово писмо Карлу Шмиту где пише да се налази усред *йолемос*-а и да његова књижевна егзистенција мора да уступи место политичком ангажману, односно сабирању духовних снага на универзитету [GA 16: 156].

⁵ Да буде записано, одмах на почетку, да Хајдегер свој „политички” ангажман наговештава још у § 74 *Бића и времена*: “Wenn aber das schicksalhafte Dasein als In-der-Welt-sein we-senhaft im Mitsein mit Anderen existiert, ist sein Geschehen ein Mitgeschehen und bestimmt als Geschick. Damit bezeichnen wir das Geschehen der Gemeinschaft, des Volkes.”

⁶ Основни текст који овај рад покушава да тумачи јесу странице 111–162 које стоје под насловом “Aus der Zeit des Rektorats”, у: M. Heidegger, *Überlegungen II–VI (Schwarze Hefte 1931–1938)*, Gesamtausgabe 94, Klostermann, Frankfurt a. M. 2014. Сви цитати у тексту који садрже само број странице односе се на ову књигу.

⁷ Историја појма метаполитике тек треба да се напише. Поменућу само да крајем 80-их година прошлог века почиње да излази конзервативан и, донекле, вероватно колико су му то прилике дозволиле, антисемитски часопис, под насловом *Elemente zur Metapolitik*, са текстовима Жулијен Фројнда, Алан де Беноа, и са насловима попут „Наш унутрашњи рајх”, „Зашто се ми боримо”, „Свет индоевропљана”, „Време историје”, итд.

1843. Хелдерлин одлази са „света”, а годину дана после на њега стиже Ниче.

1870. Немачке оснивачке године су утемељене и појављују се Ничеова *Несавремена размајрања*.

1883 Излази *Зарайџусџа I* и умире Рихард Вагнер.

1888 Крај децембра: Ничеова „еуфорија” пред сломом и–
(26. 9. 1889).

[GA 94: 523]

Последњи датум је година Хајдегеровог рођења. Хајдегер даје и наслов овим датумима: „Игра и сабласност бројева при рачунању времена у предворју понорне (abgründigen) немачке историје.” Дакле, истинска немачка историја је духовна, историја песника и мислилаца као чувара бића, – историја као усуд (*Geschick*) историјског народа. Датуми изражавају хронологију немачке историје која одражава њен бездан, понор (*Abgrund*). Нећу се заустављати на овом термину који је један од темељних за конституцију Хајдегеровог тзв. пресокрета; довољно је да укажем да Хајдегер понор мисли као нужну претпоставку, као извор новог почетка за којим се указала прилика 30-их година 20. века. Најпре укратко да укажем на оно шта ови датуми носе са собом.

„Хелдерлин одлази” – није усмерено само на Хелдерлиново лудило, на датум када бива примљен на тибингешку клинику и убрзо отпуштен са дијагнозом неизлечиве маније, већ се односи и на немачку историју, на битку код Јене, као и на Хегелову *Феноменологију духа*, али првенствено на неуспех естетичког помирења слободе и природе. Да подсетим да се у том добу и за Шелинга постављало питање: Како је могуће живети са природом која поседује моћ над историјом ако више није довољно да се живи естетички?

„Немачко сабирање” односи се на буђење немачког национализма и борбу против Наполеонове Француске, али и на, како ћу касније показати, Фихтеове касне говоре о политичком васпитању у којима се уводи фигура *Zwingherr*-а. Хајдегер даље уврштава у ту сабирну историју Ничеово рођење 1843, проглашење Другог немачког царства, Другог Рајха 1870, Ничеову еуфорију 1888. пред нервним сломом, и – на крају – датум свог рођења.

Дакле, Хајдегер уврштава себе не само унутар историје немачке филозофије, него и као једну од кључних сабирних тачака немачке историје. Другим речима, без његове филозофије не би био могућ нови почетак не само немачког народа, него и укупног људског опстанка (*Dasein*) у свету, тј. нови начин постављања питања бића. У предавањима о Хегеловој филозофији права у зимском семестру 1934/35. помиње се још један датум који нам може боље осветлити позадину ове његове кратке историје.

30. 1. 1933. је Хегел умро – не! он још није уопште ‘живео’! – овде је он најпре постао жив – као што се и историја рађа, тј. умире. Ипак – управо стога није могућа никаква ‘обнова’.

Ако његову филозофију државно-филозофски узмемо као метафизику бирократске државе (...) онда све постаје бесмислено

– једно бркање суштинских мотива Хегелове идеје државе са ‘чињеницама’.

[GA 86: 85]

30. јануара 1933. – сетимо се – Хитлер долази на власт и постаје канцелар. Исте године Шмит објављује *Staat, Bewegung, Volk* где стоји “Hegel [ist] gestorben” [Schmitt 1933: 32], у смислу да је Хегелово разликовање између државе и друштва превладано у корист диференције држава–покрет–народ. Овај Хајдегеров навод је, дакле, уперен против Шмита, иако се Хајдегер слаже да је обнова Хегелове политичке филозофије бесмислена, пошто се политичка стварност променила: институција грађанског друштва и либералног просветитељства је превладана. Али насупрот Шмиту, за Хајдегера Хегел тек сада постаје жив, у моменту када уједно умире. Хегел је за Хајдегера највиша тачка метафизике и уједно њен крај, док 30-те године прошлог века представљају врхунац таквог метафизичког погледа на свет, који, као и сваки врхунац, нужно иде ка пропасти и новом почетку. Смрт и жртвовање у добу прелаза (*Übergang*) показују се конститутивним за Биће и његово питање.

Стога је 1933. година за Хајдегера исто што и 1806. за Хегела – момент када се дух, односно Биће појављује (*erscheinen*) и из идеалности питања прелази у најтврђу реалност опстанка: револуција у мислима проналази своје остварење у историји. Као и 1806, када немачко сабирање по Хајдегеру започиње и хвата залет, оно 1933. већ стоји као потпуно обликовано и чека свог фирера да ступи у акцију. Снаге су *сабране*, потребно је још духовно-политичко вођство – *мeтaпoлитикa*.

МЕТААСПИРИН

Али, шта је за Хајдегера метаполитика? Појављивање те речи у његовим списима изгледа потпуно сабласно. Њена појава у само три момента у првом тому „црних свезака” делује као неки блиц, *Augenblick*, управо као заслепљујући моменат. Као да је та реч у моменту и са скоком бачена [*Geworfenheit*] у догађај револуционисања стварности и преокретања не само свих вредности, већ превасходно питања о Бићу. Са овом речју опстанак (*Dasein*) отвара опште ванредно стање у циљу установљења „изворне заједнице” која не познаје појам неутралности.

Пре него што наведем те заслепљујуће моменте, *Augenblicke*, у којима реч метаполитика заводи Хајдегера и просто га гони да преузме вођство и стане на фронт бивајући и сâм вођен, три године раније, у предавањима о „Основним појмовима метафизике” из зимског семестра 1929/30, Хајдегер говори шта она није. Наиме, он сматра да је термин „метафизика” дала подстрек аналошком образовању металогике и метагеометрије, и да је чак довела до тога да се метаполитичарима називају они који заснивају практичну политику на филозофским системима. Тако се „чак може говорити о неком метааспирину, који надмашује дејство обичног аспирина” [GA 29/30: 60]. Хајдегер, дакле, није метаполитичар у смислу да жели да

подари својом онтологијом темељ политичкој акцији. Једно читање овог текста нам говори да за Хајдегера метаполитика не завређује пажњу као покушај да се филозофија и политика доведу у непосредну везу. То је тачно, јер за Хајдегера филозофија није никаква корисна ствар; она може представљати само сметњу у држави. Једно друго читање, међутим, додаће на то – али тек након појаве овог термина 1933. – да метаполитика, иако додуше не изводи политичке постулате из филозофских теорија, нуди политички и филозофски *излаз* из претходне филозофије (као метафизике) и политике. *Излаз*, наравно, може бити само политички, а вођство у том *историјском* изласку из историје додељено је преокретању питања о Бићу које се тренутно – у том моменту, те 1933, и на том универзитету – разрешава истовремено и теоријски и практично.

Околишам, не усуђујем се да тако лако пређем на те заслепљујуће моменте који надиру из те речи, а да претходно не изнесем епилог који је та реч имала у својој последњој (и јединој након „црних свезака”) појави. У склопу говора о границама опстанка у његовим приватним списима објављеним под заједничким називом *Ка мишљењу догађаја* наилазимо на следеће речи:

Границе Политичког – (*политички* засновати – не вагати одлуку).

Метайполитика!

(...)

Границе Политичког (суштинска одлука).⁸

Оно Политичко и пуко политичко заснивање опстанка не доносе суштинске одлуке, јер не, нису у стању суштински да их разматрају и вагају пошто не знају своју границу: управо метаполитику. Метаполитика није, дакле, политика, нема ништа заједничко са оним Политичким, које остаје захваћено метафизиком. Оба претходна места нам стога само говоре шта метаполитика није и не може да буде. Уједно нам ипак саопштавају да је она граница Политичког и да је суштинска одлука у њеним рукама, – одлука која, на концу, може бити само политичка, јер се тиче онога „Ми”, *Wir*. Сада смо спремни да сазнамо, шта је то метаполитика за Хајдегера и да уједно поставимо питање: да ли она може да врши сабирање логоса усред полемоса те 1933?

МЕТАПОЛИТИКА

Ево да видимо шта он пише о метаполитици на самом почетку свог ректората и у склопу разматрања новог устројства универзитета, при чему се не ради о надградњи (*Aufbau*) или поновној изградњи [*Neubau*] уни-

⁸ [GA 73.1: 565]. Хајдегерови списи сабрани у овом тому сежу од 1932. па све до краја његовог живота. Нема тачног датирања овог навода. Међутим, наслов под којим стоји овај навод је „Напад и преузимање службе”, а поднаслов „Шта се мора десити?” Ако се обрати пажња на речи које доминирају у том тексту, чини се умесним претпоставка да је настао током или напоредно након повлачења из ректорске службе (пошто у једном моменту наилазимо на реч „самообмана”).

верзитета, већ о његовом уништењу (*Zerstörung*) посредством васпитања нових нараштаја, о револуцији унутар високог образовања (уп. 115–116). Касније ћемо видети зашто васпитање и зашто револуција, јер научни напредак унутар новог почетка, дакле након метафизике и у оквиру метаполитике, није циљ по себи – сада је сврха учење као васпитање (123).

Крај »философије«. – Морамо је докрајчити и тиме оно потпуно другачије – метаполитику – припремити. Према томе такође и *промену науке*. (115)⁹

Метафизика као мета-политика. (116)¹⁰

Метафизика љубивствивовања мора себе на основу свог најунутрашњијег склопа да продуби и прошири ка метаполици њовесног народа. (124)¹¹

Ево коначно тих места на којима Хајдегер помиње термин метаполитика. Метаполитика треба да дође на место метафизике, под чијим „терором“ устројства мишљења по Хајдегеру стоји целокупна историја филозофије. Али, као што видимо у трећем наводу, она је уско везана за народ, она је увек метаполитика одређеног народа, и то не било којег, већ само историјског народа, односно оног којем је дат налог (*Auftrag*), а за Хајдегера то је само немачки народ, да заснује нови почетак у људској историји, да покрене обострано условљену револуцију – револуцију знања и револуцију поретка унутар коначности опстанка и самог света. За испуњење тог задатка није потребан само *Führer*, вођа, него и филозоф, *духовни Führer*, сâм Хајдегер.

Најпре, шта то значи да је потребно докрајчити „философију“? Стављајући је под наводнике, Хајдегер је сужава на њено метафизичко значење коме измиче основно питање његове филозофије. „Промена науке“ јесте оно што објашњава скривени однос филозофије и метаполитике. Докрајчење филозофије *као* метафизике је услов појављивања метаполитике. Хајдегер, међутим, одмах додаје: *према њој* и нове науке, новог знања. Метаполитика је везана, дакле, за промену знања. Док сама „(п)рипрема промене знања изискује деценије“ (122). Метаполитика може стога тренутно, те 1933, само да буде пројекат. Тренутно је по Хајдегеру реч само о *припреми* за њен надолазак: тек „ступамо у једно доба“ (126). Припрема (*Vorbereitung*), прелаз (*Übergang*), револуција – све су то речи које носе у себи промену, скривено насиље, и које *просиор* за испољавање свог „права“ могу наћи само у ванредном, револуционарном стању. Хајдегер је ту већ на фронту.

⁹ „Das Ende der »Philosophie«. – Wir müssen sie zum Ende bringen und damit das völlig Andere – Metapolitik – vorbereiten. Demgemäß auch der Wandel der Wissenschaft.“

¹⁰ „Metaphysik als Meta-politik.“

¹¹ „Die Metaphysik des Daseins muß sich nach ihrem innersten Gefüge vertiefen und ausweiten zur Metapolitik »des« geschichtlichen Volkes.“

Борба у којој он учествује је борба око суштине немачког народа, чија историја је, како смо видели по наведеним датумима, превасходно историја песника и мислилаца. Историја у коју Хајдегер сврстава и самог себе. Та историја треба да се открије и осигура, посредством духовно-политичког руковођења универзитетом. Дакле једном политиком универзитета и високе школе.

Метаполитика као неко будуће стање у којем је стабилизовано и конзервисано револуционарно насиље прелазног периода који је сав потонуо у борбу (*Kampf*). Та именица одређује Хајдегеров ректорски ангажман. Она га на самом почетку његове акције потпуно превладава: „... Führer је пробудио нову стварност, која нашем мишљењу нуди исправан пут и ударну снагу” (111). Хајдегер види свој ректорат као средство да и сам непосредно ступи у борбу. Одмах, у моменту, *Augenblick*-у, он одбацује своју претходну егзистенцију („Литерарна егзистенција је завршена” (111)) и његово лично „ја” утапа се у „Wir”: сви су на фронту и нема неутралних. Отворен је „светски моменат”, *Weltaugenblick* (112) који налаже „[н]икакво бежање, никакав умор, увек напад” (116), јер је тренутак за акцију стигао [*Augenblicks-aktion*]. Зато и нема потребе за програмима, системима, теоријом (111), јер „духовни националсоцијализам” није ништа „теоријско” (135). Теорија је већ ту, отеловљена је у „неколицини” који знају (120) и који ће васпитати.

ВАСПИТАЊЕ

Довођење у непосредну везу васпитања и политике – политичко васпитање је таутологија, рећи ће Хајдегер – једно је од упечатљивих својстава немачке филозофије. Фихте са својим предавањима испред немачке публике слови за оног ко је утро тај посебан пут који води ка Хајдегеру.¹² Њихова блискост још више чуди ако обратимо пажњу на то да Хајдегер потпуно ћути о њему. У свом обимном списатељском и предавачком опусу Хајдегер посвећује Фихтеу само мали део предавања о немачком идеализму из летњег семестра 1929 [уп. GA 28: 50–183]. Фихте, наиме, уводи фигуру *Zwingherr*-а (деспота, принудног господара) у своје политичке списе и предавања 1813. Он је „деспот за немство” (*Zwingherr zur Deutschheit*) чији је задатак „васпитање за слободу”.¹³ На тај задатак, који је по Фихтеу временски ограничен, попут ванредног стања, деспот има изворно, умско право, управо стога што Немци немају историју. Као безисторијски, они су изворан народ; њихово сопство није историјско, већ метафизичко, јер су једини успели да се уздигну до *јојма* слободе и да на њему граде своју нацију [VII: 565–566]. Деспот само треба да следи истински увид претходно изложен у Фихтеовој *Wissenschaftslehre*, која се „не може сматрати не-

¹² Сетимо се да и Хегел своју *Филозофију ђрава* испрва конципира као *Staatspädagogik*, као васпитање за државу.

¹³ J. G. Fichte, *Sämtliche Werke*, De Gruyter, Berlin 1971, том VII, стр. 565. Наводе из Фихтеових сабраних дела обележавам у даљем тексту само бројевима тома и страница.

истинитом ако је претходно исправно схваћена” [VII: 681]. На тој основи он треба да оформи класу учењака који ће посредством новоуспостављених образовних институција васпитавати друге за слободу [VII: 444]. Његово знање је „генетичко”, јер једини познаје историју рађања и развоја света [VII: 449], а са појмом слободе дели иста одређења: „апсолутни почетак, из самог себе одлучујуће, ново-успостављајуће” [VII: 592]. Али, као такав, као онај који учи друге, *све* друге унутар политичке заједнице, он је нужно трансцендентан у односу на заједницу и стоји *изван* ње. Дакле, не стоји са другима на фронту, попут Хајдегера. Коначно, деспот је *sacer*, први који ће себе након испуњења свог задатка жртвовати. Деспот, дакле, у једном *Augenblick*-у ускоче у иманентни историјски развој само да би га у сопственој жртви напустио. У томе и лежи суштина сваког појма диктатуре, па и нацистичке, како нас томе учи Шмит, што он конституише изузетак у органском развоју да би оправдао елиминацију непријатељског елемента.

Ови Фихтеови ставови изречени пред берлинском публиком током рата са Французима одзвањају 1933. у Фрајбургу. Васпитање је за Хајдегера сабирање, *Sammlung* – оно сабира у јеку полемоса историјске снаге посредством логоса оних који воде, учитеља, господара. Хајдегер их назива *Meisterschaft*-ом, онима који имају првенство,¹⁴ који васпитају. Хајдегер, дакле, преузима васпитну улогу као своју сопствену борбу. Његов сопствени рајх је установљење једне једине царске високе школе, *Reichshochschule* (117), која ће стајати под највишим духовно-политичким вођством. За њега не постоји више на једној страни духовно а на другој политичко, на једној теоријско, на другој практично знање. Циљ је да се променом устројства универзитета, путем његовог уништења, осигурају саме основе будућег „духовно политичког вођства” (*geistig politische Führung*) (115), тј. метаполитике као спасоносне врсте људског опстанка у свету.

Хајдегер, тај нови *Zwingherr*, говори о учитељима као о оним Петким (Wenigen), који једини егзистирају изван и изнад себе (120).¹⁵ Они су покретачи сваке колективне акције или онога што Хајдегер у *Sein und Zeit* назива догађајем или удесом народа (*Geschick des Volkes*) [GA 2: 384]. „Führen und Folgen”, водити и пратити, одзвања више пута током овог кратког текста. Вредност појединачног Ја је изгубила на значају са коначним сломом бирократских вредности буржоаске државе. Постоји само једно једино Ја и сви остали, *Wir*. Али утолико хитније, додаће Хајдегер, потребно је подржати *Meisterschaft* и оснивање царске високе школе (128). Први задатак *духовног* вођства је у „стварању оружја” (139), односно у новом устројству универзитета и стварању нове институције, у којој ће васпитање представљати ништа друго до спровођење „државне моћи” (121), јер се радикалност покрета може одржати само у духовном. Међутим, да би уопште могло доћи до стваралачког револуционисања људског опстанка, најпре

¹⁴ *Meisterschaft* има на немачком значење мајсторства, али и првенства.

¹⁵ Било би занимљиво истражити линију која води од Хегеловог „права јунака”, преко Бењаминовог „великог злочинца” до Хајдегеровог „хероја” у § 74 *Sein und Zeit* [GA 2: 385].

у Немачкој, а потом и међу другим народима на Западу, – националсоцијализам мора да остане у борби, мора да инсистира на свом положају, који не подразумева само сопствено проширивање, већ превасходно сопствено спровођење (141). Међутим, ни идентитет националсоцијализма не може да побегне нововековној логици Политичког, јер и он мора да створи или пронађе непријатеља да би успео у свом инсистирању да увек остане будан и у борби. „Где стоји непријатељ и како ће се створити?” (141). Или – како читамо на другом месту – потребно је изабрати супарника, „односно, моћи самог себе поставити у питање”.¹⁶

Овде се већ назире Хајдегеров крај са ректорским ангажманом. Националсоцијалисти нису довољно радикални; иза њихове мимикрије и даље извирује малограђанштина. Они остају само обични функционери и отпада могућност њиховог духовно-политичког уздизања ка аристократији вођства (*Führerschaft*). Хајдегер види свој ангажман у националсоцијалистичком покрету много радикалније: он тражи и нуди као прву ствар своју сопствену жртву. Величајући Немце, народ песника, мислилаца и државника, Хајдегер их назива „великим супарником” који води „велико подстичуће супарништво” у борби старог света са новим, либералне буржоазије и нове метаполитичке колективности:

И где је велики супарник у овој борби, на којој израстају они Долазећи (*die Kommende*) ...? Где треба да је велико подстичуће супарништво, ако не код нас, док се жртвујемо као прелаз за оне Долазеће ...? (125)

Налик налогу који Zwingherг задобија од метафизичког и безисторијског немачког народа у Фихтеовим говорима, да васпита Немце за слободу и да се након тога „поништи”, Хајдегер дарује жртву прелазном добу (*Übergang*) у којем ће немачки народ (*völkisches Dasein*), као истински историјски, под „духовно политичким вођством” Учитеља коначно „довршити” филозофију као метафизику и стићи у „изворне” пределе метаполитике, а тиме и свој усуд потврдити *насућној* основној тенденцији техничког доба. За спровођење суштинског сâм појединац није довољан, већ је потребна „заједница Ретких” (16), чије вођство представља, баш као код Фихтеа, *васићшање* за самосталност и самоодговорност. „Шта је то? – Самоодговорност? Заузети се за нешто и жртвовати се?” (16) Хајдегер не схвата себе само као вођу, који васпитава за самоодговорност и жртву; он је *духовни* вођа који *буди* стваралачке снаге и који их у јеку полемоса *сабира* око логоса:

Тренутно међутим стојим усред полемоса и књижевно мора да одступи. (...) Сабирање (*Sammlung*) духовних снага које би требало да изнедре оно Долазеће (*das Kommende*), постаје све хитније (писмо Шмиту) [GA 16: 156].

¹⁶ Уп. [GA 95: 83]: „... den Gegner wählen, d. h. sich selbst dabei in Frage stellen können...” Овај мотив ће преузети Шмит у својим рефлексијама о непријатељу након Другог светског рата.

САБИРАЊЕ

Да би 1933. могла да се представи као „прелазно доба”, као ванредно стање, морао је већ да стоји припремљен и обликован револуционарни тренутак, *Augenblick*. Видели смо *духовно-политичке дајџуме* који по Хајдегеру сабирају снаге за преокрет – од 1806. до 1889; видели смо и људе око којих се сабирање вршило – Хелдерлин, Вагнер, Ниче и, као последњи, Хајдегер. Дакле, 1933. се већ век раније зачела „у духовно-политичкој историји Запада” [GA 39: 3]. По Хајдегеру, већ је одлучено, мисија немачког народа већ стоји духовно припремљена, пошто се „истинско сабирање појединаца у изворну заједницу већ догодило” [GA 39: 8]. Политичке акције на онтичком нивоу, концентрациони логори, марш дугих ножева – све је то небитно и може да се окарактерише као „помоћна припрема, а не суштина” [GA 39: 8]. Хајдегера не интересују друштво нити модерна политика која у њему има свој топос; он је окренут *изворној заједници*, њеном промишљању и спровођењу, и питању, како се може „узајамно безусловно припадати” [GA 39: 72]. Истинска¹⁷ заједница [*Gemeinschaft*] не настаје успостављањем узајамних односа засебних индивидуа – појединаца *као* власника неког поседа, као члана породице или корпорације. Тако по њему може настати једино друштво, а свака онтичка везаност појединца је њему небитна. У заједници се појединац веже са оним што „сваког појединца надилазећи повезује и одређује” и истински пример такве изворне заједнице је „другарство војника на фронту” [GA 39: 72]. Оно што њих надилази, одређује и повезује јесте управо смрт и спремност на њену жртву: смрт као „слободна жртва” [GA 39: 73] ствара *просјор* заједнице у којем можемо *једни друге чуити*.

Сабирање појединаца врши се кроз разговар и језик чланова једне заједнице који су повезани спремношћу на жртву за оно Долазеће. То су речи око којих се растресеност и амбивалентност Хајдегеровог „политичког” ангажмана може сабрати. И писац је попут ратника на фронту, јер је везан истом заједницом и истим „борбеним духом на фронту” [GA 96: 29] – написаће Хајдегер у одељку о „Скривеном Немству” на самом почетку Другог светског рата.

Да ли Хајдегер чује „друге”? Он чује само Немце, разумљив му је само немачки језик. Инсистирање само на једном језику, међутим, нужно води до интензивирања насиља попут политичког кршења споразума или насилног одузимања и укидања говора неког другог. Још од антике, дакле од самих почетака филозофског мишљења, присутна је тенденција да се „онај други” разреши и одреди изван граница језичког поља. Облици таквог укидања иду од варвара, преко роба, колонијалног дивљака, до злочинца који крши људска права. Други, тај непријатељ којег Хајдегер тражи, се те 1933. налази и у сопственом народу. У свом другом предавању „О суштини истине” из зимског семестра 1933/34, дакле у временском распону који одговара анализираним записима из „црних свезака”, Хајдегер уводи нови, радикалнији текст:

¹⁷ Придев „истински” [wahrhaft] теолошки влада Хајдегеровим ангажманом.

„... противник није партнер, него непријатељ. (...) Непријатељ не мора да буде спољашњи, који и није увек најопаснији. И може изгледати као да нема непријатеља. Онда је основна потреба пронаћи непријатеља, поставити га на светло дана или га најпре створити... Непријатељ се може учврстити у најунутрашњијем корену опстанка једног народа и супротставити се и противно деловати сопственој суштини тог народа” [GA 36/37: 91].

Дакле, непријатељ не мора нужно да буде нешто потпуно спољашње једном народу, рецимо други народ. И таквог непријатеља – Хајдегер коначно завршава – треба „поставити са циљем потпуног уништења” [GA 36/37: 91]. Да би се допрело до метаполитичке егзистенције немачког народа као истински историјског, потребно је ипак да се најпре политичка борба спроведе на онтичком нивоу. Ни „духовни националсоцијализам” (135) не може трпељиво посматрати „стране елементе” у немачком народу који остају неукорењени у суштини тог народа. Изгледа да се, према њему, са *номадским духом* Јевреја не може изградити народна заједница, *Volksgemeinschaft*, која треба да се постави као први циљ духовно-политичке акције. Стога, утемељујуће образовање фронта мора већ јасно да постави циљ борбе и одреди свог непријатеља (уп. 147). А први задатак вође је да „створи оружје” (*waffen schaffen*). Други циљ духовног националсоцијализма је стварање државе која ће преузети налог који је немачком народу историјски задан. Као трећи, истински али и најдаљи циљ, Хајдегер види успостављање „историјске величине народа у постигнућу и обликовању бићевних моћи (*Seinsmächte*)” (136). Трећи циљ је идентичан са успостављањем метаполитичког опстанка немачког народа и изгледа као да је довољно да буде спровођен само *ex catedra*. Први циљ, међутим, тражи политичку акцију „вулагарног националсоцијализма” (142) и везивање кроз „крв и тло” (127).

У том смислу, истог зимског семестра 1933/34¹⁸ Хајдегер истиче да бићу народа, као и људском бићу, припада његов властити простор: „сваки народ има њему припадајући простор” [Heidegger 2009: 81]. Ако је тако, онда и самом начину бивствовања неког народа припада „одношење спрам простора, тј. овладавање простором и бити-означен простором (Vom-Raum-geprägt-Werden)” [ibid]. У истом контексту Хајдегер каже:

„Историја нас учи да номади нису само означени безнадежношћу пустиње и степе, већ да, такође, иза себе остављају пустињу, а где се пре тога налазило плодно и култивисано земљиште ...” [ibid, 82].

Из таквог особеног односа саприпадања народа и тла произилази и специфично знање неког народа о природи сопственог простора; другим речима, да се изразим хајдегеријански – начин на који се том народу открива природа. Јер:

¹⁸ Семинар „О суштини и појму, природе, историје и државе” није уврштен у „политику” издања Хајдегерових сабраних дела. Семинар је, ипак, објављен 2009. у *Heidegger-Jahrbuch*.

„Неком словенском народу отвориће се природа нашег немачког простора сигурно сасвим другачије него нама, а семитским номадима можда се неће уопште никада отворити” [ibid, 82].

Дакле, номади представљају опасност пустошења култивисаних европских простора. При томе, сасвим је оправдано питати се, поготово данас, у информатичком добу у којем информатички простор скоро и да не познаје категорију укореењеног и фиксираног места: да ли уопште постоји и да ли је нужна онтолошка веза између Бића и простора? Можда нема Бића као таквог, већ само бивствујућег у кретању, само номадизма, без укореењености у тло и унутар националних граница? Да ли се Едмунду Хусерлу или Карлу Левиту другачије приказивала и откривала природа и шуме око Фрајбурга? Да ли се метрополски простор Беча уопште откривао Арнолду Шенбергу и обликовао његове композиције или је овај Јеврејин („Одбацујем те као Јевреја” – упутиће му Кандински) стварао само из свог „номадског јеврејства”? Хајдегерови познати ставови о укореењености у тло и завичај могу се разумети и објаснити као пуко конзервативно испољавање још једног немачког филозофа тридесетих година прошлог века. Можемо, додуше натегнуто, себи представити и одређену логику која стоји иза повезивања народа и простора. Проблематична је, међутим, једна новина коју Хајдегер уводи 1933/34: повезивање простора као *џериџорије* и *саобраћања* [Verkehr] са појмом *џолиџичке* државе. Наиме, дедукцијом државе из друштвеног уговора може се доћи, по Хајдегеру, само до појма либералне државе благостања. Истински појам државе мора се насупрот томе изводити „у смислу оног Политичког као основног темељног карактера из филозофије егзистирајућег западног човека” [Heidegger 2009: 79]. А као политичка, држава једног народа, Биће једног бивствујућег, одређена је територијом,¹⁹ а не завичајем који се открива само појединцу. Као политичка, као територијално одређена, држава је битно ношена вољом за својим проширивањем, деловањем и саобраћањем у све даље просторе. Територија као простор државе има своје границе докле сеже њено деловање, тј. њено освајање даљих простора. Али, како ће се онда једном Немцу, питамо се, отворити украјинска степа или магловита банатска равница ако није укореењена (*Bodenständig*) у њој? Да ли ће се отворити оружјем, крвљу и жртвом? Или пре садржајем књига, духовном разменом и доколицом као условом за бављење филозофским радом? Зар се није простор Русије Хајдегеру отварао преко Достојевског? Можда Хајдегер у свом историјско-филозофском разговору и разрачунавању (*Auseinandersetzung*) није добро чуо Аристотела када овај вели:

¹⁹ Социјално-онтолошки посматрано, никако није нужно да држава као политичка заједница, узета као група или колективни идентитет, егзистира само унутар претходно установљених граница. Напуштајући своје територијалне границе и повлачећи се у Првом светском рату преко Албаније Србија није престала да постоји као држава. И даље су плаћане репарације, потписивани међународни уговори и ударани државни печати. Такође, није јасно зашто би духовно сабирање немачког народа нужно повлачило и његово територијално заокружење и проширивање и на оне Немце који су изван граница Рајха [уп. Heidegger 2009: 82].

Треба, наиме, бити способан и за рад и за ратовање, али више за мир и за доколицу; треба радити оно што је нужно и корисно, али више оно што је добро. За такве циљеве, дакле, треба васпитавати децу и људе осталог узраста уколико им је потребно васпитање [Aristoteles, VII, 13 1333a–1333b].

Сводећи оно Политичко на антагонизам који тражи жртву, Хајдегеру је потребно супротставити концепцију политике која поништава сваку историјску везаност неког народа за земљу, простор или за партикуларну, само том народу својствену обичајност. Једино као нормативна и изван конкретне, историјске условљености питања, политика и оно Политичко моћи ће да избегну жртвене ритуале *самойойврђивања* (*Selbstbehauptung*) свог идентитета и препусте их доколици и недељи, седмом дану, тој великој институцији грађанског живота.

Хајдегеров суштински аргумент против јеврејства односи се на њихову невезаност за тло, његовим речима, њихову искорењеност [GA 96: 243]. Али зашто Јевреји морају свој идентитет нужно да задобију из простора, из укоренености? Они су и задобили свој идентитет невезано за своју просторност. Њихов простор – као завичај, а не као (политичка) територија – јесте реч,²⁰ реч из Торе. То је есенцијално појмовна укорененост, без обзира што норме свог идентитета изводи на спољашњи начин, односно преузима их као већ дате и за сва времена важеће. Разумљиво је да Хајдегер одбија свако позивање на трансцендентно, било у јеврејству, хришћанству или у либералном просветитељству. Али, овде је у игри нешто друго, што само на први поглед изгледа амбивалентно. Реч је о Политичком, о спровођењу политичке акције против другог, с једне стране, а с друге, о елиминацији самог Политичког као суштинског. Хајдегеру је потребна политичка акција националсоцијалистичке партије да би и он био на фронту на којем се борба одвија између духова и где се доноси одлука која ће претходно, тј. изворно утемељити будући метаполитички облик немачког народа, оно Долазеће. Хајдегер не тражи никакво оправдање свог мишљења; врло добро зна да се оно одвија у простору празном од права, простору испуњеним револуционарним насиљем. Као и свако политичко насиље, оно садржи потребу за својим изузетком, за ванредним стањем, како би могло самом себи да подари разумљивост у тренутку у којем се врши, уједно захтевајући да оправдање за сопствене акције задобије тек пост фестум.

Сабирање у јеку полемоса не врши се само у разговору духова; логор се такође показао као место концентрације и сабирања. Данас, деценијама након ових Хајдегерових речи, логори нам нуде упечатљиву симболику пада у најјезивије, противхумане страхоте сваке политике која разлог свог деловања месијански налази у оном што ће тек доћи. Несумњиво је да је свака социјална објективност ултимативно политичка и да не може да избегне трагове заснивајућег искључења другог, јер сваки политички идентитет је конструисан као „разлика” и „искључење”. Решење није у

²⁰ Овај мотив развија Дерида у свом есеју „Едмон Жабес и питање књиге”.

метаполитици или духовној борби, већ решење може бити само генино политичка одлука да однос према другом заправо не постане политички, да не оде у крајност антагонизма и диференције пријатељ/непријатељ. Но, како смо видели, управо то разликовање Хајдегер стално тражи, одбијајући другог или противника да назове партнером. За његово мутирајуће историјско-филозофско читање односа логос-полемос, Аристотелов став и даље важи: насупрот Хајдегеру, и даље треба истрајавати на томе да насиље није само супротан модус мира, језика и разговора, да оно такође увек носи на себи жиг партикуларности и приватности. Мир и споразум, а не борба, јесте простор и место, елемент и медијум логоса и филозофије [Aristoteles, VII, 13, 1333a].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Aristoteles (1976). *Politik*. München: Deutscher Taschenbuch.
- Fichte, Johann Gottlieb (1971). *Die Staatslehre, Sämtliche Werke*, том VII, Berlin: De Gruyter.
- Heidegger, Martin (2009). "Über Wesen und Begriff von Natur, Geschichte und Staat." *Heidegger-Jahrbuch 4 – Heidegger und der Nazionalsozialismus I, Dokumente*.
- Heidegger, Martin. *Gesamtausgabe (GA)*:
 GA 2 = *Sein und Zeit*, Frankfurt a. M.: Klostermann 1977.
 GA 16 = *Reden und andere Zeugnisse eines Lebensweges (1910–1976)*, Frankfurt a. M.: Klostermann 2000.
 GA 28 = *Der deutsche Idealismus (Fichte, Schelling, Hegel) und die philosophische Problemlage der Gegenwart*, Frankfurt a. M.: Klostermann 1997.
 GA 29/30 = *Die Grundbegriffe der Metaphysik. Welt – Endlichkeit – Einsamkeit*, Frankfurt a. M.: Klostermann 1983.
 GA 36/37 = "Vom Wesen der Wahrheit", *Sein und Wahrheit*, Frankfurt a. M.: Klostermann 2001.
 GA 39 = *Hölderlins Hymnen "Germanien" und "Der Rhein"*, Frankfurt a. M.: Klostermann 1999.
 GA 73.1 = *Zum Ereignis-Denken*, Frankfurt a. M.: Klostermann 2013.
 GA 86 = *Seminare Hegel–Schelling*, Frankfurt a. M.: Klostermann 2011.
 GA 94 = *Überlegungen II–VI (Schwarze Hefte 1931–1938)*, Frankfurt a. M.: Klostermann 2014.
 GA 95 = *Überlegungen VII–XI (Schwarze Hefte 1938–1939)*, Frankfurt a. M.: Klostermann 2014.
 GA 96 = *Überlegungen XII–XV (Schwarze Hefte 1939–1941)*, Frankfurt a. M.: Klostermann 2014.
 GA 97 = *Anmerkungen I–V (Schwarze Hefte 1942–1948)*, Frankfurt a. M.: Klostermann 2015.
 Nietzsche, Friedrich (1999). *Ecce homo, Sämtliche Werke*, Kritische Studienausgabe in 15 Bänden, Berlin, New York: De Gruyter.
- Schmitt, Carl (1933). *Staat, Bewegung, Volk*, Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt.

HEIDEGGER'S METAPOLITICS

by

RASTKO JOVANOVIĆ

University of Belgrade

Institute for Philosophy and Social theory

Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia

jovanov@instifdt.bg.ac.rs

SUMMARY: This paper examines Heidegger's political engagement on the basis of the concept of meta-politics, which Heidegger for the first and only time introduced in his so-called "Black Notebooks", written during his 1933/34 Rectorship at the Freiburg University. Through the concept of "metapolitics", Heidegger attempts to deconstruct the modern politics by demanding that the theoretical reflections after Hitler's takeover of power in national socialist Germany give priority to the (spiritual) action. Philosophical concepts thereby operate as a "weapon" in the struggle against modern democracy and are put into service of the German people, understood as "true community", which is the only one capable to ask the question of the Being from the horizon of the "metaphysics as metapolitics". Heidegger labelled his political engagement as a "spiritual National Socialism" and tried to implement it through the reshaping of the German educational institutions. Thus, one part of the paper will also examine his understanding of the education as a means of his political engagement. In conclusion, this paper strives to show the ambivalence, agonism and the messianism of Heidegger's philosophical conception of the politics, but also the unavoidable Antisemitism of his theoretical and political engagement.

KEYWORDS: metapolitics, gathering, education, messianism, Heidegger, people, space

РУСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА И РИМОКАТОЛИЧКА ЦРКВА О ЕВРОПСКИМ ИНТЕГРАЦИЈАМА

СЛАВИША КОСТИЋ

XV београдска гимназија
Гочка 40, Београд, Србија
slavisath@gmail.com

САЖЕТАК: У раду се анализирају ставови Руске православне и Римокатоличке цркве о Европи и европским интеграцијама, пројављени кроз делатност и списе епископа бечког (митрополита волокамског) Илариона Алфејева и кардинала Јозефа Рацингера. Сагледава се њихово мишљење о моралном плурализму, улози хришћанства у заснивању Европе и процесу европске интеграције, као и њихов покушај у заснивању креативног одговора на милитантни секуларизам. Посебно се тежи осветљавању перспективе сарадње ове две цркве која је кулминирала у одржавању Католичко-православног форума у Тренту (Јужни Тирол) 2008. и заједничком декларацијом о заједничком заступању породичних вредности унутар Европске уније.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Руска православна црква, Римокатоличка црква, Европска унија, милитантни секуларизам, религијски морал, морални плурализам, претполитички темељи модерне државе, етика дијалога, етика сврхе

Када се говори о Европи претпоставља се да се она заснива на хришћанском идентитету због улоге које је хришћанство имало у формирању европског идентитета. Тако бар налазимо код појединих секуларних научника [Asad 2006: 495]. Хришћанство је преко две суштинске норме свог етичког учења одиграло важну улогу у формирању либерализма: неотуђива слобода и достојанство човека. Како било, расправа о уклањању распећа из школа, потом одбијање помињања јудејско-хришћанских корена у Европском уставу, подржавање манипулације ембрионима и еугенике, говори у прилог чињеници да Европа није толико наклоњена традиционалном хришћанству. Два висока јерархијска лидера хришћанских цркава, Руске православне и Римокатоличке, тога су била свесна. Један од њих имао је прилику да постане папа. Заједничким деловањем обојица

су покушали да заштите религиозну етику и да је поставе како би се паралелно вредновала са секуларном. Кардинал Рацингер (Joseph Ratzinger), касније папа Бенедикт XVI, своју делатност па и понтификат посветио је указивању да ће Европа управо свој политички идентитет формирати преко хришћанства, док је епископ Иларион покушао присно да сарађује с Римокатоличком црквом али и представницима осталих религија које се залажу за упражњавање традиционалних етичких вредности да би их очували у нарастајућој секуларизацији друштва.

ЕПИСКОП БЕЧКИ ИЛАРИОН АЛФЕЈЕВ

Епископ бечки (сада митрополит волокамски) Иларион Алфејев (световно Григóriй Валéриевич Алфёев) био је дугогодишњи званични представник Руске православне цркве при Европској унији (2002–2010). Тренутно је шеф Одсека спољних послова Московске патријаршије. Његови чланци, интервјуи и осврти од великог су значаја због тога што они представљају званични став Московске патријаршије. Митрополит Иларион такође надгледа синодска саопштења везана за делатност Цркве у савременом свету а самим тим и саопштења Руске цркве у вези с Европом и евроинтеграцијама. Овде, међутим, треба нагласити да не постоји један јединствен став свих православних помесних цркава; стога он првенствено наглашава да православље мора активно да учествује у дијалогу с европским политичким структурама у доба када је идентитет нове Европе и даље у процесу обликовања и када се формира законодавство које ће дефинисати Европску унију [Алфејев 2014: 155]. Проблем између осталог ствара питање пастирског старања о дијаспори који се може решити искључиво свеправославним сабором што ће довести до формирања јединственог православног става према деловању у свету па самим тим и према Европи и Европској унији.

Епископ Иларион у први мах, у Европи примећује одступање од хришћанства који се посебно огледа у напуштеним црквама које искључиво служе за секуларне активности. Ту прави паралелу са совјетским атеизмом када су многе богомоље биле срушене или претворене у „музеје атеизма”. По Илариону то је због тога што уместо совјетског модела милитантног атеизма имамо милитантни секуларизам при чему у оба случаја имамо тежњу ка истискивању религије из социјалне и политичке сфере и њено гурање у сферу приватности. Затим, неписана правила политичке коректности такође се све више примењују на религијске институције. У многим случајевима верници више не могу да исказују своја уверења и отворено осуде извесне појаве у друштву, јер се јавно изражавање религиозних ставова може посматрати као угрожавање права неистомисљеника. То се највише огледа у западној секуларној штампи: она је искључиво негативно устројена против цркве и искључиво је занимају скандали унутар цркве док је не занима стварни живот. Стога се поставља питање да ли је овакво медијско мишљење намерно исфабриковано да би подрило хришћанско сведочење према свету!? [Алфејев 2014: 133]. Свакако је Алфејев

то записао на основу свог искуства које је доживео. У својој књизи помиње како је у школама у Совјетском Савезу било забрањено ношење религијских обележја [Алфејев 2014: 92]. Али оно што је данас проблем гурања религије у сферу приватности јесте тај да се губи свест о доприносу верске заједнице као заједнице тумачења које она може имати у обликовању верујућег грађанина а чиме доприноси општем добру друштва. Због тога мањка наговештаја да сâмо веровање представља јавни чин – често пута и сами верници подсвесно усвојивши секуларистички став према религији сматрају да исповедање вере представља личну ствар док је сâм делатан чин у другом плану. Према Православној цркви ортодоксија подразумева и ортопраксију. Уколико се говори о скандалима унутар цркве који интересују западну штампу треба рећи да је процес секуларизације друштва, нажалост, обухватио још опаснију секуларизацију саме Западне цркве и теологије, што је изродило неке правце у теологији попут теологије „смрти Бога” [Altizer 1968] и тиме учинило млаким хришћанско сведочење у свету. С друге стране, други налет модерног атеизма првенствено има за циљ да омаловажи хришћанство што нам може указати одакле толика заинтересованост медија за скандале унутар цркве¹. Сматрам да је епископ Иларион Алфејев то желео да заобиђе премда је засигурно с тим упознат.

Према епископу Илариону таква дехристијанизација настала је као одговор на римокатоличку хегемонију у средњем веку, при чему је Западна црква у идеолошком смислу контролисала уметност и науку, бискупи су се мешали у државне послове, док је папство водило војне кампање и узимало активно учешће у политици. У западном хришћанству први отпор био је пројављен у облику снажне антипапске реакције, што је изнедрило напредовање протестантизма. Одлучан ударац политичким амбицијама Рима задали су Француска револуција и Наполеонови ратови, тако да је сада остала само слаба ватиканска држава [Алфејев 2014: 95, 100]. Међутим, епископ овде не сагледава целовито проблем модерног секуларизма. Засигурно је у формирању такве мисли допринео болни проблем Кијевске уније из 16. века који до данас није разрешен и који и даље провоцира односе Москве и Рима. Овде је по нама валидна Асадова рефлексја о настанку и пролонгирању секуларне религије. Наиме како Талал Асад правилно закључује након верских ратова у 16. веку, државе западног хришћанства усвојиле су принцип *cuius regio eius religio* (религија влада-ра је религија поданика). Ова сагласност део је генеалогije секуларизације зарад разрешења проблема с *одређеним религијама* тако што се усваја *ојшћии полиитички* принцип у доба када „срж религије” почиње да представља унутрашњи проблем. Да се закључити, да није модерна увела сепарацију између религије и политике већ је та подела препозната у средњовековном хришћанству с тим што је у средњем веку то подразумевало

¹ Најбоље илуструју речи једног од водећих представника другог таласа атеизма Алена ди Ботона (Alain de Botton): „Mislim da su učestali napadi takozvanih novih ateista protiv religija direktna posledica terorističkog napada 11. rujna, iako se to nikada ne spominje. Meta je, na površini, uvijek kršćanstvo, ali smatram da je stvarna meta islam, samo što se ljudi ne usuđuju reći. Sigurnije je napadati kršćanstvo, nego islam” [Alain de Botton 2012].

поделу на духовну (религијску) и световну (земаљску) сферу. У садашње време то није признавање или забрана одређене религије већ је то успостављање принципа апсолутне моћи – надмоћне државе – која долази од једног апстрактног извора и испуњава јединствени политички циљ: светско старање над становништвом без обзира на његову верску припадност [Asad 2006: 497–499].

Иларион сматра да секуларна идеологија није заменила религиозни поглед на свет, јер ће религиозни систем наставити да постоји упоредо с либерално-хуманистичким. Уколико се она намеће онима који су васпитани на другим духовним и моралним традицијама и имају различите системе вредности онда ће они приликом наметања такве идеологије видети претњу сопственом идентитету. Такав став може довести до нетрпељивости секуларизма и религије што може водити отвореном међунационалном, културном и цивилизацијском сукобу што је посебно пројављено у исламском тероризму чији протагонисти сматрају да њихови поступци јесу одговор на потпуну хегемонију западњачког секуларног начина размишљања. С друге стране, протестантско хришћанство прихвата секуларну идеологију што доводи не само до ерозије догми и етике унутар такве заједнице већ и до значајног осипања верних. Међутим религије које су верне свом хришћанском предању, као што су римокатоличка и православна, као и нехришћанске религије попут јудаизма, будизма и умереног ислама треба да буду укључене у покушају успостављања мирног, неагресивног, мада очито неправног, дијалога са секуларизмом у циљу постизања равнотеже између либералног демократског модела западне друштвене структуре и религиозног начина живота. Епископ Иларион овде је имао на уму неопходни дијалог са светом који је одувек постојао у Православној цркви и који представља њен облик мисије у свету. Решеност на дијалог је политичка и морална опција која настоји колико год је то могуће да реши проблем на дискурзивни, а не на манипулативни начин. Уз све ово, Православна црква у њеном напору да учествује у остваривању заједничког добра за цивилно друштво, не сме напустити специфичност њеног израза, симбола и прича. Опет, мишљење да је свако људско веровање или дејство смештено у кохерентни и опсежни систем веровања и да представља производ историјског контекста није аргумент који води у морални релативизам.

Према епископу Илариону религијске заједнице треба третирати као представнике посебног сектора друштва; њихова слобода да имају сопствено виђење основних вредности мора се поштовати. Друштво које је лишено могућности да појми идеју религиозности може да буде лишено стабилне будућности. Зачетници либерално-хуманистичке визије морају истински да прихвате плурализам идеја и становишта свих европских простора и да признају право различитих заједница да очувају свој културни и духовни идентитет, чије језгро образује религија. Стога, ширење Европске уније према Истоку не треба да подразумева ширење стандарда који су страни култури и начину живота „земљи кандидата” [Алфејев 2014: 135–39]. Да би боље указао на очување засебног религијског етоса

Иларион указује да тоталитарна диктатура не сме бити замењена диктатуром паневропских управљачких механизма [Алфејев 2014: 139]. Овим је покушао указати на то да религија даје душу земљама које су у статусу кандидата или које тек треба то да остваре при чему је свакако мислио на православне земље. Овде је сагласан Марчелу Пери (Marcello Pera) који сматра да потребни европски идентитет може дати једино хришћанство и да се без њега не може створити ни политички идентитет [Пера 2010: 71–74]. За разлику од Пера, митрополит Иларион даје конкретне примере: Иран у којем је религија основа не само социјалног поретка већ и политичке структуре, и Тибета где она продире у све нивое социјалног живота, образујући национални идентитет тога народа. Могућност дијалога с Европском унијом митрополит види након успостављања новог европског устава, пошто пројект устава у Лисабонском уговору прописује „отворен, транспарентан и регуларан дијалог” Европске уније са црквама и верским организацијама². Тако је Алфејев пред председником Европског парламента, председником Европског савета и председником Европске комисије (а на иницијативу председника Европске комисије Хосеа Мануела Бароза), приликом сусрета с водећим лидерима три монотеистичке религије који се одиграо 15. маја 2007. у Бриселу, залагао за отворени, транспарентни и регуларни дијалог између Европске уније и религијских заједница у Европи. Такав дијалог по епископу биће оснажен стварањем посебног консултативног тела у оквиру Европске комисије чији задатак треба да буде промовисање дијалога између лидера Европске уније и религијских лидера. Том приликом митрополит Иларион указао је на то да толеранцију морају показати све традиционалне религије Европе. Међутим, поред постојеће исламофобије и антисемитизма који представљају пример нетолеранције, указао је и на извесне примере фобије према хришћанству и на антихришћанске карактеристике неких европских политичара. Због тога је изјавио следеће: „Хришћански корени Европе морају бити признати, заједно са чињеницом да хришћанство наставља да игра виталну улогу у обликовању европског идентитета. Такво признање не умањује значај других религија у Европи”³. С друге стране Московска патријаршија (па самим тим и епископ Иларион) била је уздржана у вези с примањем Турске у Европску унију. Првенствено се тражи разрешење правног положаја Васељенске патријаршије у Фанару, потом да се укине забрана ношења клирикалне одеће, да се курдска мањина уважи као и јаковитска заједница, да се превазиђу проблеми између Турске и оближњих балканских суседа. Такође је указано да примањем Турске у Европску

² Треба нагласити да је на конвенцији хришћана за Европу која је одржана у Барселони 6–8. децембра 2002. тадашњи председник Европске комисије Романо Проди рекао да будући Европски устав не сме искључити културне и религијске традиције, посебно хришћанске, које су обликовале континент [Inclusion of Religion in a European Constitution: Dialogue Continues, 2002]; Валери Жискар д’Естен је као председавајући Уставне конвенције у Бриселу 2002. пролонгирао ову тачку у преамбулу [Dinan 2009: 181].

³ The President of European Parliament, the President of the European Council and the President of European Commission meet European religious leaders [The President of the European Parliament..., 2007].

унију могу да се превазиђу поделе између хришћана и муслимана као што је то у случају Русије и централноазијских република где хришћани и муслимани вековима живе у миру, што је доказ да јединствен политички ентитет може да обезбеди цивилизацијску компатибилност [Secretariat for Church--Society Relations, DECR MP 2004].

Сада долазимо до Алфејевљевог пролонгирања традиционалних хришћанских вредности. Премда по њему секуларни хуманисти на речима признају право да неко буде припадник одређене религије, али у пракси секуларни хуманизам покушава да што више умањи утицај религије и одагна је из друштва у својеврсни гето и да минимализује њен утицај на људе а посебно на омладину. Тај сукоб тумачи секуларни хуманизам као конфликт између става према свету посредством пренаучних идеја, заснованих на метафизичким и теолошким спекулацијама прошлости, с једне, и прогресивног научног и модерног погледа на свет, с друге стране. Стога је он у говору пред председником Европске комисије Хозеом Мариом Барозом и аустријским канцеларом Волфгангом Шиселом 30. маја 2006. указао да конфликт може настати уколико религијске заједнице буду онемогућене да у јавности искажу своје ставове по појединим питањима. Уколико политичари буду често остваривали контакт с религијским лидерима и ако буду схватили да мишљење цркава и религијских заједница не сме бити игнорисано током процеса елаборације ових врлина оне ће служити као основа за нови светски поредак [Bishop Hilarion of Vienna and Austria..., 2006]. Цркве и треба да интересује судбина европских народа и њена улога у савременом свету. Цркве (Римокатоличка и Православна) као и водеће религијске традиције имају значајну улогу у едукацији људи за моралну одговорност. Стога традиционалне религијске организације имају право да раде са свим људима добре воље у области културе, науке, образовања и медија у формирању моралне одговорности уз позитивно сагледавање од стране државе и друштва. Без надањивања на значајним моралним принципима карактеристичним за две европске религијске традиције (ту се мисли на православље и римокатолицизам) и многим секуларним школама мисли, Европљани на прави начин неће моћи да се суоче с изазовима модерног света [Message of the Conference "Give a Soul to Europe. The Mission and Responsibility of the Churches", 2006]. Вероватно најзначајнији мешовити хришћански скуп за промовисање заједничких етичких вредности у циљу заједничког деловања у оквиру ЕУ је Католичко-православни форум у Тренту који је одржан од 11–14. децембра 2008. под организацијом Европске бискупске конференције уз подршку Архиепископије у Тренту и архиепископа Луиђија Бресана (Luigi Bressan). Форум се бавио заједничком темом од пастирског интереса за обе цркве „Брак – добро за људски род”. Поред црквених великодостојника присуствовало је и седам експерата из европских православних цркава, седам експерата бискупске конференције и три експерта ватиканске курије. На форуму су обрађена три аспекта: 1. теолошки аспект (породица и план стварања), 2. правно-културни аспект (дефиниција брака у различитим националним и међународним законодавствима, правне и културне

промене), и 3. савремене теме: породица и брак, породица и образовање, импликације по породицу у политичком, економском и другим друштвеним процесима, образовање и религијско подучавање у контексту породице и школе. Тадашњи кардинал Петер Ерде (Erdő Péter), острогонско-будимпештански архиепископ и председник Европске бискупске конференције указао је да су историјске и културне промене у Европи последњих неколико деценија узроковале заједничко сведочење и сарадњу хришћанских заједница зарад одбране и промовисања хришћанских вредности што је и довело до организовања римокатоличко-православног форума. Приликом припремних активности у вези с организацијом овог форума архиепископ Ерде је похвалио епископа бечког Илариона који је по њему имао велику заслугу за организовање овог форума [First Catholic-Orthodox Forum, 2008]. Форум је по окончању састанка издао заједничко саопштење о породици [The Trent Agreed Statement on the Family of the First European Catholic-Orthodox Forum, 2008].

Епископ Иларион оштро се супротстављао одређеним моралним начелима тзв. милитантног секуларизма као што је еутаназија. По њему људски живот се не само по црквеном већ и по либералном приступу посматра као апсолутна вредност, а болест и смрт као зло. Црква одобрава прекид медицинских процедура које су мучне, опасне, необичне или у нескладу с очекиваним исходом, јер у таквим случајевима „човек не изазива смрт; он само прихвата немогућност да је спречи.” Нерелигиозна особа има страх од смрти и саме помисли на смрт, гнушају се припреме за смрт и сматрају је за смртне муке. Хришћанин се супротно, моли да буде изузет од изненадне смрти, сматрајући пожељним могућност да се припреме за окончање свог овоземаљског живота, јер смрт посматра као значајан прелаз у човековом животу. Проблем еутаназије са собом носи читав низ других моралних питања која су блиско повезана с главним проблемима у расправи између традиционалних и либералних вредности. Једно је питање доктора; у складу с религијском идејом укоренењом у вековима дугој традицији, задатак доктора је да лечи од болести и одржава живот болесника а не да га на било који начин окончава. Легализација еутаназије такво поверење учиниће немогућим. Она ће отворити врата за трансформацију доктора у серијске убице. Следећи проблем тиче се постепене корелације младих и старијих у западним земљама. Процес старења одвија се огромном брзином у развијеним западним земљама, где је изазван оштрим опадањем броја рођених и повећањем животних очекивања. С тиме расту и финансијске тешкоће сваке младе особе у тој земљи, јер ће морати да плаћају све више такси како би издржавали велики број старих лица који је у порасту. Старија популација све чешће ће бити подсећана на њихово право на смрт и могућност да умру достојанствено. Стога по њему религиозни морају да виде посебну одговорност коју носе и да се укључе у дијалог са секуларним погледом на свет а ако он није могућ, требало би да се отворено одупру оваквом систему вредности [Алфејев 2014: 119–126]. Иларион у дотичном тексту не говори какав би требао да буде облик отпора према таквом систему вредности. Пре свега облик

отпора подразумева суочавање религиозних ставова са секуларним и тражење да се они поштују као право моралног плурализма. Митрополит Иларион је у праву када се бори за очување хришћанског морала по питању полне етике, еутаназије и абортуса и да хришћански морал треба паралелно да стоји са секуларним моралом. Засигурно, његова велика заслуга је у томе што је био водећи религијски лидер који је пролонгирао дијалог с представницима Европске уније. То се види и из званичног документа Конференције европских цркава [Churches Appeal to the European Union, 2003]. Али треба укључити и још неке елементе који су у сагласности с предањем Цркве и који ће помоћи цркви у пролонгирању њеног морала. Хришћанска црква је одувек етички приговор износила преко харитативног деловања у шта спада отварање засебних болница при чему би на неки начин контраодговор еутаназији сада била палијативна нега, против абортуса – оснивање сиротињских домова... Уосталом како Тимоти Милер (Timothy Miller) запажа, у Византији болница је настала у манастирима а успех хришћанства састојао се у томе да су збрињавани старији, болесни и странци при хуманитарним институцијама које је организовала црква [Miller 1997; Constantelos 1968]. Стога ако се мисли на својеврсни отпор према секуларном мишљењу, мислим да се под тим подразумева повратак ка изворном етосу који је допринео тријумфу хришћанства. Стога хришћанске цркве треба да, између осталог с лидерима Европске уније, ургирају на унапређењу свог харитативног деловања да би тиме на најбољи начин посведочили свој религијски морал и тиме га ставили као пандан секуларном.

Овде ћемо укратко изложити и ставове других православних помесних цркава, посебно архиепископа атинског Христодула и протојереја Радована Биговића. По архиепископу Христодулу, Европска унија не представља само економску и политичку сарадњу одређених земаља нити је она само међудржавна заједница с политичким и економским циљевима. Уколико би Европа била само нешто у том смислу, Црква не би имала никаквих разлога да је следи или брани, нарочито због тога што се Црква не меша у политику. За Цркву, Европа представља одређени духовни узраст хришћанства, јер она у себи садржи римско наслеђе, као и јелинско образовање које је хришћанство временом пригрлило и ширило током средњег века и у каснијем периоду. Управо због тога Христодул указује да подршка Цркве Европској унији није политички акт већ духовна одговорност. То је одговорност заштите области и начина живота у смислу саветовања, спречавањем Европе да се заустави на нивоу чисто политичко-економских збивања. Због тога је цитирао Жака Делора (Jacques Delors) и Вивијан Рединг (Viviane Reding) који су охрабривали различитости међу Европљанима [Христодул 2003:168]. Црква по Христодулу не може бити само посматрач у стварању европског бића него и да заступа увођење других европских земаља како не би постојало оно што је данас присутно – појава поделе Европе на унутрашњу и спољашњу. Црква мора подржати сваки покушај заштите различитости, предупређења дискриминације, ксенофобије и насиља у било којем облику, а то ће учинити на тај начин што ће се позивати на своју традицију, безрезервно признавање другог,

поштовање творевине, свест о смрти и нади у Васкрсење. Христодул је већим делом глорификовао тензије ка евроинтеграцијама указујући на хришћанске корене, незнатно се осврнувши на последице просветитељства и негативне пропаганде према православљу. Уствари, он је желео да осуди антиевропејство које је тада владало код Грка. У његовом раду не налазимо никакву осуду негативних кретања о питању проблематике везане с опасношћу милитантног секуларизма. Биговић је у свом чланку „Православна црква и европске интеграције” варирао између евроинтеграција и евроскептицизма. Тако на почетку рада указује да је Европска унија свет и етос који је изнедрила западноевропска цивилизација, тј. римокатоличка и протестантска Европа [Биговић 2010: 184]. Затим је фаворизовао ставове архиепископа Христодула као и васељенског патријарха Вартоломеја по питањима евроинтеграција али се с друге стране огрђивао указујући да став Православне цркве није да негира европске интеграције и глобализацију света већ да их тумачи и хвата се у коштац с патологијом модерних друштава, чувајући се да и сама не буде ухваћена у кодове савремене потрошачке идеологије прогреса [Биговић 2010: 186]. Затим указује да се Европска унија данас задовољава правним јединством и дозвољава, чак и подстиче сваки други плурализам: религијски, културни, национални, језички, морални. То значи да не прети православнима да у Европи изгубе свој идентитет [Биговић 2010: 184]. Међутим по Биговићу ако Православна црква жели да утиче на будућа збивања и процесе у Европи, неопходно је да дође до помирења хришћана у свету, тј. до хришћанског јединства у Европи [Биговић 2010: 194]. Проблем у вези с Европом је што не постоји демократија већ постдемократија која је заснована на неповерењу у саме грађане и темељи се на организацији владајућих елита. У овом виђењу проблем се јавља у томе што се не долази до јасног става у вези евроинтеграција нити се подстиче некакав дијалог с политичким представницима ЕУ као и сарадња с другим хришћанским конфесијама или религијама да би се поштовала религијска етичка начела. Као постулат заједничког делања с хришћанским конфесијама у оквиру ЕУ се тражи хришћанско јединство а заборавља се рецимо на заједничке етичке вредности које је Иларион имао на уму када је рецимо фаворизовао сарадњу с Римокатоличком црквом а не и с Протестантским црквама. Потом ни Христодул ни Биговић не говоре о свеpravославној сарадњи коју митрополит Иларион пролонгира управо да би омогућио заједничко деловање у циљу бољег функционисања Православне цркве у ЕУ. Иларион се непрестано залагао за формирање јединствених ставова православних при европским институцијама. По епископу Илариону јединство Православне цркве има локални и универзални израз. Док универзалност Православне цркве треба сагледати као структуру различитости локалних цркава, свака локална црква има своју пуноћу црквеног бића и не може се сагледати као део нечега инклузивнијег. Стога он сматра да свака Православна црква може на свој начин да се организује и да комуницира са светом, док у исто време може да остане у солидарности с осталим црквама. Међутим он указује да постојећи представници православних цркава у Бриселу,

попут њега али и представника Атинске архиепископије и Васељенске патријаршије, морају присније сарађивати [Bishop Hilarion Alfeyev: *The Time Has Come for the Orthodox to Work Together*, 2002]. Иларион сматра да православље није аутсајдер у ЕУ након придруживања Румуније, Бугарске и Кипра, али и са земљама с бројним православним дијаспорама као што су: Пољска, Естонија, Летонија, Литванија и Словачка. То по епископу проширује могућност сведочења православља у Европи [Алфејев 2014: 155].

КАРДИНАЛ ЈОЗЕФ РАЦИНГЕР (ПАПА БЕНЕДИКТ XVI)

Јозеф Рацингер (папа Бенедикт XVI) један је од водећих римокатоличких теолога друге половине 20. века; уз Ханса Кинга једини је живи *peritus* Другог ватиканског концила. У својој богатој теолошкој каријери између осталог је указивао на хришћанске корене савремене Европе. Он је свој понтификат (2005–2013) посветио обновљењу хришћанске визије у Европи. Име Бенедикт које је изабрао не односи се само на папу Бенедикта XV који се борио на предупређењу Првог светског рата и који је радио на помирењу европских народа већ и на Св. Бенедикта Нурзијског, оснивача бенедиктинског монаштва и једног од светаца заштитника Европе – који је према папи извршио огроман утицај на европско хришћанско наслеђе. Бенедикт Нурзијски представља фундаментални показатељ за Европску унију и моћни подсетник о нераскидивости хришћанства с њеном културом и цивилизацијом [Benedict XVI 2005]. Укратко, Бенедикт је име за проевропски понтификат. У његовим списима настојао је да укаже на везу друштвене културне кризе с којом се суочило модерно друштво и кризе с којом се суочава хришћанска вера у Европи.

На почетку осврнућемо се на кључно излагање кардинала Јозефа Рацингера о Европи у италијанском сенату 13. маја 2004. и на његов кључни исказ да је Европа континент који се не може дефинисати на основу географског концепта који је секундаран већ на основу културног и историјског концепта [Benedict 2007: 52]. Тако су по Херодоту Персијанци доживљавали Азију и варварске народе као њихово власништво, док су у исто време Европу и грчки свет сматрали за посебну државу. Пошто он по Рацингеру није указао на границе Европе, то претпоставља оснивање хеленских држава и Римског царства што је довело ка успостави континента који је касније постао познат као Европа иако с другачијим границама. Померањем престонице у Константинопољ Римско царство на Истоку опстаје до 15. века докле јужни медитерански регион бива одсечен од нечега што је био културни континент вековима (негде око 700.) док су се границе Европе помериле ка северу. Тиме су нестале такозване античке континенталне границе које су Римљани назвали *limes* и које су се отвориле за Галију, Немачку и Британију. Римско царство је било трансформисано и обновљено посредством хришћанске вере као окосница народа и држава које потпадају под *Sacrum Imperium Romanum* – Свето Римско царство. Цар Карло Велики доприноси у формирању новог историјског

и културног идентитета Европе. По Рацингеру незападну Европу је представљало Источно римско царство које је наставило да потражује своје право на западни део некадашњег царства. Она је почела да се протеже ка северу као словенски свет, стварајући сопствени грчко-римски свет који се разликује од латинске Европе на западу уводећи своје засебне обичаје у литургију и црквеном праву и избацујући латински језик. Међутим, по кардиналу Рацингеру ова два света су имала обједињујуће елементе због чега их треба сагледати као јединствени континент [Benedict 2007: 55]. Ово је с неке стране разумљиво пошто се Рацингер на почетку чланка запитао зашто у оквиру европских граница не улази Сибир иако многи Европљани тамо живе, да би се потом запитао да ли на југу Русије границе Европе нестају [Benedict 2007: 51]. На тај начин желео је да укаже да Европа треба да буде отворена за православне народе који њој припадају заједно с римокатоличким земљама. Ово проширује Рацингерово поимање Европе и цркве; наиме, он је у једном ранијем чланку указао да се Европа подудара са Западом, што значи с подручјем латинске културе и цркве, премда напомиње да будућа Европа мора да изађе из уских оквира Запада, латинског света, да би укључила грчки свет и свет хришћанског Истока или се бар отворила за њих, али у исто време указује да је неће бити уколико се реши латинског наслеђа – наслеђа хришћанског Запада [Рацингер 2003: 135–136]. Овде се примат даје хришћанству Запада. Но у излагању у италијанском Парламенту, Рацингер је углавном равноправно посматрао ова два хришћанска ентитета (Источно и Западно хришћанство) који су поседовали идеју империје, суштинске природе цркве, право и правне инструменте али и монаштво које није само носилац културног идентитета већ изнад свега фундаменталних религијских и моралних вредности које представља претполитичку и натполитичку снагу као и весника потребне обнове културе и цивилизације [Benedict 2007: 56]. Хришћанство је синтеза вере Израиља и грчког духа остварено у Исусу Христу. Покушај ренесансе да издвоји грчки елемент, одвајајући га од грчке компоненте и да га поново успостави у његовој првобитној чистоти има једнако мало смисла као и каснији покушај дејелинизованог хришћанства. Стога се по Рацингеру Европа рађа и опстаје на тој синтези [Рацингер 2003: 135]. Међутим, Рацингер сматра да ислам не представља европски културни идентитет. За формирање модерне Европе важне су следеће историјске околности: Реформација или увођење „просветитељског” хришћанства које је начинило поделу и формирало два различита облика мишљења на Западу, потом откриће Америке и Француска револуција. Засигурно је овај став истоветан оном којег налазимо код епископа Илариона Алфејева. С Француском револуцијом наступа прва секуларна држава у Европи која одбацује као митолошку било какву божанску гаранцију или легитимацију политичког елемента с указивањем да је Бог одгурнут у приватност која не припада јавној сфери или демократском формулисању јавне воље. Од тада питање Бога припада сентименту а не рационалности због чега Бог престаје да буде релевантан за јавни живот [Benedict 2007: 62–63]. У модерној епохи та независност разума све брже је водила ка његовом

потпуном ослобођењу и неограниченој аутономији. У том процесу разум преузима обличје позитивистичког разума, мерен једино аршином доказа добијених експеримената у складу с мишљењем Огиста Конта. То подразумева да цео домен вредности, све што је изнад нас, долази изван просто-ра разума. Оно што је испод нас, тј. механичке силе природе потчињене истраживањима, постаје једина одредница разума и дакле, човека, колико у политици толико и индивидуално. Бог више није свеопшти *summum bonum*, већ га замењује најпре нација, а затим 1848. пролетаријат или светска револуција, док је у модерном потрошачком друштву његов „бог” стомак. Стога Рацингер савремена западна друштва дефинише као постевропска јер је у њима замењено оно што је Европу чинило духовном стварношћу [Рацингер 2003: 131]. Код Рацингера постоји велика критика модерног разума; идеал *par excellence* модерног доба је разум који је постао потпуно аутономан, који зна само за себе, постајући тако слеп, и који је рушењем својих темеља, сâм постао нехуман и противан стварању. Иако је тачно да такав облик аутономије представља производ европског духа, треба га сматрати и постевропским, као унутрашње разграђивање нечега што није суштинско за Европу већ је и неопходан услов постојања сваког модерног друштва [Рацингер 2003: 137]. Човек као мерило ствари сада одређује компоненте који човека чине хуманим, и сада он може сâм да „конструира” човека. На човека се више не гледа као на икону Божију што му даје достојанство и неповредивост већ се то сада остварује једино преко људске спознаје. Ми смо продукт свог деловања, што се може подвести под критеријум нашег избора. Стога човек није ништа до икона човека али каквог човека? Уколико сагледамо модерне планетарне проблеме попут неједнакости у расподели светских добара, експлоатисања планете и њених сировина, глад и сукоб култура може се закључити да пораст наших могућности није једнак развоју наше моралне енергије. Моралност нажалост није склопила пакт с напредујућом науком већ је ослабљена. Ово је стога што је технолошки склоп мишљења потиснуо моралност у сферу субјективности, због чега нам је потребна јавна моралност, моралност која може одговорити на претње које могу угрозити свачије постојање [Ratzinger 2005: 364]. Овде се морамо осврнути на формирање мисли кардинала Рацингера о технолошком прогресу; наиме на почетку своје богословске каријере важио је за „прогресивног” теолога и као такав био је *peritus* (саветник) кардинала Јозефа Фрингса (Josef Richard Frings) на Другом ватиканском концилу. На самом почетку није био толико скептичан према технолошком прогресу али је над њим стављао примат људске личности и Христа као мерило човечности. Тај концил био је познат као отварање цркве према свету и могућности сведочења. То је посебно било видљиво у Пасторалној конституцији о цркви у модерном свету *Gaudem et spes* (Радост и нада) [Gaudium et spes, 1965] коју је пролонгирао папа Павле VI 1965. Она је представљала социјално учење Римокатоличке цркве о питању економије, сиромаштва, друштвене правде, културе, науке, технологије и екуменизма. Рацингер је на припремној фази ове конституције, међу првима указао на потенцијалне опасности приближавања модерном

свету које је затекао у припремном документу *Схеми XIII* [Peterson 2014: 13]. Један од кључних проблема у дискусијама састојао се у превеликом уздизању модерног технолошког развоја и његовог очекивања за човечанство. Многи концилски оци били су инспирисани делима Тјера де Шардена (Pierre Teilhard de Chardin), због чега су хришћанску наду идентификовали с модерним веровањем у прогрес човечанства. Стога, по њима није постојала разлика између хоминизације и процеса христификације ка тачки омега. Помирење с модèрном је тиме било комплетирано. Међутим Рацингер је сагледавајући такав наиван оптимизам по питању технолошког развоја указао на опасну конфузију између техничког прогреса и хришћанске наде. Поред тога указао је да се не раскидају везе технологије и примата људске личности као и да ћемо шири хоризонт по питању људског прогреса стећи уколико се ослонимо на хришћанско откровење [Bouve 2007: 206]. Даље, Рацингер се прибојавао да се не изједначи технолошки прогрес с хришћанским припремањем за Царство Божије. Стога је преко кардинала Јозефа Фрингса интервенисао да људски прогрес треба разликовати од коначног Божијег Царства. По њему једино уколико су технолошки напредак, људски напори и људски прогрес посредством Христа усмерени ка служби љубави они могу допринети људском спасењу [Peterson 2015: 12–13]. Други детаљ који нам може бити од помоћи у вези с формирањем Рацингерове визије према савременом свету јесу студентски немири из 1968. када је напустио Катедру фундаменталног богословља у Тибингену због тога што су му предавања бучно ометали непознати демонстранти и због агитација једне револуционарне скупине унутар католичке студентске заједнице која је хтела духовника подредити годишњој скупштини студентске заједнице. Од тада је он противник студентске револуције из 1968. и њених вредности попут либерализације друштва, пролонгирања слободне љубави, марксистичке мисли и уопште свих покрета који долазе „одоздо” било од студентских организација, покрета свештеника или пак теологија ослобођења [Kung 2008: 576]. То се може сагледати у његовој рефлексiji: „Политички морализам шездесетих, чији су идеали и даље на снази, успешни су у напајању младих људи идеалима. Међутим примарни аргумент је погрешан, пошто мањка непомућена рационалност и пошто се вреднује политичка утопија која је изнад достојанства индивидуалног човека. Заиста, показало се до које смо мере одмакли у презирању човека зарад охολих идеала. Политички морализам с којим се суочавамо не отвара пут ка регенерацији, он га у ствари блокира” [Ratzinger 2005: 346–347]. Међутим у исто време Рацингер указује да хришћанство не одбија просветитељство нити модерност. Хришћанство је религија *лоџоса* и религија разума. Свог претечу не налази у другим религијама већ у филозофском просветљењу које разјашњава традиције бивајући посвећено потрази за истином и добрим што је Бог који је изнад свих богова. Као религија која је била гоњена и која је потом постала универзална религија која је превазилазила државе и народе, хришћанство је порицало право држави да на религију гледа као на део свог поретка и исповедало је слободу вероисповести. Потом није правило разлику међу

људима, пошто су они створени по икони Божијој што је принцип једнаког достојанства на чему почивају либералне државе [Пера 2010: 55–56]. У том смислу просветитељство има хришћанске корене и није чудо што се задесило у окриљу хришћанске цивилизације. С друге стране, Папа сматра да је хришћанство било у контрадикцији са својом природом поставши државна традиција и државна религија [Ratzinger 2005: 354]. Овде уствари Рацингер фаворизује позицију Другог ватиканског концила у вези боље кореспонденција хришћанства и просветитељства. Због тога и позива на корекцију и секуларне мисли и хришћанства али указује да хришћани увек треба на уму да имају да је хришћанство религија *логоса*. Оно што се у модерном свету јавља вероватно као последица ирационалности јесте то да је разум нуспроизвод, стога је он једини светски критеријум и захтев. Међутим управо вера пролонгира веру у *Creatus spiritus* као извор свих ствари. По Рацингеру ово је мерило за рационалну и модерну позицију [Ratzinger 2005: 354]. Другим речима, просветитељство тежи ка томе да дефинише суштинске форме моралности као да Бог не постоји. Хришћански одговор требао би да преокрене ову максиму у *veluti si Deus daretur* као да Бог постоји [Ratzinger 2005: 355]. Такву позицију папа је вероватно позајмио од немачког протестантског теолога Дитриха Бонхефера (Dietrich Bonhoeffer), великог борца против нацизма који је на крају и страдао у концентрационом логору пред крај Другог светског рата и чија је ово својеврсна опорука савременом свету. Ове Рацингерове позиције на први поглед могу да нам укажу на својеврсни конзервативизам, који по сваку цену призива Бога у јавном сектору. Међутим, Хабермас (Jürgen Habermas) нас опомиње да је просветитељство недовршен пројект а након ужаса Аушвица и других зала постаје очигледно да се треба нешто мењати у пројекту просветитељства што су такође помињали Адорно (Adorno) и Хоркхајмер (Horkheimer). Треба подсетити да је један од највећих погрома у 20 веку, Геноцид над Јерменима, остварен не од стране традиционалне муслиманске политичке силе већ од модерних војних снага које су сматрале да Турску треба да ослободе од старог баласта и да је претворе у модерну европску државу. Жижек стога правилно указује да сваки пут када конципирамо политичка права грађана без упућивања на универзална метаполитичка људска права, губимо саму политику; практично тиме сводимо политику на постполитичку игру преговарања зарад појединачних интереса [Žižek 2006]. Овде долазимо до наредног сегмента: Која је исправна политика по Јозефу Рацингеру?

Рацингер је изричит – концепт *Европе* може постати одлучујућа снага за будућност само ако представља синтезу политичке реалности и етичког идеализма [Рацингер 2003: 128]. Рацингер је 19. јануара 2004. имао дијалог с филозофом Јиргеном Хабермасом [Habermas i Ratzinger 2006]. Хабермас се у свом излагању првенствено усредсређује на демократску уставну државу, при чему су политичке врлине само ствар социјализације и прилагођавања у праксе и начине мишљења слободарске политичке културе, док само узгред помиње претполитичке изворе [Рацингер 2003: 193]. Неутралност државе дозвољава да верници религијским језиком могу

дати свој допринос јавним расправама. Под тим подразумева превођење релеватног религијског језика у којем треба да узму удео и секуларни грађани. Кардинал Рацингер се у овој расправи усредсређује на претполитичке темеље слободарске државе. На почетку дискусије исказује сумњу у поузданост ума. Природно право које је некада било моћни аргумент Римокатоличке цркве, омогућавало јој је да у разговорима са секуларним друштвом и другим верским заједницама апелира на заједнички ум и темељ за разумевања етичких принципа права у секуларном плуралистичком друштву. Али након победе теорије еволуције доказано је да природа није разумна тако да се тај аргумент не може употребити у дискусији. Па ипак последњи елемент природног права – људска права, нису разумљива без претпоставке да је човек као човек једноставно по својој припадности врсти – човек, субјект права, да његов битак сâм у себи носи вредности и норме. Стога Рацингер сматра да учење о људским правима мора бити допуњено учењем о људским обавезама као и о границама човека. Такав разговор мора бити интеркултуран; за хришћане би ту била реч о стварању и Створитељу, у индијском свету то би одговарало појму дарме, унутрашњој законитости битка, а у кинеској предаји о идеји небеског напретка [Рацингер 2003: 205]. За Запад, иако је секуларна култура строге рационалности надалеко доминантна, хришћанско схватање света је и даље делотворна снага. Оба пола стоје у различитој близини или напетости, у међусобној спремности на учење или у мање или више одлучном одбијању. Из свега тога по Рацингеру произилази да постоје патологије у вери које су опасне и које чине нужним да Божју светлост ума проматрамо такође као орган контроле којим се религија увек изнова мора чистити и уређивати. Но, постоје и патологије ума које због своје потенцијалне ефикасности још више прете: атомска бомба, човек као производ. Због тога Рацингер позива на повезаност ума и вере, ума и религије. Ово основно правило у интеркултуралном контексту подразумева повезаност религије и западне секуларне рационалности. Обе одређују светску ситуацију као ниједна друга културна снага [Рацингер 2003: 207]. Уствари овде је Рацингер мислио на једну ствар: одбацивање догме атеизма као предуслова државног права, као и јавно признавање поштовање Бога као основу морала и права.

На другом месту као антитезу хришћанства види марксизам од кога преузима религиозну динамику и сву снагу надања које надилази рационално, док, с друге стране, као средство користи модерни разум, ослобођен сваке повезаности с метафизиком. Своје *summum bonum* види у светској револуцији, тј. у потпуном одбацивању света какав је био, с убеђењем да мора да створи свет који мора бити а то је апсолутни позитивизам. Иако је чедо Европе он је истовремено и најкоренитије одбацивање [Рацингер 2003: 132]. Међутим, Европа није ништа научила након пада комунизма. Он није пропао због поспешивања погрешног економског догматизма већ због тога што су комунистички системи подређивали моралност потребама система. Права катастрофа коју су ови режими направили није економске природе. Она се састоји од разарања душа и уништења моралне

свести [Bouve 2007: 212]. На први поглед се чини да овде Рацингер дели исте ставове с Иларионом Алфејевим по питању комунизма и милитантног секуларизма; међутим, Рацингер није толико отворен за морални плурализам. Тачније, он напада морални релативизам који је плод технократије која обезбеђује могућност самоопредељења. Он иде толико далеко да каже да члан 52 Лисабонског уговора не гарантује институционална права цркви, пошто секуларни морал и религиозни морал долазе у колизију као, на пример, по питању права жене на слободу и правом нерођене бебе на живот. Потом, по њему ће доћи време када ће црквено учење које не дозвољава право на свештеничко рукоположење женама бити неспоживо с духом европског устава [Ratzinger 2005: 349].

На крају визија Европе за коју се Рацингер залагао је следећа: веза између демократије и евномије, ко се бори за Европу бори се и за демократију али у нераскидивој вези с евномијом. Евномија претпоставља предуслов животности демократије у њеној супротстављености тиранији и охлократији, у којој је основна претпоставка заједничко поштовање моралних вредности и Бога, с моралним обавезама које из тога проистичу за морално право. Због тога се позива на реченицу Рудолфа Бултмана: „Нехришћанска држава је у начелу могућа, али не и атеистичка држава”. Бог се не сме принципом протерати у приватну сферу, већ се мора прихватити као врховна вредност и у самој јавној сфери. То претпоставља толеранцију и одређени простор за атеисте и нема никакве везе с верском присилом. Уколико се атеистичка догма развије ка свом радикалнијем облику нестаће свака могућност опстанка државе засноване на праву. Потребне су наднационалне политичке, економске и правне институције али њихов крајњи циљ не може бити успостављање супер-нације. Регионалне, националне и наднационалне институције морају се ускладити тако да се искључе и централизам и партикуларизам. Поврх свега, отворена размена и јединство у мноштву морају се великим делом оживети помоћу културних и религијских институција и снага које не проистичу из државе [Рацингер 2003: 138–139].

ЗАКЉУЧАК

Епископ Иларион Алфејев и кардинал Јозеф Рацингер имали су доста тога заједничког. Првенствено су указивали на традиционалне моралне вредности хришћанске вере које могу обликовати духовну стварност Европске уније. Због тога можемо разумети зашто су првенствено били веома забринуте за секуларност унутар цркве и зашто у тај пројект нису укључили протестантске цркве. Модерна историја показује да су протестантске цркве у Немачкој, које су биле либералније, отворено подржавале немачки национализам у Првом светском рату као и националсоцијализам у нацистичкој Немачкој [Rasmusson 2005: 511–514]. Проблем у заједничком деловању Римокатоличке и Руске православне цркве састоји се у томе што се нису више залагале за конструктивнији облик заједничког деловања попут харитативне делатности што подразумева отварање болница чиме

би на делу доказали величину хришћанског морала. Овако сарадња Католичко-православног форума уродила је само састанком у Тренту 2008. који је објавио заједничку декларацију о браку. Није дошло до неког католичко-православног форума који би, рецимо расправљао о проблему еутаназије.

Друго, Рацингерова визија о хришћанској Европи иако се позивала на културни контекст управо је била очајнички покушај да се утиче на религиозну стварност у Европи коју карактерише масовно напуштање хришћанских цркава. Тако рецимо није могао прихватити рапидно ширење ислама у Европи. Римокатолички теолог Ливен Буве (Lieven Boeve), један од најбољих познавалаца Рацингерове мисли, указивао је на трансформацију религије у постсекуларном добу. Стога он користи нови термин дeтрадиционализација уместо секуларизације, који указује на социо-културни прекид традиција (религијских, класних...). Хришћанство више не представља беспоговорну одредницу за индивидуални и друштвени идентитет. У формирању идентитета не играју више улогу претпостојећи идеолошки обрасци који одређују нечије гледиште и конструишу друштвени живот. Због одсуства такве неупитне и квазиаутоматске трансмисије предања идентитет више није дат него тек треба да се конструише. Таква дeтрадиционализација и плурализам религија у Европи довешће или до маргинализовања хришћанства или до јачања хришћанског идентитета [Bouve 2008: 191, 194–95]. Ипак овом становишту може се приговорити то да искључиво за мерило узима Белгију и Холандију где хришћанство и јесте у раслојавању и где се губи културна одредница хришћанства, докле се у исто време не узима у обзир традиционалне римокатоличке земље попут Италије, Шпаније, Ирске и традиционалне православне земље попут Грчке, Румуније и Србије где дух хришћанске традиције заиста прожима ове земље. Некакав остатак хришћанског идентитета ипак можемо наћи и у другим земљама попут Швајцарске или Шведске где је подизање цамија наишло на негативан одјек или пак реакција енглеске јавности на изјаву тадашњег архиепископа кентерберијског Роуена Вилијамса (Rowan Williams) да се муслиманима дозволи да практикују неке одредбе шеријата у јавности. Можда можемо говорити о потиснутом хришћанском идентитету? Опште гледано након ослобођања од комунизма већи део земаља доживео је обнову религије па зашто не бисмо то могли очекивати и за Европу у будућности. Савремена криза поверења у науку и технологију, изазвана њиховим опасним последицама, може ослабити идеологију сцијентистичког рационализма, као што константна критика коју многи упућују на потрошачко друштво може ослабити поверење у либерално тржиште. Савремени европски филозофи попут Славоја Жижека, Алена Бадјуа, Ђанија Ватима и Ђорђа Агамбена изнова указују на актуелност хришћанске мисли, посебно на мисао апостола Павла чиме на неки начин посведочавају културни идентитет хришћанства у Европи [Žižek and Milbank 2009; Badju 2010; Agamben 2010; Vattimo and Girard 2009]. Ту појаву је словеначки филозоф Горазд Коцијанчич окарактерисао као колонизацију хришћанства. Можда ће неки потрес довести до повратка хришћанству.

Уосталом приметан је пораст религиозности управо у временима ломова или духовне стагнације.

Уколико на дехришћанизацију гледамо очима Илариона као последицу пада земаљске моћи цркве, премда је то искључиво спекулација, на неки начин се то испоставља корисним или пак спасоносним за хришћанство. Овде ћемо се сложити с Колаковским да нема ничег страшног у томе што наступа крај хришћанства који се обично идентификује с политиком моћи и дипломатским интригама, а такође с фанатичним, примитивним клерикализмом [Kolakovski 2013: 58]. Можда ће нас управо то чишћење довести ка хришћанству верно свом духу. Потом вреди и наредно запажање Колаковског по којем су били исправни напади социјалиста у 19. веку на црквену јерархију, тј. на њихов однос према друштвеним променама и судбини жртава беде и експлоатације јер је црква једино мислила на онај свет уместо да се усредреди на овоземаљски живот и овоземаљске патње. Црква је одвише чврсто била утемељена у постојећим друштвеним структурама и често је стварала привиде, као да се те структуре једнозначно темеље на непроменљивим хришћанским вредностима [Kolakovski 2013: 59]. Уосталом, с овим последњим мишљењем слаже се и кардинал Јозеф Рацингер али овде треба указати још и то да су епископи и свештеници у Русији већином били против аутократије руских царева и тражили су већу независност цркве од царске државе тако да је 90 посто црквених великодостојника с радошћу дочекало револуцију у Русији [Papanikolaou 2012: 32]. Видели смо потом да су ставови епископа Илариона и кардинала Рацингера према марксизму били последице личног искуства, стога нису могли да нађу никакву позитивну страну овог учења које би било примењиво. Стога не чуди што је кардинал Рацингер осамдесетих година 20. века једнострано осудио теологију ослобођења, која се делом заснивала и на марксистичкој мисли, покрет који је помогао у томе да Римокатоличка црква у Јужној Америци буде надмоћно присутна преко њене делатности са сиротињом и народом и готово се није бавио питањем мученичке кончине архиепископа Сан Салвадора Оскара Ромера.

На крају треба се питати који облик лаичке државе је исправан да би религија и самим тим религијски морал, нашла своје место у Европској унији? Овде ћемо се позвати на два режима лаичке државе: републикански и либерално-плуралистички каквог налазимо у мисли Чарлса Тејлора [Raguž 2014: 691–704]. Попут Хабермаса и Тејлор (Charles Taylor) закључује да се лаичка држава мора неутрално односити према различитим религијама. Стога се мора користити принцип моралног плурализма, који управо назначује чињеницу да су у демократском друштву присутни најразличитији вредносни састави и предоцбе добра. То не значи да је држава неутрална спрам свих вредности већ да има своје вредности попут достојанства човека, право личности и суверености народа. Два принципа лаичности остварују двама поступцима, а то су одвајање цркве од државе и неутралност државе према религијама. Стога се држава треба схватити агностични, чиме се указује да она не подржава ни религијски, ни секуларни поглед на свет. Тејлор наравно указује да такво мишљење лаичности није лишено

конфликата, а тиме и потребне спремности на различите компромисе. Та конфликтност може се решити преко два режима лаичности. Први режим је републикански. Републиканско поимање лаичности се скептички и агресивно односи према религији. Такав принцип лаичности на агресиван начин даје предност раздвајању цркве и државе те неутралности државе наспрам религија. Такав режим узима за сврху принцип еманципације грађана од религије, тј. слабљење религијске вере те протеривање вере у приватност. У том смислу лаичност се поима као инструмент за остваривање својих циљева, а то је критика и еманципирање од религије. Други принцип је либерална плуралистичност државе. Такав приступ настоји постићи најбољу равноправност између поштовања моралне једнакости и поштовања личне слободе савести, због чега се усредсређује на сврхе, а не на средства лаичке државе. Либерални режим истиче важност разумских изузетака између слободе веровања и принципа једнакости свакога грађанина. Он је много толерантнији у остварењу слободе веровања у јавности, излазећи у сусрет не само религијским, него и свим осталим темељним уверењима грађана. Затим Тејлор анализира присутност религије у јавности. Либерални режим допушта верницима да смеју користити религијске симболе у јавним, државним институцијама, јер се неутралност односи на институције, а не и на индивидуе. И не само они, него и они верници који заступају те институције, рецимо судије, професори – јер се државни службеници не требају просуђивати према својим симболима, него по својим делатностима. Тиме се уважавају два принципа либералне државе: етика дијалога и етика бриге. Управо овај принцип враћа Бога у јавни сектор. Уколико сагледамо списе ове двојице црквених јерарха видећемо да је епископ Иларион следио овај принцип либералне државе јер се начелно није бунио против примања Турске у ЕУ имајући на уму да је она секуларна држава али је потенцирао на испуњавање услова поштовања других религијских традиција, Курда и Јермена, док Рацингер то одбија сматрајући да Турци *културно* не припадају Европи. Потом и сам члан 52 Лисабонског уговора гарантује да Унија поштује и не прејудуцира статус по националним законима цркава и религијских организација или заједница као и филозофских и неконфесионалних организација земаља чланица. Мислим да је код Рацингера постојала баријера према одређеним облицима мултикултуралности, у шта спадају и одређене религијске заједнице које није могао олако прихватити. Главно за шта је требао да се бори јесте да фундаменталне хришћанске принципе у први план заступају верници и свештенство док црква треба да брани такве идеале у ЕУ преко разних облика делатности с пуним уважавањем осталих религијских традиција и мишљења. Иларион је донекле прихватио такав принцип и због тога је био мобилнији у разговорима с европским званичницима. Мисија цркве у заштити фундаменталних етичких вредности и јесте да функционише попут колоније унутар сваке државе а то подразумева да поштује све грађане без обзира на полну, националну припадност и тиме што ће своју гостопримљивост приказати према свима али ће и тражити да се њена начела поштују и што ће од својих припадника захтевати да јавно пројављују хришћанске врлине.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Алфејев, Иларион (2014). *Православље и савременост*. Београд: Хришћански културни центар др Радован Биговић; Фоча: Православни богословски факултет Свети Василије Острошки. Приредио Благоје Пантелић; Превела Ј. Пантелић.
- Биговић, Радован (2010). „Православна црква и европске интеграције”, *Теме* 34: 1: 183–195.
- Пера, Марчело (2010). *Зачио се морамо звати хришћанима: либерализам. Европа, етика, са њимом Бенедикта XVI*. С италијанског превела Дарјана Ранчић-Јерковић. Београд: Службени гласник.
- Рацингер, Јозеф (2003). „Европа наслеђе које укључује одговорност хришћана”, у: *Хришћанство и европске интеграције*. Зборник, уредник Р. Биговић. Београд: Хришћански културни центар, 127–140.
- Христодул (2003). „Реч и улога православља у Европској унији”, у: *Хришћанство и европске интеграције*. Зборник, уредник Р. Биговић. Београд: Хришћански културни центар, 163–172.
- Agamben, Giorgio (2010). *Vrijeme što ostaje: komentar uz Poslanicu Rimljanima*. Preveo Mario Kopic. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Altizer, Thomas and William Hamilton (1968). *Radical Theology and The Death of God*. Harmondsworth: Penguin.
- Asad, Talal (2006). “Trying to Understand French Secularism”. In: *Political Theologies: Public Religions in a Post-Secular World*. (Edit. Hent de Vries and Lawrence E. Sullivan). Fordham University Press, 494–526.
- Badju, Alen (2010). *Sveti Pavle. Utemeljenje univerzalizma*. Beograd: Albatros Plus.
- Bouve, Lieven (2007). “Europe in Crisis: A Question of Belief or Unbelief? Perspective from Vatican”, *Modern Theology* 23, 2: 205–227.
- Boeve, Lieven (2008). “Religion after Detraditionalization: Christian Faith in Postsecular Europe.” *The New Visibility of Religion: Studies in Religion and Cultural Hermeneutics* (Edit. Michael Hoelzl and Graham Ward). Continuum, 187–209.
- Constantelos, J. Demetrios (1968). *Byzantine philanthropy and social welfare* (Rutgers Byzantine series), Rutgers University Press.
- Dinan, Dezmon (2009). *Sve bliža unija uvod u evropsku integraciju*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kolakowski, Lešek (2013). „Briga o Bogu u prividno bezbožnoj epohi”, *Da li je Gospod Bog srećan i druga pitanja*. Beograd: B. Kukić; Čačak: Gradac K (s poljskog превела Biserka Rajčić), 51–62.
- Küng, Hans (2009). *Izborena sloboda: sjećanja*. Rijeka: Ex libris (s njemačkog превео Željko Ivanković i Roman Ivanković).
- Miller, S. Timothy (1997). *The Birth of Hospital in Byzantine Empire*. John Hopkins University Press.
- Papanikolaou, Aristotle (2012). *The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Peterson, Brandon (2015). “Critical Voices: The Reactions of Rahner and Ratzinger to ‘Schema XIII’”, (Gaudem et Spes), *Modern Theology* 31, 1: 1–26.
- Pope Benedict and Marcello Pera (2007). *Without Roots: The West, Relativism, Christianity and Islam* Basic Book, 51–80 (transl. Michael Moore).
- Raguž, Ivica (2014). „Laička država i sloboda vjerovanja danas. Teološki osvrt na doprinos Charlesa Taylora”, *Diacovensia* XXI, 4: 691–704.
- Rasmusson, Arne (2005). “Church and Nation-State: Karl Barth and German public theology in the Early 20th Century”. *Ned Geref Teologiese Tydskrift* 46, 3–4: 511–524.
- Ratzinger, Joseph (2005). “Europe in the Crisis of Cultures”. *Communion* 32, 2: 345–356.
- Vattimo, Gianni and René Girard (2009). *Christianity, Truth, and Weak Faith*. Edited by P. Antonello. Columbia University Press.
- Žižek, Slavoj and John Milbank (2009). *The Monstrousness of Christ: Paradox of Dialectic?* Edited by Creston Davies. Massachusetts Institute of Technology.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Alain de Botton (2012). *Svijet ne može bez svetaca...zato je Jobs postao svetac novih ateista*.
Доступно на: <http://www.jutarnji.hr/alain-de-botton--svijet-ne-moze-bez-svetaca---zato-je-jobs--postao-svetac-novih-ateista/1004405/> (прист. 14. 6. 2016).
- Benedict XVI (2005): General Audience. Доступно на:
http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/audiences/2005/documents/hf_ben-xvi_aud_20050427.html (прист. 14. 6. 2016).
- Bishop Hilarion Alfeyev: The Time Has Come for the Orthodox to Work Together (2002). Interview to the Finnish 'LogosMedia' Press Agency. Department for External Church Relations of the Moscow Patriarchate. Доступно на:
<http://orthodoxeurope.org/page/4/13.aspx> (прист. 14. 6. 2016).
- Bishop Hilarion of Vienna and Austria: Address at the Meeting of the European Commission President José Manuel Barroso and the Chancellor of Austria Wolfgang Schäussel with Religious Leaders (2006). Department for External Church Relations of the Moscow Patriarchate. Доступно на: <http://orthodoxeurope.org/page/14/99.aspx#3> (прист. 14. 6. 2016).
- Churches Appeal to the European Union: Ensure Dialogue with European Institutions (2003). Department for External Church Relations of the Moscow Patriarchate. Доступно на: <http://orthodoxeurope.org/page/14/27.aspx#4> (прист. 14. 6. 2016).
- First Catholic-Orthodox Forum – Trento, Italy, 11–14 december 2008 (2008). Department for External Church Relations of the Moscow Patriarchate. Доступно на:
<http://orthodoxeurope.org/page/19/2/677.aspx> (прист. 14. 6. 2016).
- Gaudium et spes (1965). Pastoral constitution on the church in the modern World. Promulgated by His Holiness, Pope Paul VI on December 7, 1965. Доступно на:
http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_cons_19651207_gaudium-et-spes_en.html (прист. 14. 6. 2016).
- Habermas Jürgen; Joseph Ratzinger (2005). *Dialektik der Säkularisierung: Über Vernunft und Religion (Dijalektika sekularizacije Oumu i religiji, s njemačkog prevela Nataša Medved)*. Доступно на:
http://pescanik.net/wp-content/PDF/Habermas_Racinger_debata.pdf (прист. 14. 6. 2016).
- Inclusion of Religion in a European Constitution: Dialogue Continues (2002). Department for External Church Relations of the Moscow Patriarchate. Доступно на:
<http://orthodoxeurope.org/page/4/11.aspx> (прист. 13. 6. 2016).
- Message of the Conference “Give a Soul to Europe. The Mission and Responsibility of the Churches” Vienna, May 3–5, 2006 (2006). Department for External Church Relations of the Moscow Patriarchate. Доступно на:
<http://orthodoxeurope.org/page/14/96.aspx#3> (прист. 14. 6. 2016).
- Secretariat for Church-Society Relations, DECR MP (2004). Department for External Church Relations, Moscow Patriarchate: Comments on Relations between the European Union and Turkey. Доступно на:
http://orthodoxeurope.org/newsarchive/july_2004.aspx (прист. 14. 6. 2016).
- The President of the European Parliament, the President of the European Council and the President of the European Commission meet European religious leaders (2007). Department for External Church Relations of the Moscow Patriarchate. Доступно на: <http://orthodoxeurope.org/page/14/120.aspx#1> (прист. 13. 6. 2016).
- The Trent Agreed Statement on the Family of the First European Catholic-Orthodox Forum (2008). Српска православна црква. Доступно на:
http://www.spc.rs/sr/trent-agreed-statement_family_first_european_catholicorthodox_forum (прист. 14. 6. 2016).
- Žižek, Slavoj (2006). Against Human rights. Доступно на:
<http://libcom.org/library/against-human-rights-zizek> (прист. 14. 6. 2016).

RUSSIAN ORTHODOX AND ROMAN CATHOLIC CHURCHES
ON EUROPEAN INTEGRATION

by

SLAVIŠA KOSTIĆ
XV Belgrade Gimnasium
Gočka 40, Belgrade, Serbia
slavisath@gmail.com

SUMMARY: This article analyzes the attitudes of the Russian Orthodox Church and the Roman Catholic Church on Europe and European integration, through the activities such as the writings of Bishop of Vienna – now Metropolitan of Volokams – Hilarion Alfeyev and cardinal Joseph Ratzinger-Pope Benedict XVI. Furthermore, it perceives their reflection on moral pluralism, the role of Christianity in foundation of modern Europe and in process of European integration as well as their attempt in establishing the creative answer to militant secularism. The culmination of the cooperation between the two churches was the joint Catholic-Orthodox forum in Trent in 2008 and joint declaration of prolonging family values in European Union.

KEYWORDS: Russian Orthodox Church, Roman Catholic Church, European Union, militant secularism, religious moral, moral pluralism, prepolitical foundation of modern state, ethics of dialogue and ethics of purpose

ПОЛИТИЧКО-ТЕОЛОШКА РАСПРАВА О ИДЕНТИТЕТУ

НЕМАЊА С. БУКИЋ

Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука
Булевар војводе Петра Бојовића 1А
Бања Лука, Република Српска
nemanjadjukic00@yahoo.com

САЖЕТАК: У феноменологији идентитета могуће је разликовати идентитет као онтолошко стање и идентитет као социјално-дискурзивну конструкцију [Шијаковић 2013: 64]. Идентитет као онтолошко стање заснован је на присуству трансценденције. Он је резултат благодати, наслеђа, традиције. Идентитет као социјално-дискурзивна конструкција заснован је на забораву трансценденције. Он је резултат самоеротизма самоконституишуће интенционалне свијести. У првом случају, идентитет је уроњен у логосни поредак заједнице – вишег, ширег и дубљег нивоа стварности, због чега он представља саборни израз прединтенционалне умности – полис као парадигму свијета [Копривица 2013: 26]. У другом случају идентитет представља израз интенционалности која себе самоеротично опредмећује као почетак (позитивну датост *egā-cogita*) због чега он представља израз самоконституишуће свијести која негира сваки облик искуства другости који претходи чину њене самоконституције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вријеме, грађанин, Запад, идентитет, отац, син, страност

Запад је мртав [Dabashi 2013]. Тек из искуства властите смртности, искуства које по себи није ухватљиво у раван калкулације, Запад искушава властиту немоћ. Јер другост је искуство границе која отвара простор себе-немоћи, искуство вишемјестности у којој властита самопостављеност препознаје себе тек као са-постојање. Тек отуда, уопште се види. Јер гледати значи опредмећивати властитост. Гледање није виђење – видјети долази отуда а не од мене. Зато отуда, са Балкана, види се Запад који гледајући види само себе. Само отуда Балкан је Западу рапсодија, голема и грдна. Не мјесто, већ вишемјесто, граница која успоставља хоризонт. А Запад је заборавио властиту границу па му ни властита смрт није јасна.

Не бива се мртвим онда кад умреш већ онда када не можеш одговорити властитој смртности. А свијест о властитој смртности већ јесте позив на одговарање, призив на одговорност. Умјесто тога Запад хоће да траје. Грађанин је забринут за властито трајање. Из превелике љубави према себи, он собом мјери своју присутност. А љубав према себи већ јесте одсуство телоса повијести. Јер како сабирати и бити сабран у негацији логосног поретка стварности? Никако другачије него техничком сликом свијета. Запад је мртав али то грађанима Запада још нико није јавио. Они чекају, на Западу се чека, али вијести о догађају властите смрти нема. Вијест о догађају не може да пристигне, јер чекање јесте акт гостопримства. Очекује се месијански тренутак, ишчекује се гост. А дочек је догађај. Управо догађаја нема на Западу јер догађај није техничко питање. Стога смрт Запада, за самоеротизоване грађане Запада технички није могућа. Заборав као фундаментално насљеђе Запада није расположен за догађај. Нема гостопримства, нема рукополагања у руковатној слици свијета. Гост је непожељан јер доноси страност – оно што је у трајном припадништву другом. Гост је за Запад, како би то рекао Дерида монструм – оно што показује и обавјештава да руковатно образовање идентитета заједнице није могуће [Derida 2007]. А оно „Ми”, питање заједнице као логоса свијета, није политичко питање разлике већ онтолошко питање статуса човјештва. Чиме се мјери човјек? Одсутност трансценденције није мјера човјештва већ мјера властитог мртвила. А грађанин је трансценденцију трампио за технику па му стога сама могућност догађаја буди страх од губитка себе. Зато је грађанин увијек присебан. Никад при другом. Из страха да се не изгуби, грађанин никад не иде у туђину. И онда се чуди зашто његову смрт нико није примјетио. И зашто вијести о његовој смрти нема. На Западу.

Питање идентитета питање је Митског почетка. Питање Митског почетка, како веле Ортега и Гасет, питање је једног другачијег мишљења о времену које настаје из примарне идеје цјеловитости свијета и времена што је видљиво тек када се идеја оствари у збиљи. У том поретку ствари називу се трагови прошлог времена, његове загонетне животне моћи пренесене у садашњост. Повијест тек стога јесте истинско живо вријеме [Ortega y Gasset 2002]. Међутим, питање Митског почетка није питање Запада (западно питање). Оно није битно питање (питање бити) Запада. Јер срџбом и гњевом започиње Запад своје хиљадугодишње царовање које неопрезно сматрамо цјелином цивилизације. Срџба и гњев све је његово повијесно искуство [Sloterdijk 2007]. Док је свијет заједница, напредак је могућ као есхатолошко кретање у месијанском (оповијешћеном) времену. Али грађанин је изгоном догађаја изгнао месијански телос оповијешћивања времена. Изгнао је другост. А други није конструкција, други је онтологија. Зато се Западу битак времена и не може отворити као догађај-сусрет који довршава вријеме [Levinas 2007]. Грађанска забринутост за будућност као упитаност о томе шта ће уследити, својствена је отвореној слици свијета која је наступила из секуларизовања повијести. Када се повијест секуларизује (вјечност прогна из времена), онда само вријеме постаје неутемељено (релативно) и губи облик јер је из њега изгнана његова суштина

koja ga i oblikuje. Na taj начин, ako se iz vremena, opet sasvim građanski, izigna Mitski početak – događaj vječnosti koji omogućava vrijeme kao prostor prevođenja iz nebiha u bihe, onda neiskaziva prisutnost njegovog preegzistencijalnog λόγος (unutrašnjeg načela vremena) koja i utemeljuje, dobija oblik budućnosti kao načina u коме vječnost prisustvuje ali svojim odsustvom. Otuda prognostiku građanin i misli upravo suprotno od onoga što ona jest. Α πρόγνωσις jest božansko predznanje [Григорије 2008: 54]. То је предзнање о будућности које стоји у почетку времена. Кад је насиље суштина идентитета вријеме има облик моћи – облик рационално-антропоцентричне синхронијске таксономије на чијем врхунцу стоји он сам [Hobson 2012]. Због тога се и простор може отворити једино као моћ [Lefebvre 1972; Lefebvre 1991] – као питање нормативног одређивања просторног важења секуларизоване идеје напретка. Заборав границе укида разлику простора и мјеста – јер граница јесте крај мјеста у простору. Заграничност отуда јесте просторност простора која преостаје изван мјеста, која није обухваћена мјестом – то је другост, оно што је измјештено, безмјестно, оно што је изван мјеста на такав начин да омогућава саму смјештеност – само мјесто мјеста у простору. Зато је грађанину граница мрска. Он хоће свијет без граница. Њему треба техника како би узгојио илузију властите безграничности. Јер на њој, на граници, самоеротична свијест грађанске мјере човјештва трајно искушава своју властиту илузију интенционалне нормативности. Јер она, граница, урушава саму могућност интенционалног нормирања стварности. Због тога му се ни егзистениција не отвара као одговорност већ као биолошки опстанак. Јер у интенционалном нормирању стварности осамостаљује се политички облик друштености чија структура познаје искључиво идентитет биолошког опстанка у економији голог живота [Agamben 1998]. Грађанин је свој биолошки опстанак поставио као императив. Он је спреман на све само да би опстао биолошки. Он је спреман да прихвати духовни нестанак само да би обезбједио фактичко физичко присуство. А то значи ни мање ни више него да су грађански житељи Запада спремни да нестану као људи како би опстали као не-људи. А мјера човјештва одувјек је био ζῶν а не βίος. Није ζῶν πολιτικόν политичка животиња. Грађанин је политичка животиња. ζῶν πολιτικόν је личност, биће заједнице, биће полиса, логосно (λόγος), саборно (λέγειν) или литургијско (божанско) биће. Насупрот, βίος означава фактично физичко присуство. Отуда је ζῶν егзистениција – свијест о претхођењу другог, свијест о томе да аутогноза одводи етици а ова политици чије истовремено сапостојање јесте биће полиса. Отуда је ζῶν ан-архија – свијест да је првост другог отуда што он претходи чину самоконституције моје свијести. Такође отуда ζῶν је суверен а βίος несуверен јер појам политичког није нешто што је атрибут живог бића већ посебна разлика која одређује род ζῶν а то је интересубјективна Ми-свијест утемељена у литургијском односу гостопримства. Отуда, πόλις није политичка већ метаполитичка (културна) чињеница. То није град-држава, то није позитиван феномен просторности већ античка парадигма свијета. То је екстатични и аутархични логос заједничарења

– саборно јединство прединтенционалне умности [Копривица 2013: 26]. Отуда, није улазак зоџ у сферу πόλις-а конститутиван догађај Модерне са којим почиње политизација голог живота, као што то погрешно мисли Кривак [Krivak 2007], већ је тај догађај деонтологизација πόλις-а и ζῶν-а. Деонтологизација πόλις-а настаје таквим социјално-дискурзивним конструисањем у којем се суштина πόλις-а више неће појављивати у изворном културном облику као античка парадигма свијета већ у модерном политичком облику као територијално-грађанска резидуа моћи државе. Деонтологизација ζῶν-а настаје његовом социјално-дискурзивном редукцијом на βίος – на идеју грађанина (правно формализован *ego-cogito*) коју је дух модерне епохе постулирао као универзалну мјеру човјештва. Оног тренутка када је политика постала осамостаљена у односу на етику и аутогностику у том тренутку је и ζῶν постао βίος. У том тренутку је укидањем трансценденције извршена радикална деонтологизација идентитета како би се индивидуалност прогласила критеријумом идентитета [Hall 1992], сâм идентитет учинио тековином модерне а идентитет грађанина јединим могућим идентитетом. Зато грађанска стварност никада није могла постати свијет. Свој идентитет грађанин гради на личним квалитетима а не на благодати која је увијек од Другог. Зато он не може учествовати у односу јер сваки однос већ јесте литургија, сваки однос већ јесте свијет. Зато је грађанин отпадник од месијанског логоса свијета – он је непријатељ кога његов властити начин слободе онемогућава да учествује у есхатолошком сабирању свијета у жртви. Идентитет грађанина је стога нихилистички – мјеродавност важећег самоискуства он гради на флуидној стратегији онтолошке несигурности тако што одсуство идентитета проглашава условом идентификације [Bauman 1996]. А идентитета грађанин нема јер нема своје мјесто у свијету – њему безмјестном не отвара се свијет у коме би могао примити мјесто, јер сам логос свијета већ је супротност самообјективизацији ега. А идентитет није лично својство, то није слика о себи него насљеђе свете традиције – онтолошки предуслов који омогућава постојање. Јер само достојни примају насљеђе, само одазвани даривањем себе постављају-себе-у-однос-са-другим и задобијају идентитет као онтолошко осигурање постојања у имену [Шијаковић 2001]. Само они који насљеђују настављају континуитет традиције и тако себе одржавају у постојању. Стога је само памтећи могуће изаћи у сусрет свијету, обзнањујући другом начин свога постојања. Само тако могуће је живјети: литургијски становати у свијету – сабирати се у присутност ближњих (λέγειν) и бити сабран присутношћу близине ближњих (λόγος). Литургијско сабирање у присутност близине ближњих (оприсутњење) јесте гостопримство као догађај близине – излазак у сусрет пред лице другог-ближњег, дакле догађај сусрета са другим-ближњим, догађај-сусрет који већ јесте свијет.

Међутим, као и сваки болесник тако ни Запад не прихвата властиту дијагнозу. Он дијагнозу која му је упућена приписује дрском дијагностичару. Сваки покушај критике Запад онемогућава позивом на оно што је претходно методски укинуо. У временима западне повијести сâм позив на ум већ јесте лудило. Зато је уопште и могуће да идиот (*idiotes*) представља

парадигму идентитетске лакрдије Запада. Идиот – то је грађанин, индивидуалац, онај коме властити самоеротизам онемогућава бављење заједничким логосом. Бити идиот на Западу, са становишта Запада, није проблем. Бити идиот уопште није проблем, чак шта више. То значи постати мјера (пост)модерног човјештва. Проблем је идентификовати идиота, јер се тиме нарушава његов самоеротизам, његова аутономија. То је проблем, јер се тиме чини акт метапозиционирања, акт трансцендирања аутореферентности позитивне датости. Мислити значи градити еманципаторски простор. Простор еманципаторског искорака. Простор за побуну. Зато примјетити да (пост)модерни Киклоп има једно око вишка није политички коректно. То се зове позитивна слобода. За Запад није слобода претпоставка идентитета већ обрнуто – позитивна слобода је право да се буде оно што ти је моћ одредила да будеш – грађанин, идиот, секуларизован (од човјештва испражњен) човјек модерне епохе, парадигма политичке конструкције идентитета. Зато на Западу слобода може бити само политичка. Грађанска, идиотска. Самоеротизам. И то се онда назива аутономијом. Због тога је аутономија лажни проблем слободе. Аутономни субјект модерне није слободан, он је идиот, он је луд. Он је скандал који утемељује епоху [Arsić 1997].

Има нечег злог у томе зашто моћ не може да призна инклузивну онтологију човјештва него мора по сваку цијену осигурати ексклузивност, човјека отклонити и искључити из логосног сабрања свијета редуковати га на грађанина, на уображену појаву без бића (*phaenomenon omnino non fundatum*), на онтолошку опасност [Флоровски 2005]. Идеална држава, монархија, република, комунизам – само су различити називи истог фарисејског настојања да се политички уреди свијет. То су само појавни нивои истог стално растућег организованог настојања да се изврши политичка деонтологизација метајуристичког поретка ствари, јер тајна друштвености није уговорено начело. У односу на цркву и саборност које почивају на дубљем (надзаконском) општењу, уговорно општење (*contrat social*) политички утемељује правнички појам нације као позитиван облик територијално грађанске друштвености [Вишеславцев 2006]. Међутим, саборност као тајна друштвености заснива се на растакању Закона, на деконструкцији временског постојања. Саборност као тајна друштвености није утемељена у времену већ напротив у есхатолошком превладавању времена. Отуда тек есхатолошка сабраност у вјечности а не вријеме, како то погрешно мисли Лаушевић, може бити основ интерсубјективности [Лаушевић 2002]. Као што вријеме имитара вјечност [Платон 1995] тако и грађанство имитара синовство. Као што је вријеме покретна слика вјечности, тако је и грађанство (вријеме) у односу на вјечност синовства један нижи или редуковани начин постојања. Грађанин је најамник времена – он у свом идентитету испуњава наредбу и закон времена и он је у своме идентитету ограничен оквиром наредбе и закона (временом). Синовство се напротив не конституише у времену него у наслеђу. Синовство представља трансценденцију времена, наслеђе вјечности – догађај апокалипсе, догађај продора вјечности у вријеме, догађај којим се утемељује вријеме, догађај

kojim vječnost utemeljuje vrijeme. Zato građanski samoerotizam ne može biti negacija sinovstva. Zato sin ni pod kojim uslovima ne može стати у ред са најамницима и слугама [Лука 15: 11–32]. Само жртва којом се вјечност пројављује у времену, само жртва којом вјечност оповијешћује vrijeme, само наслеђе жртве које есхатолошки сабира у вјечности, може бити граница најамништва и синовства. За разлику од најамника (грађанина, улоге, маске) синовство (лице, личност) није идентично са својом природом (временом), његова суштина (вјечност) није његова природа (vrijeme) – његова суштина је благодат. Зато простор синовства није повијест – простор личних квалитета, него вјечност – простор благодати која на онтолошки начин омогућава постојање. А благодат је увијек од Оца. Син је од оца. Он припада оцу. Он наставља оца. Али његово припадање оцу (по суштини) и настављање очинства (по суштини), у чему се управо и састоји његово синовство (суштина), у коме очинство налази своје властито продужење (суштину), истовремено јест једна (по природи) независна субјективност (природа) која за оца представља једну спољашњу и трансцендентну другост (природу), једну спољашњу туђост и страност која се никада не може сасвим поистовјетити са оном његовом (природом). Или како то Левинас вели: „Отац, као Ја и субјект постаје оно друго и Други иако би притом у исти мах и даље бивао једно Ја. С друге стране, син као оно друго и Други бива и оно друго Ја оца иако тиме у исто време не би престајао бити истински Други” [Левинас 1976]. Јер отац и син само су различите природе исте суштине. Зато син настављајући оца (то јест његову суштину), отјеловљује једну независну субјективност (властиту природу) која није чиста и изворна другост (суштина), јер управо настављајући оца, син наслеђује његову суштину а не природу. У том смислу синовство јесте засебна природа у односу на природу очинства али не и засебна суштина. Зато син ни под којим условима не може стати у ред са најамницима и слугама. Зато синовство и грађанство не припадају истом нивоу стварности. Грађанин је природа без суштине (онтолошка опасност) док је син другост – самостална природа утемељена очевом суштином. Као природа без суштине, грађанин није онтолошка категорија. Син је онтолошки (суштином) утемељен у оцу док се временом (природом) разликује од оца. Грађанин недостатак онтолошког утемељења (своје суштине) покушава надомјестити производњом свога онтолошког утемељења (своје суштине) онтологизацијом времена и својим утемељењем у претходно онтологизованом времену. Због тога је питање времена за грађанина суштинско питање (питање суштине), јер се само у њему он може остварити, само у претходно секуларизованом времену (из кога је претходно избрисана вјечност као телос оповијешћивања времена) грађанин може изградити своју самобитност, задобити своју суштину, потврдити себе, постати идентичан самоме себи. Зато се грађанину питање будућности отвара као кључно питање његовог битка. Са становишта грађанина човјек је конструкција а не другост. Он је темељно недовршен па му се питање будућности отвара као простор његова довршења. Јер са становишта грађанина човјек нема истинску збиљност. Стога, да би се уозбиљио, овако

секуларизован човјек себе мора производити повијесно. Отуда је вријеме простор за људски развитак а будућност примордијална димензија човјека. Утолико човјек, са грађанског становишта, истодобно и јест и није. Јер човјек није само оно што јест, већ и оно што би могао бити, дакле, оно што није. Заправо, он је више оно што није него оно што јест. На тај начин, непостојећи човјек, непостојећа суштина човјека, претвара се у грађанску мјеру свих ствари, у крај и бит повијести. Тако заправо грађанин, свој непостојећи идентитет подмеће као садржај подједнако непостојеће будућности како би се у цјелини оно апсолутно непостојеће прогласило мјерилом тренутног и конкретног (позитивног) непостојећег. Зато је грађанин увијек у трци са временом. Зато грађанин увијек нема времена. Јер нема себе, нема суштину. За сина, питање времена је питање његове природе – форме у којој долази до реализације његове суштине. Јер само вријеме, као питање природе, јесте оно што одваја сина од оца. Без времена била би укинута разлика очинства и синовства. Напротив, грађанин није утемељен у благодати. Он се утемељује у негацији другости позивајући се на етику. За грађанина, етика је ствар реципроцитета. Ствар еквивалентне размјене. Отуда је предузетнички облик етике једина етичност коју он признаје јер му ова репродукује услове властите самопопадљивости. Али гдје нема давања нема ни етике. А давања нема тамо гдје нема наслєдства. Јер како и шта да даје онај који ништа није наслєдио? Како да даје онај који је умјесто наслєђа примио активно ништа? Како и шта да дарује онај који ни сâм није рукоположен [Арсовић 2015]? Ништа друго до непријатељство. Јер ако се мјери властитим постојањем, ако се мјери из властитог постојања – то није ништа друго него центрирање. То је економични облик овладавања/присвајања страним које обећава да ће сачувати страно уколико се оно преради и апсорбује. Отуда је из позиције моћи, из позиције властитог самоодржања странац увијек непријатељ [Šmit 2001]. Из позиције моћи, из интереса властитог самоодржања, непријатељство је категорички интерес бивствовања, јер је за грађанина суштина његове егзистенције одбрана властите егзистенције. Од кога? Од непријатељске против-егзистенције. Грађанска егзистенција отуда је деонтологизација саме егзистенције – екстазе. То је како вели Валденфелс „ту-битак коме није потребно страно бивствовање да би задовољило властите интересе” [Valdenfels 2005: 51]. Јер грађанска концепција свијета се и састоји у деонтологизацији свијета посредством центрчног овладавања свијетом. Било кроз наметање индивидуалне властитости (егоцентризам), било кроз наметање колективне властитости (етноцентризам) или кроз наметање општег које анулира и властито и страно (логоцентризам). У прва два случаја страно се присваја свођењем на властито а у посљедњем случају страно се присваја уврштавањем у општост [Ibid]. Отуда је за грађанску властитост страност битак непријатељства. То је негација властите егзистенције, јер страност (која се показује само уколико нам измиче) не проширује сферу властитости.

Међутим, није страност оно што својим измицањем угрожава грађанску егзистенцију, него управо супротно. Животни став грађанске

егзистенције угрожен је својом властитошћу. Он бива узнемирен и отуда угрожен страним само утолико што га измичуће страно обавјештава о ограничености његове властитости.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Арсовић, Зоран (2015). *Шпиа (пре)осијаје: казивање једног*. Београд: Источник.
- Вишеславцев, Борис Петрович (2006). *Еџика преображеног Ероса*. Београд: Логос.
- Григорије Свети Палама (2008). *Тријаде: Беседе у одбрану свешћених њиховаиџа*. Београд, Шибеник: Истина, издавачка установа Епархије далматинске (с енглеског, грчког и руског изворника превод Сестринства Тројеручице – Шибеник; редактори превода са старогрчког изворника монах Давид Перовић и епископ далматински Фотије (Сладојевић); уредник Епископ далматински Фотије (Сладојевић).
- Копривица, Часлав (2013). „Поријекло народа и питање суштине заједнице”. У: *Саборносџи и демократија*, зборник радова. Бања Лука: Удружење Српско-Руски мост.
- Левинас, Емануел (1997). *Вријеме и друго*. Подгорица: Октоих.
- Платон (1995). *Тимај*. Врњачка Бања: Ейдос.
- Флоровски, Георгиј Васиљевич (2005). *Црква је живоиџ*. Београд: Православна мисионарска школа.
- Шијаковић, Богољуб (2011). *Брига за жриџву: њамћење имена и сџомен срџске жриџве*. Београд.
- Шијаковић, Богољуб (2013). *Присуџносџи џрансценденције: хеленсџиво, хриџћансџиво, философија исџиорије*. Београд: Православно богословски факултет и Службени гласник.
- Agamben, Giorgio (1998). *Homo sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Stanford California: Stanford University Press.
- Arsić, Branka (1997). *Razum i ludilo: neki aspekti Dekartovih Meditacija o prvoj filozofiji*. Beograd: Stubovi kulture.
- Bauman, Zygmunt (1996). From pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity. Stuart Hall and Paul du Gay. *Questions of Cultural Identity*. London: Sage Publications.
- Dabashi, Hamid (2013). *Being a Muslim in the World*. New York: Palgrave Macmillan.
- Derida, Žak (2007). Hajdegerova рука. У: *O duhu*. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda (s francuskog preveo Ivan Milenković).
- Hall, Stuart (1992). *The Question of Cultural Identity*, in Stuart Hall et al. (eds.). *Modernity and its Futures*. Cambridge: Polity.
- Hobson, M. John (2012). *The Eurocentric Conception of World Politics. Western International Theory 1760–2010*. Cambridge: University Press.
- Krivak, Marijan (2007). *Biopolitika*. Zagreb: Antibarbarus.
- Laušević, Savo (2002). „Bivstvovanje i odgovornost”. *Filozofija i društvo* 21: 87–96.
- Lefebvre, Henri (1972). *Espace et politique*. Paris: Anthropos.
- Lefebvre, Henri (1991). *The production of space*. Wiley-Blackwell (Translated by: Donald Nicholson-Smith).
- Levinas, Emmanuel (1976). *Totalitet i beskonačno: ogled o izvanjskosti*. Sarajevo: „Veselin Masleša” (s francuskog preveo Nerkez Smailagić).
- Ortega y Gasset, Jose (2002). Оживљаванје слике. *Европски гласник*: први независни лист дијаспоре, 7: 367–382 (главни и одговорни уредник Александар Александровић).
- Sloterdijk, Peter (2007). *Srdžba i vrijeme*. Zagreb: Antibarbarus (prevела N. Čačinović).
- Šmit, Karl (2001). *Norma i odluka: Karl Šmit i njegovi kritičari*. Beograd: „Filip Višnjić” (preveo Danilo M. Basta; izbor i predgovor Slobodan Samardžić).
- Valdenfels, Bernhard (2005). *Topografija stranog: studije o fenomenologiji stranog*. Novi Sad: Stylos.

POLITICO-THEOLOGIC DISPUTE ON IDENTITY

by

NEMANJA S. ĐUKIĆ
University of Banja Luka
Faculty of Political Science
Bulevar vojvode Petra Bojovića 1A
Banja Luka, Republika Srpska
nemanjadjukic00@yahoo.com

SUMMARY: The phenomenology of identity can distinguish identity as an ontological status and identity as a social-discursive construction. Identity as ontological status is based on the presence of transcendence. It is the result of grace, heritage, tradition. Identity as a social and discursive construction is based on the forgetting of transcendence. It is the result of self-eroticism and self-constituting intentional consciousness. In the first case, the identity is immersed in logos-order community (higher, wider and deeper levels of reality), which is why it is a catholic term of pre-intentional mindedness (polis as a paradigm of the world). In the second case, the identity is an expression of self-erotic intentionality that self reified as the beginning (positive datum ego-cogito), making it an expression of self-constituting awareness that denies any form of experience of otherness that precedes its act of self.

KEY WORDS: The West, identity, time, citizen, father, son, foreignness

ДВОСТРУКИ СТАНДАРДИ: ЗАПАД И РУСИЈА

ДЕЈАН МИРОВИЋ

Универзитет у Приштини – Косовска Митровица
Правни факултет
Лоле Рибара 29, Косовска Митровица, Србија
mirovici @ yubc.net

САЖЕТАК: У односима са Русијом, Запад примењује двоструке стандарде. У правном смислу, они се могу дефинисати као регионална обичајна правна правила али без примене узајамности. Примери кршења дипломатских привилегија 1708. године, начела *pacta sunt servanda* 1798, и прецедентне пресуде Сталног суда међународне правде у случају Вимблдон из 1923. године, указују на такав закључак. Исто се може тврдити и када се анализирају различите реакције на проглашење независности Крима 2014. и Косова 2008, као и кршење споразума са бившим украјинским председником Јануковичем у фебруару 2014. од стране опозиције и министара ЕУ.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Русија, међународно право, међународни правни обичаји, *pacta sunt servanda*, случај Вимблдон

АНТИРУСКИ СТАНДАРДИ – ИНЕРЦИЈА ХЛАДНОГ РАТА ИЛИ ОБИЧАЈНО ПРАВНО ПРАВИЛО?

Различит однос западних држава и међународних организација (ЕУ) према проглашењу независности Косова (2008) и Крима (2014) године јасно показује примену двоструких стандарда Запада према Русији. Исто се може тврди и када се упореди однос Запада према државном преврату у Јемену 2015 (и војном нападу Саудијске Арабије на ову државу) са једне стране, и државном преврату и грађанском рату у Украјини 2014. године, са друге стране. Због грубог кршења чланова 1 и 2 Повеље УН (који забрањује агресију против суверене државе и примену оружаних средстава у решавању међународних спорова) Западне државе нису увеле санкције режима у Ријаду.¹ Истовремено, против Руске Федерације су 2014/2015.

¹ Напад Саудијске Арабије на Јемен отпочео је у марту 2015. године и изазвао је велике цивилне жртве. Амерички председник Обама јавно је подржао ову нелегалну војну акцију масовних размера која је непрестано трајала до прекида ватре у мају 2015. године. Видети

уведене економско-политичке санкције од стране западних држава иако Москва није директно војно учествовала у грађанском рату у Украјини. Постоји још много примера за овакве двоструке стандарде, од агресије Грузије на Абхазију и Јужну Осетију (и убијања руских мировних снага) 2008. године до кршења правила међународног уговорног права у вези са пројектом „Јужни ток” крајем 2014. године као и нарушавања принципа *pacta sunt servanda* након потписивања споразума између легално изабраног украјинског председника Јануковича и опозиције (уз посредовање „тројке” министара из ЕУ почетком 2014).

Озбиљни западни политиколози и правници не негирају овакву праксу према Русији. Међутим, они је објашњавају једном врстом страха од јачања Руске Федерације (или њеног поновног заузимања улоге СССР-а у међународним односима). Дакле, оправдање за овакво поступање Запада је „инерција” Хладног рата. Зато је у последњих тридесетак година, Русија и даље главни противник Запада (пад Берлинског зида није био довољан да се „промени свест” у руководећим елитама САД и ЕУ). На основу таквих хладноратовских схватања или „хиперосетљивости”, као што тврди најпознатији заговорник ове тезе Џорџ Фридман, према Русији се примењују двоструки стандарди у области међународног јавног права.²

Да ли је ова правно/политичка конструкција тачна? Ако јесте, онда се такво поступање Запада према Русији може дефинисати као обичајно правно правило које Запад једнострано примењује према Русији.

ДИПЛОМАТСКЕ ПРИВИЛЕГИЈЕ И ХАПШЕЊЕ РУСКОГ АМБАСАДОРА У ЛОНДОНУ 1708.

У октобру 2013. одиграо се велики дипломатски скандал у Холандији. Холандска полиција је уз примену силе ухапсила саветника у руској амбасади Димитрија Бородина. Да би инцидент био још тежи, то је извршено у његовом стану иако и приватне просторије дипломата уживају неприкосновеност по Бечкој конвенцији о дипломатским односима из 1961.³

више о полуфеудалном унутрашњем устројству Саудијске Арабије и историји ове државе [Al-Rasheed 2003: 172].

² Ово је позната теза Џорџа Фридмана директора Стратфора, утицајне америчке агенције за аналитику. Он је износи у свим својим јавним наступима и анализима. Она се састоји од неколико тврдњи. Русија је већи непријатељ Западу од радикалног ислама јер има потенцијал да угрози глобалну хегемонију САД и ЕУ. Полувековна борба у Хладном рату између СССР и Запада показује да је је Москва најозбиљнији противник Запада. Вашингтон не сме дозволити савез Берлина и Москве јер би то довело до уједињења немачке технологије и руске енергетске моћи. Такав савез је опаснији од савеза Пекинга и Москве. На пример, у тексту/извештају из Москве објављеном на Стратфору 16. 12. 2014. износи се теза о америчком страху од Русије који има корене у Хладном рату. Зато САД имају легитиман страх од руских акција у Украјини тврди Фридман. Пола века Хладног рата учинило је САД хиперосетљивима за могући повратак Русије, итд. [<https://www.stratfor.com/weekly/viewing-russia-inside>]. Фридман ове тезе износи и у разговорима које је имао у руском Министарству иностраних послова и са научницима Руске академије наука. Целокупан текст је иначе уникалан по својој искрености и стилу јер је ослобођен од фраза и веома је директан.

³ Бечка конвенција о дипломатским односима у суштини је кодификација дипломатског права. Видети више о томе у: [Митић 1999: 401].

Међутим, у историји дипломатије, то није био први инцидент у односима између Русије и Запада.

На пример, у периоду када је настајало модерно међународно право (сматра се да је модерни систем међународног јавног права установљен после Вестфалског мира 1648. године)⁴ већ су забележени први озбиљни дипломатски инциденти између Енглеске и Русије.⁵

Дипломатски односи између ове две државе су још тада били веома сложени. Енглеска је подржавала напад шведског монарха Карла XII на Украјину (која је тада била у саставу Русије) 1708. године. Увидевши да Лондон подржава освајачке намере шведског краља, руски цар Петар Велики покушао је дипломатски путем да избегне сукоб. Он је затражио преко свог дипломатског посланика Андреја Артамоновича Матејева да Енглеска буде посредник у овом сукобу. Међутим, енглеске власти су ухапсиле руског посланика (само три дана после аудијенције код енглеске краљице Ане) у јуну 1708. године. Руски амбасадор је оптужен да дугује 50 фунти и уз увреде и физичко малтретирање одведен је у затвор.

О каквом се неуобичајеном поступку ради говори чињеница да се у правној теорији и данас сматра да је ово најтежи инцидент у модерним међународним дипломатским односима (уз упад у америчку амбасаду у Техерану 1979. године)⁶. Руски аутори чак наводе и да Хитлер након објаве рата СССР није хапсио совјетске дипломате.⁷

Хапшење страног дипломате био је неуобичајен поступак и у античком праву. У античком праву сматрало се да посланици и дипломате имају неприкосновеност и кажњавани су сурово сви напади на њих (познат је поступак спартанског краља уочи битке код Термопила 480. п.н.е. који шаље таоце Ксерксу због убиства персијског посланика).⁸ Такође, у

⁴ У суштини ради се о више уговора којима је окончан 30-годишњи верски рат између католика и протестаната у Европи који је вођен у контексту борбе за превласт између Француске под руководством кардинала Ришељеа и Аустрије под Хазбурзима. Дакле, сукоб није био само верске природе већ се радило и о борби за превласт у Европи. Више о томе у: [Kisindžer 1999: 47].

⁵ Прецизније, крајем 17. века отпочела је и трансформација Руског царства у Руску империју под руководством Петра Великог. Нешто касније, почетком 18. века у Европи се издвајају две доминантне силе: Енглеска која је је након добијеног рата за шпанско наслеђе диктирала Утрехтски мир 1712, и Русија која је победила Шведску, велику силу тога времена под Карлом XII (рат је завршен Ништадским споразумом 1721. године). Више о томе у: [Бабурин: 407].

⁶ У осуђујућој пресуди Међународног суда правде из 1980. године поводом отимања талача у америчкој амбасад у Техерану истиче се: „Нема фундаменталнијег услова за уређење односа међу државама од неповредивости дипломатских изасланика и амбасаде, тако да су током историје нације свих верисповести и култура поштовале реципрочне обавезе у том циљу”. Више о томе у: [Крећа 2012: 301].

⁷ „На хапшење дипломата нису се одлучили чак ни нацисти. Све совјетске дипломате су се после почетка рата са Хитлером успешно вратиле у отаџбину. Једини сличан случај је захват америчких дипломата у амбасад у Техерану 1979. године [Старикив 2014: 52].

⁸ Персијанци одбијају овакав „крвави реципроцитет” и одбијају да се свете таоцима из Спарте због бацања њихових посланика у бунар. Ксеркс поручује да неће бити као Лакедемоњани који су убили посланике „погазили и оборили усвојено право свих народа”. Ово очигледно одступа од савремене антииранске кинематографске мантре из САД да су Персијанци били дивљи и нехумани варвари уочи битке код Термопила. О поступку Персијанаца видети више у: [Кривокапић 2010: 189].

конзулском периоду римске историје кривци за повреду неприкосновености страног представника су строго кажњавани (нпр. римски Сенат је 100. године п.н.е. осудио на смрт Сатурнина јер је тешко повредио посланике краља Митридата). Исто тако, у Старој Кини је неповредивост посланика била призната као и у староиндијским законима Ману.⁹ Страни посланици су у Константинопољу боравили о трошку Византије и о њима се брину посебан уред. Неприкосновеност су уживали и посланици у италијанским републикама. Коначно, оснивач модерног међународног јавног права Хуго Горцијус још почетком 17. века (или неколико година пре хапшења руског дипломате у Лондону) ствара теорију о екстериторијалности дипломатских представништава.

Дакле, енглеске власти су несмуњиво знале да је недопустиво хапшење страних дипломата. Ипак, према руском дипломати у Лондону примењени су посебни стандарди или једнострани правни обичаји и он је супротно свим правилима дипломатског права ухапшен.¹⁰

НЕПОШТОВАЊЕ УГОВОРА У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ ИЛИ ПРИНЦИПА *PACTA SUNT SERVANDA*

Поред дипломатских привилегија и неприкосновености дипломата, један од основа међународног права је и принцип *pacta sunt servanda*. У теорији међународног права тај принцип везује се за поштовање уговорних одредби или за обавезну снагу међународних уговора.¹¹ На пример, у преамбули Конвенције о уговорном праву из 1969. године истиче се да су „принципи слободног пристања и добре вере и правило *pacta sunt servanda* универзално признати”.

Међутим, и ово универзално начело константно се кршило од стране Запада када се радило о Русији и руским интересима. Најактуелнији пример је споразум који је закључен у фебруару 2014. између легално изабраног украјинског председника Виктора Јануковича с једне стране, и опозиције и министарске тројке из ЕУ с друге стране (споразум се састојао од пет тачака и гарантовао је уставну и законску реформу, али и уздржавање од насиља). Међутим, споразум није трајао ни 24 часа, прекршен је од стране опозиције (која је јуришала, уз примену ватреног оружја, на председничку палату у Кијеву). Ипак, министри ЕУ који су били гаранتي споразума постигнутог 21. 2. 2014. нису чак ни вербално осудили његово кршење.

Слично кршење споразума или принципа *pacta sunt servanda*, догодило се у односима Русија–Запад и пре два века. Петербург и Лондон су 1798.

⁹ Више о томе у: [Крећа 2012: 16].

¹⁰ Они се (у конкретном примеру) могу објаснити и политичким контекстом, или жељом Енглеске да се подстакне Шведска (и понизи Русија) за време рата у Украјини. На такав закључак указује и чињеница да се Енглеска извинила Русији тек након две године и да је донела закон „О обезбеђењу привилегија амбасадора и јавних министара” (Анин статут) 1709. године, када је постало јасно да Русија побеђује у рату и да је Шведска уништена као велика сила. Ипак, то није значило да се у будућности неће примењивати посебни стандарди када се радило о Русији.

¹¹ Више у: [Крећа 2012: 475].

године постигли споразум о предаји Малте Руској империји. Споразум (или Конвенција од 20. децембра 1798) постигнут је у контексту заједничке борбе против револуционарне Француске чију је војску предводио тада први конзул Наполеон (француске снаге су после освајања Малте и искрцавања у Египат, имале као крајњи циљ Британску Индију). Испуњавајући договор, након закључивања Конвенције о Малти руска војска осваја Напуљ, Крф и протерује Французе из северне Италије. Затим, под командом Суворова 1799. године осваја Милано и Торино као и делове Швајцарске (после чувеног преласка преко Алпа).

Међутим, након руске победе над Французима у Италији, Велика Британија 1800. године заузима Малту и тако грубо крши закључену Конвенцију. Након тога Руси повлаче своју флоту из Средоземља а гроф Раstopчин у име руске дипломатије обраћа се дипломатском кору у Петербургу са нотом у којој оптужује Велику Британију да је нарушила Конвенцију о Малти од 20. децембра 1798.¹²

СЛУЧАЈ ВИМБЛДОН ИЛИ ПИТАЊЕ ДОЗВОЉЕНОСТИ ОРУЖАНЕ АГРЕСИЈЕ ПРОТИВ РУСИЈЕ

Руска империја престала је са постојањем у марту 1917. године (долазак Керенског на власт и абдикација Николаја I и његовог брата). У марту 1918. после Брест-литовског мира, нова большевичка Русија излази из Првог светског рата. У том периоду се формира и прва универзална међународна организација (Друштво народа) и потписује се Пакт Друштва народа којим се забрањује агресивни рат. Коначно, године 1920. формира се и Стални суд међународне правде (ССМП). Дакле, међународно право улази у фазу када је агресивни рат стављен ван закона и када се спорови решавају мирним путем пред трибуналима или арбитражама.

Међутим, према большевичкој Русији се поново као и према царској Русији, примењују посебна обичајна правна правила. Пресуда у случају Вимблдон (пред Сталним судом међународне правде) и истовремено први случај пред тим трибуналом, то јасно показује. Сам судски поступак је покренут поводом Пољско-руског рата. Прецизније, након добијања независности, године 1920. Пољска је напала са око 65.000 војника большевичку Русију („Кијевска офанзива” се сматра као почетак великог рата између Пољске и Русије). Маршал Плисудски који је предводио Пољску имао је за циљ да освоји Украјину (слично као и шведски краљ Карло XII 200 година раније). За време трајања рата, у марту 1921. године, енглески брод Вимблдон који је превозио муницију за пољску армију заустављен је у Килском каналу (брод је изнајмљен од једне француске компаније и

¹² Слично као и после непоштовања договора о Украјини 2014. када се одлучила за ванредне и жестоке мере (Крим) и оружани неутралитет према истоку Украјине/Донбасу, и контрасанкције ЕУ и САД, Русија 1800. заузима позицију оружаног неутралитета у сукобу Француске и Британије, затим, престаје са учешћем у поморској блокади Француске. Превзимају се и још жешће мере, као што је заплена британских бродова и поход 20.000 Козака на Индију. Ово предатно стање прекида смрт императора Павла 1801. године. Више о томе у: [Стариков 2014: 253].

превозио је 4.200 тона мунције). Међутим, директор Килског канала забранио је пролаз броду под изговором да је Немачка неутрална у Пољско-совјетском рату (након забране брод је био принуђен да плови заобилазним путем до Пољске па је закаснио 11 дана).

После тога, позивајући се на члан 380 Версајског уговора који гарантује слободан пролаз бродовима кроз Килски канал, Британија, Француска, Јапан и Италија (чланице тадашњег Савета безбедности Друштва народа) поднеле су тужбу Сталном суду међународне правде против Немачке. Године 1923. ССМП доноси пресуду у којој се истиче да Версајски уговор има предност над немачким неутралитетом. Тачније да „једностранни акт једне државе, не може имати превагу над одредбама уговора о миру” (због тога је Немачка била принуђена да плати 100.000 француских франка као одштету).

У добром делу правне теорије пресуда у случају Вимблдон узима се као једна од најважнијих у историји међународног правосуђа. Не само зато што је била прва пресуда коју је донео ССМП, већ и зато што даје првенство међународног права и уговора над националним.¹³ Међутим, ако се занемари њен историјски значај, евидентно је да је пресуда у директној контрадикцији са Версајским уговором о миру (и његовим анексом, Пактом друштва народа).

Прецизније, у уводу/премабули Пакта друштва народа државе чланице (укључујући и Пољску) обавезују се „да неће прибегавати рату.” Забрана рата постоји и у члану 11 у којем се наводи да је Друштво народа дужно да преузме мере за успешно одржавање „мира међу народима”. Затим се у члановима 12–16 регулише мирно решавање спорова (арбитража, ССМП, поступак пред Друштвом народа). Коначно, у члану 17 ове одредбе проширују се и на државе које нису чланице Друштва народа и које су у спору са чланицама организације (бољшевичка Русија).

Међутим, Пољска свој спор са бољшевичком Русијом није покушала да реши арбитражом, поступком пред Друштвом народа или ССМП. Напротив, она је повела 1920. године агресорски рат. То је било очигледно кршење Пакта друштва народа. Ипак, чланице Савета безбедности не само да нису осудиле овакав поступак Пољске, већ су и оружаном помагале агресију на Украјину шаљући бродове натоварене тонама муниције (попут Вимблдона).

Дакле, тумачење најважнијих одредби Версајског уговора показује да је ССМП 1923. донео пресуду којом се посредно легализује агресивни рат против Русије. Правна конструкција по којој је члан 380 Версајског уговора о слободном пролазу кроз Килски канал изнад других много важнијих чланова (о забрани агресивног рата и мирном решавању спорова) је неозбиљна и злонамерна. Истовремено она је била и опасна за будућност међународних односа зато што је у суштини, легализовала оружану агресију против Русије (и у правном смислу отворила врата Хитлеровом нападу на СССР 1941. године).¹⁴

¹³ Више у: [Кгеџа и Рауповић 2002: 47].

¹⁴ СССР 1941. није био део Друштва народа као и 1920. године бољшевичка Русија. Дакле, ако се узму у обзир образложења из пресуде у случају Вимблдон, онда је апсолутно дозвољен

ЗАКЉУЧАК

Очигледно је да се у односу Запада према Русији примењују једно-страни правни обичаји. Они се не примењују само у једној држави или у неком краћем постхладноратовском историјском периоду. Обичајна правна правила се примењују преко 300 година (још од формирања Руске империје). Нарушавање дипломатског имунитета руског посланика у Лондону 1708. године и његово хапшење је инцидент који се у правној теорији упоређује само са узимањем талаца у америчкој амбасадри у Техерану (међународно дипломатско право је већ тада усвојило правила која су најстроже забрањивала нарушавање имунитета и привилегија амбасадора и посланика). Такође, кршење Конвенције о Малти из 1798. од стране Велике Британије показује и да се не поштује један од основних принципа међународног уговорног права – *pacta sunt servanda*. Пресуда у случају Вимблдон пред ССМП из 1923. године јасно показује да је посредно легализован чак и агресивни рат против Русије. Пресуда у случају Вимблдон показује и како се међународно право може злоупотребити злонамерним (и квазиправним) тумачењем и конструкцијом. У суштини, пресудом се другостепена одредба Версајског мира о Килском каналу ставља изнад преамбуле, најважнијих чланова и самог духа тог мировног уговора.

Коначно, двоструки стандарди који се примењују од стране Запада када се ради о признању независности Косова 2008. и Крима 2014. као и флагрантно кршење споразума потписаног са бившим украјинским председником Јануковичем из 2014, и различити аршини када се ради о агресији Саудијске Арабије на Јемен и увођењу санкција Русији због Украјине, показују да се ради о актуелном и још важећем обичајном правном правилу које Запад примењује према Русији (треба истаћи и да се понекад, као што је случај са дипломатским бојкотом обележавања 9. маја 2015. у Москви ЕУ, не тражи чак ни једногласан пристанак свих држава Запада за примену таквих обичајних правних правила).

Може се закључити да се такво обичајно право Запада не заснива на идеји о правди и поштовању међународног права. Оно се чак не заснива у потпуности ни на „државном разлогу” (*raison d’État*). Оно је директно проистекло из расистичке теорије обичајног права која не признаје узајамност примене правила између цивилизованих и варварских земаља.¹⁵ Зато се такво поступање према Русији може дефинисати као регионално обичајно правно правило која се једнострано примењују од (већине) западних држава.

напад на Русију. Наравно, постоје и разлике између 1920. и 1941. године. Пољска је савезница Запада а Немачка је у том тренутку у рату са Западом. Међутим, када се анализира међународна ситуација само три године раније из 1938. године и потписивање Минхенског споразума о подели Чехословачке, јасно је да би Немачка имала исту такву подршку као Пољска да је након Чехословачке напала СССР. Очигледно је да је само Хитлерова нестална и непредвидива природа довела до промене околности између 1920. и 1941.

¹⁵ Конрад Аденауер је изјавио да азијске степе почињу источно од Лабе. Видети о томе у: [Клаус 2015: 10]. Познати француски професор Луј ле Фир осуђује такву врсту обичаја која деле државе на варварске и цивилизоване али признаје да је већина теоретичара међународног права у периоду између два рата имала такав став [Ле Фир 2012: 168].

Проблем за Запад је што Русија такво дефектно обичајно право одбацује (још од времена Петра Великог). Прецизније, Москва прибегава реципроцитету (Сартр 1947. то дефинише као реакцију државе која се брани јер је „сатерана уз зид”)¹⁶. То је и основни и актуелни проблем међународног права.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бабурин, Сергеј (2009). *Свеј империја*. Београд: Pressing.
- Клаус, Вацлав (2015). *Евројске унијеграције без илузија*. Бајина Башта: Димитрије Марковић.
- Крећа, Миленко (2012). *Међународно јавно право*. Београд: Правни факултет.
- Крећа, Миленко (2012). *Међународно право представљања*. Београд: Правни факултет.
- Ле Фир, Луј (2010). *Међународно јавно право*. Београд: Правни факултет.
- Стариков, Николај (2014). *Геополитика: Как это делается, Питер*. Санкт Петербург.
- Kisindžer, Henri (1999). *Diplomatija*. Beograd: Verzal press (s engleskog preveli M. i V. Gligorijević).
- Kreća, Milenko i Milan Paunović (2002). *Praktikum za međunarodno javno pravo*. Beograd: Dosije.
- Madawi, Al-Rasheed (2003). *A History of Saudi Arabia*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Mitić, Miodrag (1999). *Diplomatija: delatnost, organizacija, veština, profesija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

STRATFOR: Global intelligence <<https://www.stratfor.com>>

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOUBLE STANDARDS: THE WEST AND RUSSIA

by

DEJAN MIROVIĆ

University of Priština – Kosovska Mitrovica

Faculty of Law

Lole Ribara 29, Kosovska Mitrovica, Serbia

mirovici @ yubc.net

SUMMARY: In relation towards Russia, there is a tacit consent of the West not to apply basic principles of modern international law. Such rule is not applied in one state only or in some short post-Cold war period... Unique rules have been applied in that case for almost 300 years, since the creation of the Russian Empire. Breaking the rule of diplomatic immunity in case of a Russian diplomat in 1708 in London and his arrest are an incident that could be compared to taking of hostages in the US embassy in Teheran.

¹⁶ [Сартр 1984: 107].

Also, breaking the Convention on Malta from 1798 by Great Britain shows that even the most basic principles of international contract law, *pacta sunt servanda* are not respected when it comes to Russia. Judgment in case “Wimbledon” in front of SSMP shows that sometimes it is legal even to start a violent war against Russia. Double standards are applied by the West when it comes to recognizing the independence of Kosovo, 2008 and Crimea, 2014 and breaking the contract signed with the ex Ukrainian president Janukovic in 2014. Different standards when it comes to aggression of Saudi Arabia on Yemen and sanctions towards Russia because of the Ukraine in 2015, show that its custom legal case or one sided legal rule that the West applies towards Russia. Sometimes, as with the diplomatic boycott of 9 May celebration in Moscow, the EU does not even ask for unanimous approval of such custom legal rules. That is why it could be concluded that customary laws are not based on the idea of justice and respect for international law and not even on state reason (*raison d’ état*). This has arisen directly from the theory of customary law that does not recognize the mutuality of application of rules between civilized and barbaric countries. That is why such behaviour towards Russia can be defined as regional customary law that is applied unilaterally by the groups of states.

KEYWORDS: Russia, international law, international customs, *pacta sunt servanda*, case of Wimbledon

ЕКОНОМИКА ОБРАЗОВАЊА – СТАРА И НОВА ПИТАЊА

ТОДОР Ж. СПАРИОСУ

Београд, Србија
spario2013@gmail.com

САЖЕТАК: У овом раду дат је приказ економике образовања. Посебан акценат стављен је на еволуцију теоријских концепата, питања која су отворена и одговорима који су понуђени, као и на аналитичким методама. Рад садржи уводне напомене и две тематске целине. У првој су презентована два економска модела образовања: модел људског капитала и модел сортирања (сигналисања и скрининга). Извршен је покушај генерализације модела сагледавањем њихових заједничких елемената. У другој целини разматран је процес производње образовних услуга са посебним освртом на концепт образовних производних функција. Изложени су проблеми који прате примену концепта производне функције у образовању. Указано је и на алтернативни поступак сагледавања релације између образовних ресурса и исхода приказом поступака мерења ефикасности у образовном контексту.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: економика образовања, људски капитал, модели сортирања, сигнализирање и скрининг, образовна производна функција

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Економика образовања је актуелна и брзо растућа специјализована област у оквиру економије. Интерес за економска разматрања образовања перманентно расте. Економска анализа у области образовања није ограничена на мали број специјализованих публикација. Она је одувек имала своје место у водећим економским часописима. О тематском обухвату економике образовања говори и чињеница да је већ објављено пет томова Приручника економике образовања (*Handbook of the Economics of Education*) у знаменитој Норт Холанд (*North Holland*) едицији. По предмету свог проучавања у одређеној мери се и преклапа са другим економским дисциплинама као што су економика рада, економика раста и економика јавног сектора са јавним финансијама. Међутим, може се препознати и уско језгро дисциплине које је јединствено.

Економика образовања у ширем обухату покрива врло разнолик спектар тема; обухвата организацију, производњу и финансирање образовних услуга. Три општа питања су релевантна у контексту економике образовања и она су иницирала развој три фундаментална концепта дисциплине. Прво питање је колико образовања појединац стиче, а колико би требало? У трагању за одговором на ово питање развијен је концепт људског капитала. Друго питање јесте како образовање треба да се производи и алоцира? Одговор на ово питање базира се на механизмима алокације ресурса у образовању, који укључују како тржиште, тако и хијерархију под окриљем државе. Треће питање јесте да ли се процес производње образовања може организовати ефективније и ефикасније. Концепт образовне производне функције нуди неке могуће одговоре на ово питање [Brewer *et al.*, 2010].

У економици образовања производња образовних услуга анализира се у контексту оскудних ресурса. То имплицира да носиоци образовних политика решавају питања доношењем одлука са далекосежним импликацијама. Једно питање јесте колико укупно потрошити на образовање и колико потрошити на сваком нивоу образовања – предшколском, основном, средњем и високом. Посреди је заправо одлука колико и шта производити или које образовне услуге обезбедити. Друго питање јесте како обезбедити образовне услуге на начин који би максимизирао користи за друштво. То је одлука о томе како организовати образовни процес. Најзад, треће питање, неизбежно у свету оскудних ресурса, јесте ко има приступ образовним услугама на појединим нивоима образовања. Реч је о одлуци коме су намењене образовне услуге. Економска теорија може да буде од помоћи носиоцима образовних политика јер обезбеђује не само чињенице о образовном систему, већ и вредности које су, такође, важне у доношењу одлука [Allen 2011].

Један од разлога експанзије економике образовања јесте све већа расположивост валидних база података. Други, много важнији, разлог је тај што је данас општеприхваћено да је знање једна од најважнијих детерминанти индивидуалног и друштвеног просперитета. То свакако имплицира и веће улагање у образовање. Међутим, у новим околностима под све већим притиском јавне одговорности у смислу полагања рачуна (*accountability*), носиоци образовне политике принуђени су да пажљиво бирају мере на основу научно верификованих експертиза. И управо то је дало нови импулс развоју економике образовања.

Циљ овог рада је да се изврши преглед главних тема у оквирима економике образовања, како из историјске тако и савремене перспективе. При томе се фокусирају питања, теоријски концепти, као и методолошке основе које омогућавају емпиријско тестирање теоријских поставки. Истраживање тежи да неспецијализованом читаоцу пружи општи увид у врсту проблема који се истражују у оквирима економике образовања. Незаобилазни су и методи који некад нуде прецизније одговоре на стара питања и отварају мноштво нових. Изабраном циљу је можда примеренији вишетомни приручник него скроман чланак. Због тога је приступ

материји морао да буде врло селективан. Сличних подухвата са нешто ширим обухватом има у литератури [Johnes 2007].

ЕКОНОМСКИ МОДЕЛИ ОБРАЗОВАЊА ЕКОНОМСКЕ ФУНКЦИЈЕ ОБРАЗОВАЊА

У економици образовања идентификовани су различити начини/ канали којима образовање утиче на економску добробит. И сваки од ових начина отвара различиту аналитичку перспективу која је концептуализована у економским моделима образовања. Модел образовања као потрошног добра заснива се на идеји да образовање омогућава тренутна задовољства, као и дугорочно уживање благодети које немају инвестициони карактер. Овај модел је био доминантан све до тренутка када је образовање почело да се посматра као инвестиција у људски капитал. Тада је настао модел људског капитала који се заснива на идеји да се школовањем преносе знања и вештине које доприносе повећању продуктивности, а која повећава зараде и стопе привредног раста. Инвестициона компонента образовања је много значајнија од потрошне и зато је модел људског капитала постао не само доминантан, него и основ нове научне дисциплине – економике образовања. Касније је формулисан и модел сортирања/селекције који се заснива на идеји да образовање омогућава сигнализацију и скрининг у циљу идентификације способности на тржишту рада. У модерној литератури доминирају модели људског капитала и сортирања и због тога се детаљније разматрају.

МОДЕЛ ЉУДСКОГ КАПИТАЛА

Базични концепти

Модерна верзија модела одређивања зарада на основу људског капитала везује се за имена три знаменита економиста, а то су Шулц [Schultz 1961], Бекер [Becker 1964] и Минцер [Mincer 1958; 1974]. Основна идеја је једноставна. Инвестирањем у образовање појединци постају продуктивнији и због тога у свом животном веку остварују већу зараду. Људски капитал представљају знања, вештине и вредности које појединац стиче у и ван школа, а све ове диспозиције одређују његов производни капацитет. Образовањем се акумулира људски капитал појединца, који повећава његову продуктивност. На конкурентном тржишту рада продуктивнији појединац остварује и већу зараду. И из приватне, а и из друштвене перспективе, издвајања за додатно образовање могу да се посматрају као врста инвестиције која генеришу веће зараде појединцима, а и веће стопе раста привреде. Сагласно томе, треба очекивати позитивну корелацију између образовања и зарада, и ова веза је емпиријски верификована безброј пута.

Кључне претпоставке теорије људског капитала су да појединци бирају рационално и да су усредсређени на будућност, што имплицира да су спремни на жртву у садашњости да би се за то оствариле веће користи

у будућности. Код образовања појединац је спреман да плати директне трошкове школовања, укључујући и напор и труд које школовање имплицира, као и индиректне трошкове образовања, који су заправо опортунитетни трошкови – изгубљене зараде за време школовања, да би се по завршетку школовања у радном веку оствариле веће зараде. И те веће зараде у животном веку када се стављају у однос са улогом представљају принос на инвестиције у образовање. На слободном тржишту појединци инвестирају у образовање све док се интерна стопа приноса на образовање не изједначи са стопама приноса на друге расположиве инвестиције. Захтев ефикасности имплицира предузимање додатних инвестиција у образовање све док је њихов принос већи од приноса других инвестиција у физички капитал и престанак инвестирања када принос на образовање падне испод приноса на друге инвестиције. Ефикасност имплицира изједначење стопа приноса у свим правцима [Blaug *et al.*, 1969].

Принос на образовање

Приватне стопе приноса на образовање ваља разликовати од друштвених. Ова дистинкција је важна када постоје разлике између приватних и друштвених трошкова образовања, као и између приватних и друштвених користи од образовања. Приватне користи образовања обично се везују за повећани потенцијал зарађивања које омогућава додатно образовање. Пошто повећање зарада по правилу условљава већа продуктивност, друштвена корист од образовања обично се изједначава са приватном, мада приликом рачунања приватних стопа приноса истраживачи зараде узимају у нето изразу, тј. без пореза. Велика разлика, међутим, постоји између приватних и друштвених трошкова образовања. У државама где се образовање великим делом финансира из јавних извора приватне трошкове образовања сачињавају само пропуштене зараде, док друштвени трошкови укључују и трошкове школовања које сноси држава. То значи да су друштвене стопе приноса на образовање ниже од приватних. А то упућује на закључак да се у државама где се образовање нерационално субвенционирало може очекивати претерано школовање или пре-инвестирање у образовање. У пракси се, међутим, приликом рачунања друштвених стопа приноса на образовање често изостављају позитивни екстерни ефекти (друштвене користи) образовања као што су боље здравље, дужи очекивани животни век, одговорније родитељство, итд.

Стопе приноса на образовање могу се рачунати на различите начине. Алгебарски метод имплицира прикупљање информација о редовним токовима дохотка појединаца различитог степена образовања током животног века, као и о трошковима образовања. Потом се рачуна стопа приноса која изједначава вредност трошкова са садашњом вредношћу користи од образовања и она по дефиницији представља интерну стопу приноса на одређени степен образовања.

Други метод који се често користи заснива се на регресионој анализи и на функцији зарада (*earnings function*) Минцера [1958; 1974]. Такозвана

Минцорова стопа приноса је коефицијент уз број година школовања у семи-логаритамској регресији где су зараде зависна варијабла, а године школовања и друге контролне варијабле, попут радног искуства – експланаторне варијабле. Метод се заснива на врло рестриктивним претпоставкама и кад оне важе регресиони коефицијент уз године школовања може да се интерпретира као приватна стопа приноса на додатну годину образовања [Johnes 1993].

Уз помоћ неке од описаних метода у хиљадама студија израчунате су стопе приноса на образовање у великом броју земаља. Резултати су систематизовани у више наврата, а један од много пута цитираних налаза јесте да је просечна стопа приноса на додатну годину образовања 10% [Psacharopoulos and Patrinos 2004]. Као што се и очекује, друштвене стопе приноса на образовање су ниже од приватних. Поред тога, стопе приноса опадају са растом нивоа образовања, тако да су највеће на основно, а најмање на високо образовање. Стопе приноса су веће у земљама у развоју од стопа у развијеним земљама.

МОДЕЛ ОБРАЗОВАЊА КАО МЕХАНИЗАМ СОРТИРАЊА

Сигналисање и скрининг

Модел људског капитала био је утицајан како у образовању тако и у економици рада, али је и критикован. Највише критике упућено је на поставку модела да је образовање заиста важно у повећању продуктивности. Дубљи увид у оно што појединци заиста уче током свог образовања, ову теорију чине мање веродостојном. Оно што појединци уче у школи по правилу није у блиској вези са оним што раде. За већину људи само мали део онога што су учили у школи је релевантно за послове које обављају. Али ако више образовања није кључно за повећање продуктивности, поставља се питање зашто оно има тако високе стопе приноса. Зашто послодавци плаћају високе зараде појединцима који су студирали предмете који нису у вези са њиховим радним задацима?

Један од одговора на ово питање нуди модел образовања као механизам сортирања. Идеја је да образовање не повећава продуктивност појединаца, већ само сигнализира њихову продуктивност. Образовање даје добру слику о квалитетима који су значајни за скоро све послове: урођеним способностима, радној етици, понашању у складу са правилима. Ако ваљане информације о овим квалитетима коштају, диплома која сведочи о њима, може да буде од користи послодавцу.

Теорија сигналисања заснива се на неколико претпоставки. На тржишту рада постоји асиметрија информација у вези са продуктивношћу радника: радници знају своју продуктивност док послодавцима она није позната. Асиметричне информације, међутим, изазивају негативну селекцију чија крајња импликација може да буде гашење тржишта. Раних 1970-их економиста Мајкл Спенс (Michael Spence) [Spence 1973] идентификовао овај проблем и увидео велики значај сигналисања на тржишту

рада. Он је разматрао проблем са којим се суочавају послодавци: радници се разликују по свом квалитету, али послодавац нема начина да докучи њихов квалитет пре запошљавања. Због своје веће продуктивности, радници високог квалитета би требало да имају веће зараде, ако би могли уверљиво да сигнализирају свој квалитет потенцијалним послодавцима.

Надаље, појединци који се појављују на тржишту рада имају различите урођене нивое продуктивности, који нису одређени степеном образовања. Додатно образовање, међутим, имплицира и трошкове који се разликују за високо и ниско продуктивне раднике. Они који уче лакше/продуктивније/ могу стећи образовање јефтиније од других. Између осталог и због тога што им треба мање времена за завршетак школовања, а и због мањих напора. Послодавци могу доћи до информација о нивоима образовања без икаквих тешкоћа и трошкова. Међутим, пошто не могу опажати продуктивност потенцијалних радника, они су приморани да се ослањају на школске квалификације у предвиђању продуктивности, формирању зарада и доношењу одлука о запошљавању. То чине на бази претпоставке да су појединци који су дуже похађали школе и способнији и продуктивнији. Валидност ове претпоставке подразумева да продуктивнији радници заиста бирају више образовања.

Неколико разлога говори томе у прилог. Непродуктивни појединци напуштају школовање ако им тешко иде. Они који могу да заврше али у дугом периоду и уз велики напор често одустају или бирају лакше студије. Њихова рачуница их избацује из даљег школовања. Остају најспособнији који завршавају започете подухвате. Њихова калкулација (са малим трошковима, јер школе завршавају и брзо и уз мањи напор) их води ка највишим нивоима образовања. Са своје стране, радници ће искористити дужину школовања за сигнализацију својих способности послодавцима. Послодавци ће, пак, тражити минималну школску спрему као услов, и тиме извршити својеврсни скрининг потенцијалних радника. И сигнализација, од стране радника, и скрининг, који примењују послодавци, служе за сортирање/селекцију радника у складу са њиховим способностима које се не могу опажати. Постоје предлози да се термин сортирање (*sorting*) користи са значењем које имплицира и сигнализација и скрининг [Weiss 1995].

Постоје две врсте модела сортирања. У моделу сигнализације који је изворно формулисао Спенс [1973] послодавци користе образовна постигнућа као средство идентификације радника који су потенцијално продуктивнији. То омогућава да продуктивнији радници буду плаћени више од оних који су запослени да обаве исте задатке (али су мање продуктивни). Други модел је компликованији. Увели су га Кенет Ероу (Kenneth Arrow) [Arrow 1973] и Џозеф Штиглиц (Joseph Stiglitz) [Stiglitz 1975]. У њему постоји могућност да фирме ангажују раднике који треба да обављају више од једног типа задатака. При томе, обављање одређених задатака имплицира веће способности радника, док обављање преосталих задатака – мање способности. За фирму је неефикасно да ангажује способне раднике на мање захтевним пословима, као и да ангажује мање способне раднике на захтевним пословима. Нека мера вероватне продуктивности радника

је потребна фирмама приликом расподеле задатака радницима. Степен образовања је користан показатељ очекиване продуктивности, и због тога га фирме користе као средство распоређивања радника на различита радна места. Овај модел је познат као скрининг модел.

Модел сигнаписања је очито специјалан случај скрининг модела, случај када постоји само један задатак. Али ипак ова два модела имају различите импликације на улогу образовања. Модел сигнаписања имплицира да образовање нема друштвено корисну сврху. Оно повећава зараде образованих а смањује зараде необразованих, при чему ниво аутпута остаје исти. Скрининг модел, са друге стране, имплицира да образовање има важну улогу у унапређењу ефикасности пошто – образовањем као скрининг механизмом, радници могу да буду ефикасније алоцирани на поједине послове. А то имплицира раст аутпута. Није међутим јасно зашто није идентификован јефтинији скрининг механизам од образовања.

Емпиријски тест хипотезе

У емпиријским истраживањима утврђено је да типична додатна година образовања не повећава зараде значајно. Највећи део награде од образовања произилази из завршеног степена приликом дипломирања. Другим речима, у години по дипломирању принос на образовање је већи од приноса у другим годинама. Пошто су дипломе дуго времена биле писане на овчијој кожи овај налаз у литератури познат је као ефекат „овчије коже” (*sheepskin effect*). Неки истраживачи интерпретирају ефекат „овчије коже” као емпиријски доказ постојања сигнаписања. Ако окончање завршне године школовања на одређеном нивоу, нагло повећава зараду, разлог томе није што школе лукративне предмете одлажу до завршне године. Заправо, дипломирање сигнализира послодавцима одређене особине радника које су пресудне за свако радно место: истрајност и способност суочавања са комплексним задацима. А тржиште награђује појединце који завршавају школе јер то је сигнал одлучности и амбиција. Ричард Леард (Layard, Richard) и Џорџ Псахаропулос (George Psacharopoulos) [Layard and Psacharopoulos 1974] тестирали су емпиријски постојање ефеката сортирања на три начина. Међутим, нису потврдили ову хипотезу.

Модел има важне импликације по образовну политику. Он указује да школовање повећава зараде појединаца који су стекли образовање. Међутим, поборници овог модела не сматрају да је друштвено вредно за свакога да стекне веће образовање. Суштина модела сигнаписања јесте да образовање може да има значајне негативне екстерне ефекте. А то значи да сваки пут кад неко остварује већу зараду на основу сигнализација, доводи остале, који нису у могућности да сигнализирају, у лошију позицију. Шта заправо, по њима, модел сигнаписања казује? Да су високе стопе приноса на образовање слаб аргумент за пласирање више новца у образовање. Консеквенце становишта људског капитала или сигнаписања нису релевантне на нивоу појединца, али јесу на нивоу образовне политике. Најзначајнија импликација модела сортирања јесте да се превише

ресурса потроши на образовање. Издаци за образовање треба да се смање на свим нивоима, те да појединци треба да уђу на тржиште рада у ранијем добу. Потребно је више стручног образовања. Нарочито за слабије студенте, стручно образовање има веће приватне и друштвене приносе него традиционално академско образовање. Један од поборника овог становишта је Брајан Каплан (Caplan Bryan) [Caplan 2016].

* * *

Могућа је генерализација економских модела образовања. И модел људског капитала и модели сортирања (сигналисања и скрининга) су аналитички концепти који имплицирају да образовање повећава зараде. Не постоји несагласност међу поборницима ових модела око тога да ли образовање повећава зараде. Несагласност постоји само око тога зашто образовање повећава зараде. Модел људског капитала указује да се у школама подучавањем стичу бројна знања и вештине. Касније, приликом запошљавања, тржиште рада те диспозиције вреднује кроз веће плате јер повећавају продуктивност радника. Модел сигналисања указује да претходна елаборација изискује додатне напомене. Појединци похађају школе али у њима не науче много ствари које ће им бити потребне на послу. Оно што школовање чини јесте филтрирање појединаца који неће бити изразито добри радници. Појединци мањих способности, мање радне етике и мањег степена конформизма у школама не постижу добре резултате. Они имају лоше оцене, понављају разреде, а често и напуштају школовање. Последиčno, није уверљиво становиште да школе трансформишу лошег у доброг радника. Модел сортирања указује да ученици улазе у школе онакви какви јесу, школа их излаже низу тестова и приморава их да прођу кроз много препрека, након чега их сертифициује, као и њихове квалификације. А то је управо оно о чему послодавци воде рачуна.

Закључак који се намеће јесте да зрно истине постоји у оба модела. И стога, релевантно питање није да ли се у објашњењу разлика у платама све може свести на људски капитал или сортирање. Питање је у којој мери везу између образовања и зарада објашњава људски капитал, а у којој сортирање. Опште уверење међу економистима рада јесте да је сортирање у суштини ирелевантно, па се стога као феномен може и занемарити. Поборници модела сортирања, пак, сматрају да оно објашњава у великој мери ниво зарада. Има, међутим, утицајних економиста који сматрају да модели нису искључиви – напротив [Weis 1995].

ПРОИЗВОДЊА ОБРАЗОВАЊА И ОБРАЗОВНА ПРОИЗВОДНА ФУНКЦИЈА

ПРОИЗВОДНА ФУНКЦИЈА У ОБРАЗОВАЊУ

Основни концепт

Концепт агрегатне производне функције је једна од моћних обједињавајућих симплификација која омогућава сажимање мноштва детаљних

информација у јединствен и свеобухватан аналитички оквир. То је концепт погодан и за сагледавање перформанси у образовању где мноштво врло различитих инпута одређује аутпуте образовног процеса. Међутим, концепт производне функције крије и многе замке, јер имплицира врло строге претпоставке о производним обрасцима на нивоу јединица посматрања. Прецизније, технологија сваке јединице треба да представља реплику агрегатне производне функције.

Општу образовну производна функција која је уобичајена у емпиријским студијама Левин [Levin 1976] дефинише:

$$A_{it} = g(F_{i(t)}, S_{i(t)}, P_{i(t)}, O_{i(t)}, I_{it})$$

Знак *i* се односи на *i*-тог ученика; знак *t* у загради (*t*) се односи на инпут који има кумулативни израз до тренутка *t*; *A_{it}* је вектор образовних исхода за *i*-тог ученика у тренутку *t*; *F_{i(t)}* је вектор индивидуалних и породичних карактеристика у кумулативном исказу до тренутка *t*; *S_{i(t)}* је вектор школских инпута релевантан за *i*-тог ученика кумулативно до тренутка *t*; *P_{i(t)}* је вектор карактеристика вршњака и одељења у кумулативном исказу до тренутка *t*; *O_{i(t)}* је вектор других екстерних утицаја (нпр. заједнице) релевантан за *i*-тог ученика кумулативно до тренутка *t*; *I_{it}* је вектор иницијалних урођених способности *i*-тог ученика у тренутку *t*.

Функција имплицира приступ акумулираног капитала јер је аутпут у времену по правилу функција инпута кумулираних из ранијих периода до тренутка *t*. А то значи да су образовни исходи у сваком тренутку за појединце, школу или виши школски ниво посматрања одређени не само текућим факторима/околностима него и целом њиховом историјом. Сагласно томе, може се претпоставити да од тренутка када је дете зачето/рођено различити фактори окружења се испреплићу са његовим урођеним способностима и да обликују његова образовна постигнућа. У контексту тако замишљене производне функције образовни исход појединца одређен је кумулативним износима капитала отеловљеног у њему од стране његове породице, школе, шире заједнице, вршњака, као и његовим урођеним способностима. И што је већи износ и квалитет инвестиције из сваког од поменутих извора, већи ће бити и образовни исход. Прецизније, породица обезбеђује материјални, интелектуални, емоционални скуп инпута; школе, вршњаци, суседство, пак, обезбеђују скуп других инпута који се на свој начин одражавају на образовна постигнућа.

Оперативне формулације образовне производне функције прате бројне и велике грешке које се тичу како спецификације функционалне међузависности/једначине/ између инпута и аутпута, тако и варијабли, на шта указује Левин [1976]. Већина студија користи само једну једину меру аутпута, најчешће когнитивне вештине (*cognitive skills*) мерене скоровима на стандардизованим тестовима, упркос томе што школе генеришу и друге вештине и ставове. Школе доприносе и социјализацији, и у тој функцији као аутпут генеришу врло важне карактеристике које такође имају вредност на тржишту рада.

С друге стране, грешке су карактеристичне и приликом спецификације инпута јер се углавном полази од индикатора који се формирају на основу расположивих података, који су пре израз интуиције истраживача, а најмање се заснивају на налазима развојних и теорија учења.

Породични и статусни инпути/варијабле обично укључују индикаторе као што је образовање родитеља, занимање оца, имовинско стање, структуру породице, расу и пол ученика. Школски инпути обично укључују садржаје као што су библиотеке, лабораторије, старост зграда, као и карактеристике наставног особља (искуство, образовање, ставове, вербалне способности) са посебним освртом на величину одељења. Инпути који изражавају утицаје средине укључују социјалне и расне карактеристике школских другова, као и друге срединске варијабле. Одсуство веродостојних индикатора урођених способности најчешће условљава изостављање ове варијабле из економетријских модела. И због тога ови изостанци по свему резултирају прецењеношћу коефицијената уз породичне и статусне варијабле.

У свим студијама у којима је образовна функција оцењена емпиријски систематски се показало да су породичне и варијабле социјалног статуса у чврстој позитивној вези са образовним постигнућима. Најважнији налаз ових студија јесте, међутим, да већина школских инпута није показала статистички значај (образовање, искуство, сертификација наставника, величина одељења). И овај налаз је изазвао највеће контроверзе. Међу школским инпутима једино вербалне способности наставника су каткад показале статистички значај. Међутим, ваља указати да због спецификацијских непрецизности вербалне способности наставника могу да буду и показатељ ширег скупа когнитивних и личних карактеристика. И због тога утврђену везу између вербалних способности и образовних постигнућа ваља узети с резервом јер може да је изведена из друге карактеристике.

Ограничења образовне производне функције

Једна од прећутних претпоставки приликом оценое производних функција јесте да су школе технички ефикасне, односно да оне максимизирају аутпут при датој комбинацији инпута коју користе. Ова претпоставка за привредне субјекте који послују на тржишту донекле је прихватљива. Главни разлог претпоставке ефикасности приватних фирми јесте теоријске природе. На основу циљне функције и подстицаја максимизације профита уз притисак конкуренције која са тржишта истерује неефикасне субјекте (и низ других претпоставки) може се разумно очекивати да се приватне фирме (и индустрије) крећу ка техничкој и алокативној ефикасности. Цео сет претпоставки на основу којих се може очекивати ефикасност приватних фирми не важи, међутим, за школе.

Школе нису тржишне институције него пре свега политичке институције под окриљем државне хијерархије. Због тога и није реално очекивати њихову ефикасност. Међутим, ако у истраживачким узорцима пре-

овладају технички неефикасне школе, статистичка оцена проиводње у образовању није гранична /технички ефикасна/, чак иако не би постојале грешке у спецификацији функције и грешке везане за варијабле. То умногост релативизује значај резултата ових истраживања. На ова ограничења указује група угледних економиста међу којима у дугом период је Левин [1976]. Слабости овог методолошког приступа свестан је и Ерик Ханушек (Eric Hanushek) [Hanushek 2015] један од истраживача који је велики део својих истраживања посветио утицају школских ресурса на образовна постигнућа управо примењујући метод производних функција. Он је континуелно указивао на одсуство конзистентне међузависности између ангажованих школских ресурса и перформанси ученика. Аргументовао је да једноставним повећањем издатака по ученику, без пажљивог разматрања како се додатни ресурси користе, неће се остварити позитивни ефекти за образовне исходе.

Ханушек [Hanushek 2004] истиче у том контексту и да бројна ранија истраживања нису понудила корисне препоруке за образовну политику. Он наводи два разлога за то. Први је што главни инпут у процесу школовања – квалитет наставе, није укључен у економетријску анализу перформанси ученика. Други – што је производни процес у школама моделиран статистички као линеаран и адитиван, док је реални свет много чешће нелинеаран и мултипликативан. На пример, величина одељења и квалитет наставе одређују постигнућа ђака у интеракцији. Ако се такви фактори не узму у обзир оцене ефективности употребе школских ресурса не могу бити ваљане. Сумирајући слабости постојећих приступа Ханушек је тражио и алтернативно методолошко решење.

Он указује и на кључну улогу наставника у образовном процесу и да она може да се истражи само детаљном анализом на нивоу индивидуалног наставника, а не на нивоу школа. Неопходно је знати интеракцију наставника и школских ресурса у одељењима. Које резултате исти наставници остварују у различитим одељењима, са различитим програмима и са различитом величином одељења. Комплексна интеракција између школских ресурса и наставника треба да се спозна и разуме ако/када/ се прибегава унапређењу квалитета наставе.

Важност наставника – анализа додате вредности

После Колмановог извештаја, највећег емпиријског истраживања неједнакости у образовном систему САД [Coleman *et al.*, 1966] и налаза каснијих студија, чак и у стручним круговима почело је да преовладава мишљење да школе нису важне, и да само породица, евентуално утицај вршњака има утицај на перформансе ученика. Међутим, у овим студијама дошло је до погрешне интерпретације правих ефеката због грешки приликом мерења. Ханушек [2015] наиме, истиче да бројна истраживања спроведена протеклих година заиста указују да су наставници важни. Он је развио и једну једноставну дефиницију квалитета наставника, и она се заснива на аутпутима [Hanushek 1971]. У овој студији ефективност

наставника оцењује се директно на основу перформанси ученика, а не на основу инпут мера заснованих на карактеристикама наставника и школа. Наставници високог квалитета су они који конзистентно остварују повећање перформанси ученика, док су наставници лошег квалитета они који конзистентно остварују мање унапређење перформанси од очекиваних. У погледу статистичких техника ове процене се заснивају на моделима коваријансе, где се фиксни ефекти оцењују за поједине наставнике. Када је овај приступ примењен, велике варијације у перформансама постају видљиве.

Заправо степен у којем разлике међу наставницима утичу на перформансе ученика су импресивне. Ханушек [1992] је испитујући разлике у квалитету наставника на нивоу великог урбаног дистрикта утврдио да наставници на врху расподеле могу да остваре еквивалент чак целе године додатног учења за њихове ђаке, у односу на наставнике на дну расподеле. У каснијим истраживањима Ривкин *и сар.* [Rivkin *et al.*, 2005] дошли су до нових налаза који потврђују значај наставника. Ако се ангажује добар наставник – уместо просечног – 3 до 5 година заредом, то може да генерише разлику у постигнућу која је једнака просечној разлици у постигнућу ученика из богате и оног из сиромашне породице.

Овај приступ данас се карактерише као анализа додате вредности (*value-added analysis*) пошто је усредсређена на оно што поједини наставници доприносе учењу. И она је дала конзистентне оцене тога колико утицај наставника може да објасни варијације у перформансама ученика. Због тога је данас анализа додате вредности једна од најобухватнијих а уједно и најживљих области у економици образовања. Додатни интерес за ова истраживања подстакла је примена њихових налаза у домен образовне политике. Оцењене додате вредности појединих наставника могу да буду и основ њихове евалуације. Ханушек [2015] наводи у којим школама су такве евалуације спроведене и на основу којих студија. Штавише, он указује и да рана евиденција указује да ове евалуације наставника имају позитивни утицај на постигнућа ученика. На основу постојећих мерења додате вредности намеће се закључак да је економски утицај квалитета наставника изразито висок. Ханушек [2011] је комбиновао информације о утицају на постигнућа наставника различитог квалитета са оценама утицаја постигнућа на будуће дохотке ученика. Таква анализа омогућава сагледавање утицаја на будући доходак ученика одељења зависно од тога да ли је имало доброг/лошег наставника у односу на просек. И величина одељења је ту важна јер утицај доброг наставника је већи када је одељење веће. Резултати указују да наставник по квалитету бољи од 75% наставника, са одељењем од 25 ученика може да генерише 300.000 долара више будућег дохотка од просечног наставника. Исто тако наставник по квалитету бољи од 25% наставника генерише сличан губитак у односу на просечног наставника.

КОНЦЕПТИ И МЕРЕЊЕ ЕФИКАСНОСТИ У ОБРАЗОВАЊУ

Концепти ефикасности у образовању

Концепции. Велики методолошки проблеми везани за приступ производних функција за које нису нађена задовољавајућа решења усмерили су истраживања производног процеса у образовању у сасвим другом правцу. То је условило студије које су имале за циљ сагледавање природе, степена и узрока неефикасности школског процеса. Највећи део литературе посвећене мерењу ефикасности школа, школских дистриката и универзитета бави се техничком (не)ефикасношћу, мада су истраживачи утврдили да су школе неефикасне у све три димензије. У овој литератури су идентификована три важна аспекта неефикасности школа.

Техничка ефикасност (*technical efficiency*) представља најчешће истражен аспект ефикасности школа. Школе су технички ефикасне када није могуће повећати образовни аутопут без повећања инпута. Или што је еквивалентно, школе су технички ефикасне ако није могуће смањити све инпуте пропорционално без смањења образовног аутопута.

Алокативна ефикасност (*allocative efficiency*) представља сасвим различит аспект ефикасности школа. Школе су алокативно ефикасне ако је релативна продуктивност образовних инпута једнака релативним ценама ових инпута, или ако користе праву комбинацију инпута, при датим релативним ценама и продуктивности тих инпута. То значи да, ако су администратори плаћени два пута више од наставника, алокативна ефикасност намеће да школе бирају комбинацију администратора и наставника тако да администратори буду два пута продуктивнији од наставника.

Ефикасност обима (*scale efficiency*) још један је од аспеката ефикасности школа. Школе су ефикасне по обиму ако нема добитака продуктивности ако се мења обим њихове делатности. Другим речима ако постоје економије обима у њиховом пословању, школе су ефикасне ако те економије обим искористе до краја, а не улазе у зоне пословања када почињу да се манифестују дисекономије обима.

Економетријски приступи мерењу (не)ефикасности. Истраживачи су развили врло различите аналитичке технике за испитивање неефикасности школа. Три најпознатије технике су: DEA анализа (*data envelopment analysis* – DEA); SFA стохастична гранична анализа (*stochastic frontier analysis* – SFA); и C-OLS (исправљена обична анализа најмањих квадрата (*corrected ordinary least squares analysis* C-OLS. У свим случајевима неефикасност се мери релативно у односу на најбољу праксу (*best-practice*), која може да буде далеко од теоријског идеала [Taylor 2010].

Налази везани за (не)ефикасност школа

Највећи део литературе посвећене ефикасности школа је усредсређен на оцену техничке (не)ефикасности и упоређењу скорова техничке ефикасности. У овим студијама је утврђено да постоји значајна неефикасност у образовном процесу у САД, Великој Британији и другим земљама где су

истраживања спроведена. Просечна техничка ефикасност коју су истраживачи утврдили креће се између 5 и 20%. На том нивоу она је приближног реда величине као и у другим секторима/делатностима [Johnes 2006].

Истраживачи су утврдили и значајну алокативну неефикасност. DEA је уобичајена техника анализе алокативне неефикасности, пошто она може да генерише директне оцене оптималне алокације ресурса [Grosskopf *et al.*, 1999]. Међутим, стохастички приступи могу такође да послуже за оцену алокативне неефикасности. Оно што заслужује пажњу, супротно уверењу о вишковима администрације у образовању, јесте да школе не користе прекомерно аминистраторе и административно особље (при њиховим датим платама) него користе превише наставника и другог наставног особља [Grosskopf *et al.*, 1999; 2001].

Литература о ефикасности обима у образовању је развијена одвојено од литературе о техничкој и алокативној ефикасности. Истраживачи који су испитали економије обима су оценили функције трошкова и производне функције користећи метод најмањих квадрата а не граничне (*frontier*) методологије. Међутим, њихова одлука да не изведу С-ALS скорове ефикасности из те анализе не утиче на примењивост њихових налаза на ефикасност обима. Ендрјуз *и сар.* [Andrews *et al.*, 2002] указују да су истраживачи идентификовали економије обима у основном и средњем образовању. Анализе високообразовних институција, такође, указују на постојање економија обима.

ЗАКЉУЧАК

Преглед економике образовања из историјске и савремене перспективе указује да је то дисциплина која је од самог почетка имала развијену како теоријску тако и емпиријску компоненту и тако се развијала и надаље. Њени моћни концепти не само да су нудили одговоре на стара питања него и на нова, а преузети су у другим дисциплинама као моћна аналитичка основа која је и ту нудила недостајуће одговоре. Складним развојем теоријске и емпиријске (позитивне и нормативне) компоненте и сталним усавршавањем метода, економика образовања је лако могла да понуди и одговоре на стара и нова питања у контексту образовне политике који су далеко захтевнији.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Allen, Rebeka (2011). The Economics of Education, in: Dufour, Barry and Curtis Will (Eds.). *Studying Education, An Introduction to the Key Disciplines in Education Studies*. McGraw Hill: Open University Press.
- Andrews, Matthew; William Duncombe and John Yinger (2002). Revisiting economies of size in American education: Are we any closer to a consensus? *Economics of Education Review*, 21, 3: 245–262.
- Arrow, Keneth (1973). Higher Education as a Filter. *Journal of Public Economics*, 2, 3: 193–216.
- Barr, Nikolas and Ian Crawford (2005). *Financing Higher Education*, Anseres from the UK, Routledge.

- Becker, Gary (1964; 1993). *Human Capital*, New York: Columbia University Press. University of Chicago Press, NBER.
- Blaug, Mark (1970). *An Introduction to the Economics of Education*, Harmondsworth: Penguin.
- Blaug, Mark; Richard Layard and Maureen Woodhall (1969). *Graduate Unemployment in India*, London: Allen Lane, the Penguin Press.
- Brewer Dominic, Hentschke Gilbert and Eide Eric (2010). Theoretical Concepts in the Economics of Education, in: Peterson Penelop, Baker Eva and McGaw Barry. *International Encyclopedia of Education*, Elsevier, 193–199.
- Caplan Bryan (2016) *The Case Against Education* (u rukopisu).
Доступно на: http://econlog.econlib.org/archives/2015/03/the_case_against_9.html
- Coleman James; Ernest Campbell, Carol Hobson, James McPartland, Alexander Mood, Frederic Weinfeld and Robert York (1966). *Equality of Educational Opportunity*, U.S. Department of Health, Education and Welfare.
- Grosskopf, Shawna; Kathy Hayes, Lori Taylor and William Weber (1999). *Anticipating the Consequences of School Reform: A New Use of DEA*. *Management Science* 45, 4: 608–620.
- Grosskopf, Shawna; Kathy Hayes, Lori Taylor and William Weber (2001). On the determinants of school district efficiency: Competition and monitoring. *Journal of Urban Economics* 49(3): 453–478.
- Hanushek, Eric (1971). Teacher Characteristics and Gains in Student Achievement: Estimation Using Micro Data. *American Economic Review*, 60, 2: 280–288.
- Hanushek, Eric (1992). The Trade-off between Child Quantity and Quality. *Journal of Political Economy*, 100, 1: 84–117.
- Hanushek, Eric (2004). What if there are no ‘Best Practices’? *Scottish Journal of Political Economy*, 51, 2: 156–172.
- Hanushek, Eric and Finis Welch (2006). *Handbook of the Economics of Education*, Amsterdam: North Holland.
- Hanushek, Eric (2011). The Economic Value of Higher Teacher Quality. *Economics of Education Review* 30, 3: 466–479.
- Hanushek, Eric (2015). Education, Economics of Education, in: James Wright (ed.) *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2 editions, Elsevier, 156–172.
- Johnes, Geraint (1993). *Economics of Education*, Palgrave.
- Johnes, Geraint and Jill Johnes (Eds.) (2004). *International Handbook on the Economics of Education*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Johnes, Geraint (2007). Cherry-Picking in the Economics of Education Orchard: A selective survey of Recent Developments, Keynote address to the 2007 conference of the Società Italiana di Economia Pubblica.
- Johnes, Jill (2006). Data Envelopment Analysis and its Application to the Measurement of Efficiency in Higher Education. *Economics of Education Review* 25, 3: 273–288.
- Layard, Richard and George Psacharopoulos (1974). The Screening Hypothesis and the Returns to Education. *Journal of Political Economy*, 82, 5: 985–998.
- Levin, Henry (1976). Concepts of Economic Efficiency and Educational Production, in: Joseph Froomkin, Dean Jamison and Roy Radner (eds.): *Education as an Industry*, NBER.
- Mincer, Jacob (1958). Investment in Human Capital and Personal Income Distribution, *Journal of Political Economy*, 66, 4: 281–302.
- Mincer, Jacob (1974). *Schooling, Experience and Earnings*, New York: NBER.
- Psacharopoulos, George and Antony Patrinos (2004). Returns to Investment in Education: A Further Update, *Education Economics*, 12, 2: 111–134.
- Rivkin, Steven; Eric Hanushek and Joh Kain (2005). Teachers, Schools and Academic Achievement. *Econometrica*, 73, 2: 417–458.
- Schultz, Theodore (1961). Investment in Human Capital, *American Economic Review*, 51: 1–7.
- Spence Michael (1973). Job Market Signaling. *The Quarterly Journal of Economics*, 87, 3: 355–374.M

- Stiglitz, Joseph (1975). The Theory of 'Screening', Education, and the Distribution of Income. *The American Economic Review*, 1975, 65, 3: 283–300. ael SMI
- Taylor, Lori (2010). Economic Approaches to School Efficiency, in: Peterson Penelop, Baker Eva and McGaw Barry. *International Encyclopedia of Education*, Elsevier, 210–216.
- Weiss, Andrew (1995). Human Capital versus Signalling Explanations of Wages, *Journal of Economic Perspectives*, 9, 4: 133–54.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ECONOMICS OF EDUCATION – OLD AND NEW ISSUES

by

TODOR Ž. SPARIOSU

Belgrade, Serbia

spario2013@gmail.com

SUMMARY: This paper is a survey of contemporary education economics. Special focus is put on the evolution of theoretical concepts, questions opened, given answers and analytical methods. The paper contains introductory remarks and two thematic units. In the first, two economic models of education are presented: human capital model and sorting (signalling and screening) model. By reviewing their common elements, an attempt was made to generalize the models. In the second part, education production process is considered with special reference to education production functions. However, production functions approach in education open up many problems. Hereof, an alternative approach to look into relationship between education resources and performance is presented – by measuring efficiency in educational context.

KEYWORDS: economics of education, human capital, sorting models, signalling and screening, education production function

СТРАХ И ПОПЛАВЕ У СРБИЈИ: СПРЕМНОСТ ГРАЂАНА ЗА РЕАГОВАЊЕ НА ПРИРОДНЕ КАТАСТРОФЕ

ВЛАДИМИР М. ЦВЕТКОВИЋ

Криминалистичко-полицијска академија

Цара Душана 196, Београд, Србија

vladimir.cvetkovic@kpa.edu.rs

САЖЕТАК: Последице поплава које су задесиле подручје Србије у току 2014. године указале су на веома низак степен спремности становништва за реаговање у природним катастрофама. Управо стога, предмет квантитативног истраживања представља испитивање утицаја страха на спремност грађана за реаговање на природну катастрофу изазвану поплавом у Републици Србији са циљем научне експликације природе такве повезаности. Имајући у виду све локалне заједнице у Србији у којима се догодила или постоји висок ризик да се догоди поплава, методом случајног узорка одабрано је њих деветнаест од укупно 150 општина и 23 града и града Београда. У одабраним локалним заједницама истраживање се обавило у оним деловима који су били најугроженији у односу на висину воде или потенцијални ризик. У анкетном испитивању спроведеном у току 2015. године којим је обухваћено 2.500 испитаника била је примењена стратегија испитивања у домаћинствима уз примену вишеетапног случајног узорка. Резултати истраживања указују да грађани који имају страх од поплава у односу на грађане који га немају, у већем проценту познају безбедносне процедуре поступања; предузели су превентивне мере; истичу да још увек нису спремни за реаговање, али планирају да то ураде у наредних шест месеци; евакуисали би се на више спратове куће; истичу да их је неко у породици едуковао о поплавама. Супротно томе, грађани који немају страх не предузимају ништа да би се припремили за реаговање у поменутим ситуацијама, сигурни су у сопствене способности да се изборе с последицама поплаве итд. Оригиналноост истраживања огледа се у чињеници да у Србији није никада спроведено истраживање којим би се испитало стање спремности грађана за реаговање. Резултати истраживања могу се искористити приликом креирања стратегија за унапређење нивоа спремности грађана за реагова-

ње. Истраживање указује на који начин треба утицати на грађане с обзиром на страх од поплава како би се спремност подигла на виши ниво.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: грађани, пол, поплаве, природне катастрофе, спремност за реаговање, Србија

Истраживања спроведена у последњих тридесет година у великој мери су осветлила и појаснила демографске, социо-економске и психолошке факторе који утичу на спремност грађана за реаговање на природне катастрофе [Dooley *et al.*, 1992; Цветковић 2015аб; Cvetković and Stanišić 2015]. Спремност као концепт у теорији катастрофа подразумева активности предузете пре природне катастрофе у циљу побољшања одговора и опоравка од насталих последица [Gillespie *et al.*, 1993: 36]. При томе, спремност подразумева знања и способности у вези реаговања (познавање локалних поплавних ризика, система упозорења, и начина реаговања), као и поседовање залиха и планова.

Велики број истраживача испитивао је повезаност страха од природних катастрофа и спремности за реаговање на природне катастрофе [Diekmann *et al.*, 2007; Dooley *et al.*, 1992; Page *et al.*, 2008; Paton 2003; Russell *et al.*, 1995]. Гринберг и сарадници [Greenberg *et al.*, 1993: 229] утврдили су да људи који развију конструктивне механизме одбране највероватније се у себи боре против страха од природних катастрофа на друштвено прихватљив начин. С друге стране, постоје појединци који се боре против страха од природних катастрофа негирајући постојање претње, одбацујући информације о опасности или коришћењем других непожељних механизма. Такви механизми имају тенденцију да буду самодеструктивни и асоцијални. Долеј и сарадници [Dooley *et al.*, 1992] испитивајући однос између страха и спремности заједнице за земљотрес потврдили су да постоји позитивна корелација. Расел и сарадници [Russell *et al.*, 1995] у резултатима истраживања указују да висок ниво личног забринутости, мерена као честа размишљања о земљотресу, у значајној мери утичу на спремност за катастрофу. Дексон и Мукурџе [Jackson and Mukerjee 1972] утврдили су да очекивања око будућих последица земљотреса не утичу на усвајање мера спремности за реаговање. Судећи по резултатима истраживања Цветковић и сарадници [Cvetković *et al.*, 2015] у раду су утврдили да не постоји статистички значајна повезаност страха од природних катастрофа и перцепције, знања и познавања безбедносне процедуре за реаговање природним катастрофама изазваним земљотресом.

Значајније и озбиљније поплаве које су погодиле геопростор Србије, у току 1999, 2000, 2005, 2006, 2007, 2009. и 2014. године указале се на недовољну спремност грађана за реаговање. Управо зато, спроведено је истраживање којим би се испитало стање спремности грађана за реаговање које није било утврђено. Резултати истраживања могу се искористити приликом креирања стратегија за унапређење нивоа спремности грађана за реаговање. Истраживање указује на који начин треба утицати на гра-

ђане с обзиром на стање њиховог страха од поплава, како би се спремност подигла на виши ниво.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Операционализацијом теоријског појма спремности за реаговање, утврђене су три димензије које су проучаване тако што је за сваку утврђен већи број променљивих (Сл. 1). *Перцепција о спремности за реаговање* обухвата променљиве о спремности на различитим нивоима; баријерама за подизање нивоа спремности; променљиве о очекивању помоћи од различитих категорија људи и организација; оцене ефикасности реаговања интервентно-спасилачких служби. *Знање* је испитивано кроз променљиве које се односе на ниво знања; карта поплавног ризика; знање где се налазе и начини руковања, жеља за обуком, жеља за начинима едукације, начин доласка до информација о поплавама. И трећа димензија, *залихе* се односе на поседовања усмених/писмених планова, поседовање залиха хране и воде, радио-транзистор, батеријска лампа, крамп, лопата, мотика и ашов, прва помоћ, осигурање.

Слика 1. Дизајн истраживања – операционализација теоријског одређења спремности

Имајући у виду предмет истраживања, за реализацију истраживања одабране су локалне заједнице с високим и ниским ризиком настанка поплава. Сходно условима под којима се резултати научног истраживања могу генерализовати на целокупну популацију грађана Србије, истраживање је спроведено на територији већег броја локалних заједница различитих по својим демографско-социјалним карактеристикама. Обухваћене су градске и сеоске локалне заједнице у различитим деловима Србије: Обреновац, Шабац, Крушевац, Крагујевац, Сремска Митровица, Прибој, Баточина, Свилајнац, Лапово, Параћин, Смедеревска Паланка, Јаша Томић, Лозница, Бајина Башта, Смедерево, Нови Сад, Краљево, Рековац и Ужице (Сл. 2).

Слика 2. Прегледна карта геопросторног размештаја анкетираних испитаника по локалним заједницама у Републици Србији

УЗОРАК

Популацију чине сви пунолетни становници локалних заједница у којима се догађала или постоји ризик да се догоди поплава или поплава узрокована пуцањем бране. Величина узорка је усклађивана с географском (заступљене су локалне заједнице из свих региона Србије) и демографском величином саме заједнице (Таб. 1). Имајући у виду све локалне заједнице у Републици Србији у којима се догодила или постоји висок ризик да се догоди поплава, методом случајног узорка одабрано је 19 од укупно 150 општина и 23 града и града Београда. У одабраним локалним заједницама истраживање се обавило у оним деловима који су били најугроженији у односу на висину воде или потенцијални ризик. У самом анкетном испитивању била је примењена стратегија испитивања у домаћинствима уз примену вишеетапног случајног узорка. У првом кораку, који се односи на примарне јединице узорака били су одређени делови заједнице у којима ће се обавити истраживање. Тај процес, пратило је креирање мапе и одређивање процентуалног учешћа сваког таквог сегмента у укупном узорку. У другом кораку који се односи на истраживачка језгра, одређене су улице

или делови улица на нивоу примарних јединица узорака. Свако истраживачко језгро било је одређено као путања с прецизираном почетном и крајњом тачком кретања. У следећем кораку, одређена су домаћинства у којима је спроведено анкетирање. Број домаћинстава је усклађиван с бројношћу заједнице. Коначни корак односио се на процедуру избора испитаника унутар претходно дефинисаног домаћинства. Селекција испитаника је спроведена процедуром следећег рођендана за пунолетне чланове домаћинства. Сâм процес анкетирања за сваку локалну самоуправу обављао се три дана у току недеље (укључујући и викенде) у различита доба дана. У истраживању је укупно анкетирано 2.500 грађана.

Табела 1. Преглед локалних заједница у којима је спроведено анкетирање грађана о спремности за реаговање на природне катастрофе изазване поплавом.

Локална заједница	Укупна квадратна површина	Насеља	Број становника	Број домаћинства	Број анкетираних	Проценти (%)
Обреновац	410	29	72682	7752	178	7,12
Шабач	797	52	114548	19585	140	5,60
Крушевац	854	101	131368	19342	180	7,20
Крагујевац	835	5	179417	49969	191	7,64
Сремска Митровица	762	26	78776	14213	174	6,96
Прибој	553	33	26386	6199	122	4,88
Баточина	136	11	11525	1678	80	3,20
Свилајнац	336	22	22940	3141	115	4,60
Лапово	55	2	7650	2300	39	1,56
Параћин	542	35	53327	8565	147	5,88
Смед. Паланка	421	18	49185	8700	205	8,20
Сечањ – Јаша Томић	82	1	2373	1111	97	3,88
Лозница	612	54	78136	6666	149	5,96
Бајина Башта	673	36	7432	3014	50	2,00
Смедерево	484	28	107048	20948	145	5,80
Нови Сад	699	16	346163	72513	150	6,00
Краљево	1530	92	123724	19360	141	5,64
Рековац	336	32	10525	710	50	2,00
Ужице	667	41	76886	17836	147	5,88
Укупно: 19	10784	634	1500091	283602	2500	100,00

Према подацима Републичког завода за статистику жене у Србији у укупној популацији имају удео од 51,37%, а мушкарци 48,63%. Посматрано у апсолутним бројевима, од укупно 7.498.001 становника Србије, на жене отпада 3.852.071, а на мушкарце 3.645.930. Слично као и у целокупној популацији и у узорку има више жена (50,2%), него мушкараца (49,8%). У току 2014. године, просечна старост укупног становништва у Републици Србији износила је 42,6 година (мушкарци 41,2 и жене 43,9), док је просечна старост испитаника 39,95 (мушкараца 40,9 и жена 38,61). Образовну структуру грађана Србије чине: без школске спреме 2,68%; с непотпуним основним образовањем 11%; с основним образовањем 20,76%; са средњим образовањем 48,93%; с вишим образовањем 4,51%; и високим образовањем 10,59% [РЗС РС 2011]. Дакле, највећи број становника има завршену средњу школу, док је мање оних с високим образовањем. Када се сагледа образовна структура грађана који су обухваћени узорком, такође се примећује да је највише грађана са завршеном средњом/четворогодишњом школом 41,3%. Најмање је грађана са завршеним мастер-студијама 2,9% и докторским студијама 0,4%. Брачни статус може се посматрати с аспекта законског брачног статуса и суштинског брачног статуса који укључује и лица која живе у ванбрачној заједници. Према подацима, у Србији је неожењених односно неударених грађана 27,91%, ожењених односно удатих 55,12%, удоваца односно удовица 11,64%, и разведених 4,93% [РЗС РС 2011]. У узорку, ожењених односно удатих је 54,6%, удоваца односно удовица 3%, неожењених односно неударених (самац/самица) 18,8%, верених 2,7% и у вези је 16,9%. У Табели 2 дат је детаљнији преглед структуре узорка анкетираних грађана.

Табела 2. Преглед структуре узорка анкетираних грађана

Варијабле	Категорије	Фреквенција	Процент (%)
Пол	Мушки	1244	49,76
	Женски	1256	50,24
Године старости	18–28 година	711	28,4
	28–38 година	554	22,2
	38–48 година	521	20,8
	48–58 година	492	19,7
	58–68 година	169	6,8
	> 68 година	53	2,2

Образовање	Основно	180	7,2
	Средње/трогодишње	520	20,8
	Средње/четворогодишње	1032	41,3
	Више	245	9,8
	Високо	439	17,6
	Мастер	73	2,9
	Докторат	11	0,4
Брачни статус	Самац/самица	470	18,8
	У вези	423	16,9
	Верен/верена	67	2,7
	Ожењен/удата	1366	54,6
	Разведен/разведена	99	4,0
	Удовац/удовица	75	3,0
Удаљеност домаћинства од реке	До 2 км	1479	59,2
	Од 2 до 5 км	744	29,8
	Од 5 до 10 км	231	9,2
	Преко 10 км	46	1,8
Број чланова домаћинства	До 2 члана	63	2,5
	Од 2 до 4 члана	1223	48,9
	Од 4 до 6 члана	639	25,6
	Преко 6 члана	575	23,0
Статус запослености	Да	1519	60,8
	Не	883	35,3
Величина стана/куће	Од 35 m ²	128	3,9
	Од 35–60 m ²	237	7,2
	Од 60–80 m ²	279	8,5
	Од 80–100 m ²	126	3,9
	Преко 100 m ²	45	1,4
Висина прихода	До 25.000 динара	727	29,1
	До 50.000 динара	935	37,4
	До 75.000 динара	475	19,0
	Преко 90.000 динара	191	7,6

Инструмент

Приликом развијања валидног и поузданог инструмента, предузето је више корака. У првом, идентификована су сва истраживања у којима су биле коришћене скале за мерење спремности грађана за реаговање на

катастрофе: 27 скала спремности за земљотрес [Mulilis and Lipa 1990], 17 чек-листа спремности за земљотрес [Hurnen 1997], скала с 13 ставки од Хиросеа [Hirose 1986], чек-листа од 16 ставки од Тарнера *и сар.* [Turner *et al.*, 1986], чек-листа од пет ставки Меклура *и сар.* [McClure, Walkey and Allen 1999]. У другом кораку утврђене су све димензије спремности грађана за реаговање на поплаву. Трећи корак је подразумевао већ поменућу операционализацију спремности за реаговање и опредељивање за три основне димензије (перцепције о спремности за реаговање, знање и залихе). У четвртм кораку су утврђене варијагле за сваку димензију (перцепције о спремности за реаговање – 46 променљива; знање – 50 и залихе – 18), а затим је за сваку варијаглу преузето, адаптирано или посебно конструирано питање у инструменту. У петом и последњем кораку спроведено је прелиминарно (пилот) истраживање у Баточини, на узорку од 50 испитаника са циљем провере конструираног инструмента (његова унутрашња сагласност скале, тј. степен сродности ставки од којих се састоји, као и дали су упутства, питања и вредности на скалама јасни).

Анализа података

Статистичка анализа прикупљених података рађена је у IBM-овом софтверском пакету SPSS. Хи-квадрат тест независности (χ^2) коришћен је за испитивање везе између пола и категоријских променљива о перцепцији, знању и поседовању залиха и планова за природну катастрофу изазвану поплавом. Том приликом биле су испуњене додатне претпоставке о најмање очекиваној учесталости у свим ћелијама која је износила 5 и више. За оцену величине утицаја коришћен је коефицијент фи (ϕ) који представља коефицијент корелације у опсегу од 0 до 1, при чему већи број показује јачу везу између две променљиве. Коришћени су Коенови критеријуми: од 0,10 за мали, 0,30 за средњи и 0,50 за велики утицај [Cohen 1988]. За табеле веће од 2 с 2, за оцену величине утицаја коришћен је Крамеров показатељ В (Cramers V) који узима у обзир број степени слободе. Сходно томе, да је за P-1 или K-1 једнако 1, коришћени су следећи критеријуми величине утицаја: мали=0,01, средњи=0,30, и велики=0,50 [Gravetter and Wallnau 2004]. За испитивање повезаности страха и непрекидних зависних променљива о перцепцији, знању и поседовању залиха и планова за природне катастрофе изазване поплавом, изабран је *t* – тест независних узорака (*independent samples T test*). Пре приступања спровођења теста, биле су испитане опште и посебне претпоставке за његово спровођење.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Резултати истраживања показују да од 2.500 испитаника 49,7% осећа страх, 16,1% није сигурно, и 33,2% не осећа страх од природне катастрофе изазване поплавом. Надаље, Хи-квадрат тестом независности (χ^2) истражена је веза између страха од природних катастрофа изазваних поплавама и категоријских променљива о перцепцији спремности за реаговање.

Резултати хи-квадрат теста независности (χ^2) (уз корекцију непрекидно-сти према Јејтсу где се радило о табелама 2 са 2) показали су да постоји статистички значајна веза између пола и следећих променљива: превентивне мере ($p = 0,00 < 0,05$, $\phi = 0,22$ – мали утицај); новчана средства ($p = 0,04 < 0,05$, $\phi = -0,12$ – мали утицај); обилазак поплавлених места ($p = 0,02 < 0,05$, $\phi = -0,04$ – мали утицај); дуготрајне кише ($p = 0,00 < 0,05$, $\phi = 0,08$ – мали утицај); подизање нивоа река ($p = 0,00 < 0,05$, $\phi = 0,11$ – мали утицај); и ниво спремности ($p = 0,00 < 0,05$, $v = 0,10$ – мали утицај). С друге стране, не постоји статистички значајна повезаност с променљивима: ангажовани на терену ($p = 0,60 > 0,05$) и ангажовани у прихватним центрима ($p = 0,70 > 0,05$) (табела 1).

На основу резултата, примећује се да су грађани који имају страх од природних катастрофа изазваних поплавом у односу на оне који немају:

- у већем проценту: предузели су одређене превентивне мере у циљу смањења материјалних последица поплаве (грађани са страхом – 24%, без страха – 8%); дуготрајне кише их подстичу на размишљање о спремности за реаговање на поплаве (грађани са страхом – 43,7%, без страха – 35,4%), подизање нивоа воде (грађани са страхом – 43,3%, без страха – 32,1%); истичу да још увек нису спремни за реаговање, али планирају да то ураде у наредних шест месеци (грађани са страхом – 13,5%, без страха – 11,9%); недавно су почели с припремама (грађани са страхом – 9%, без страха – 6,5%),
- у мањем проценту: уплатили би новчана средства за помоћ жртвама поплава (грађани са страхом – 25,2%, без страха – 36,8%); обилазак поплавлених места их подстиче на размишљање о спремности за реаговање на поплаве (грађани са страхом – 8,5%, без страха – 11,4%), и извештаји медија (грађани са страхом – 25,1%, без страха – 33%); још увек нису спремни, али почеће с припремама наредног месеца (грађани са страхом – 10,3%, без страха – 10,7%); не раде ништа да би припремили себе за реаговање у таквим ситуацијама (грађани са страхом – 56,4%, без страха – 63,8%).

За испитивање повезаности страха и непрекидних зависних променљива о перцепцији, изабран је т – тест независних узорака (*independent samples T test*). Њиме је испитана статистички значајна разлика између средњих вредности свих непрекидних променљива о перцепцији код испитаника који имају и немају страх од поплава. Пре приступања спровођења теста, биле су испитане опште и посебне претпоставке за његово спровођење. Статистички значајне разлике резултата код грађана који имају страх и оних који их немају било је код следећих непрекидних променљива: сопствене способности – (грађани који имају страх: $M = 2,93$, $SD = 1,05$; грађани који немају страх: $M = 3,05$, $SD = 1,01$; $t(2432) = -3,02$ $p = 0,003$, $ek = 0,0037$ – мали утицај); ИСС – (грађани који имају страх: $M = 2,73$, $SD = 1,33$; грађани који немају страх: $M = 2,58$, $SD = 1,32$; $t(2409) = 2,78$ $p = 0,005$, $ek = 0,0031$ – мали утицај); то је веома скупо – (грађани који имају страх: $M = 2,88$, $SD = 1,29$; грађани који немају страх: $M = 2,64$, $SD = 1,33$;

Табела 1. Приказ резултата Хи-квадрат теста независности (χ^2) страха и наведених променљива о перцепцији спремности за реаговање

Променљиве о перцепцији	Вредност Хи квадрата	Број степени слободе – df	Ниво значајности – Asymp. Sig. (2-sided)	Крамеров кофицијент
Превентивне мере	115,299	2	,000*	,227**
Новчана средства	35,674	1	,000*	-,125
Ангажовани на терену	,267	1	,605	,012
Ангажовани у прих. центру	,148	1	,700	,010
Обилазак поплавлених места	5,248	1	,022*	-,049
Дуготрајне кише	16,644	1	,000*	,086
Подизање нивоа река	30,849	1	,000*	,116
Извештаји медија	16,660	1	,000*	-,086
Ниво спремности	22,943	5	,000*	,100**

* *статистички значајна повезаност* – $p \leq 0,05$

** *Крамеров коефицијент за табеле веће од 2 са 2*

t (2391) = 4,51 p = 0,000, ek = 0,0084 – мали утицај); укућани – (грађани који имају страх: M = 4,33, SD = 1,18; грађани који немају страх: M = 4,19, SD = 1,28; t (2394) = 2,79 p = 0,005, ek = 0,0032 – мали утицај); МХО – (грађани који имају страх: M = 2,47, SD = 1,16; грађани који немају страх: M = 2,35, SD = 1,14; t (2398) = 2,50 p = 0,012, ek = 0,0026 – мали утицај); обавештеност – (грађани који имају страх: M = 2,89, SD = 1,30; грађани који немају страх: M = 2,71, SD = 1,18; t (2427) = 3,65 p = 0,000, ek = 0,0054 – мали утицај); помоћ не би значила – (грађани који имају страх: M = 2,73, SD = 1,31; грађани који немају страх: M = 2,51, SD = 1,17; t (2273) = 4,20 p = 0,000, ek = 0,0077 – мали утицај); други су помогли – (грађани који имају страх: M = 2,81, SD = 1,24; грађани који немају страх: M = 2,66, SD = 1,19; t (2299) = 2,81 p = 0,005, ek = 0,0034 – мали утицај); превише кошта – (грађани који имају страх: M = 2,43, SD = 1,25; грађани који немају страх: M = 2,59, SD = 1,24; t (2261) = 2,57 p = 0,010, ek = 0,0029 – мали утицај); ефикасност СХМП – (грађани који имају страх: M = 3,56, SD = 1,26; грађани који немају страх: M = 3,44, SD = 1,18; t (2369) = 2,54 p = 0,011, ek = 0,0027 – мали утицај) (Табела 2).

Уопштеније речено, грађани који имају страх у мањој мери сигурни су у сопствене способности да се изборе с последицама поплава. Када је реч о разлозима за не предузимање превентивних мера за смањење последица поплава, у већој мери истичу да ће им интервентно-спасилачке

службе помоћи па има такве мере нису потребне и да је то веома скупо. Када је реч о очекивању помоћи у прва 72 сата након настанка поплаве, у већој мери истичу да очекују помоћ од укућана и међународних хуманитарних организација. Затим, ниво њихове обавештености о потенцијалним поплавним ризицима је на вишем нивоу. Као разлоге за не ангажовање на терену у пружању помоћи угроженим људима у већој мери истичу да њихова помоћ не би значила и да су други већ помогли. И на крају, они у већој мери оцењују ефикасност реаговања службе хитне медицинске помоћи у таквим катастрофама.

Табела 2. Резултати т – теста (independent-samples t – test) поређења средње вредности разноврсних променљива о перцепцији спремности у односу на страх испитаника

Променљиве о перцепцији	Ливинов тест једнако- сти варијансе		Т-тест независних узорака						
	F – вредност	Sig. – ниво значајности	T – вредност	df – број степени слободе	Sig. (2-tailed) – ниво значајности	Средња вредност разлике	Стандардна грешка – разлика	95% Интервал поверења разлике	
								Доња	Горња
Индивид. спремност	12,536	,000	,799	2430,633	,424	,034	,042	-,049	,117
Спрем. домаћинства	5,895	,015	,425	2440,300	,671	,017	,040	-,061	,094
Спремност лок. зајед.	5,176	,023	1,689	2428,761	,091	,076	,045	-,012	,164
Спремност држава	1,302	,254	1,054	2443	,292	,049	,047	-,042	,141
Сопствене способности	3,592	,058	-3,020	2432	,003*	-,127	,042	-,209	-,044
Значај предузетих мера	,023	,881	-1,461	2439	,144	-,067	,046	-,157	,023
Интервентно-спасил. службе (ИСС)	,166	,684	2,785	2409	,005*	,151	,054	,045	,257
Нисам угрожен	4,334	,037	-1,805	2417,368	,071	-,106	,059	-,222	,009
Немам времена за то	,051	,822	,250	2401	,803	,014	,055	-,094	,121
То је веома скупо	14,960	,000	4,512	2391	,000*	,243	,054	,137	,348
Неће утицати на безб.	,013	,909	1,050	2396	,294	,056	,054	-,049	,161
Нисам способан	,154	,695	,168	2390	,866	,009	,054	-,097	,115
Немам подршку	8,512	,004	2,121	2398,743	,034	,114	,054	,009	,219
Не могу спречити	8,407	,004	,708	2381,068	,479	,039	,056	-,070	,149
Укућани	13,371	,000	2,790	2393,971	,005*	,140	,050	,042	,239
Комшије	,769	,381	-1,598	2411,729	,110	-,081	,051	-,181	,018
Невладине хуман. орг.	,029	,866	-,755	2399	,450	-,036	,048	-,130	,058

Међународне хуман. орг. (МХО)	,137	,711	2,500	2398	,012*	,117	,047	,025	,210
Верска заједница	,008	,930	-1,861	2396	,063	-,094	,050	-,192	,005
Полиција	1,330	,249	1,716	2412	,086	,092	,054	-,013	,197
Ватрогасно-спас. једин.	4,729	,030	1,947	2412,709	,052	,098	,050	-,001	,196
Служба хитне мед. пом. (СХМП)	8,262	,004	1,441	2405,509	,150	,073	,051	-,026	,172
Војска	22,735	,000	-1,160	2394,726	,246	-,063	,055	-,170	,044
Самоорг. појединци	,516	,473	,581	2414	,561	,032	,055	-,075	,139
Обавештеност	6,159	,013	3,656	2427,733	,000*	,184	,050	,085	,283
Помоћ не би значила	6,311	,012	4,203	2273,505	,000*	,219	,052	,117	,320
Други су помогли	,240	,624	2,811	2299	,005*	,143	,051	,043	,243
Посао држ. органа	,098	,754	2,068	2294	,039*	,107	,052	,006	,209
Грађани из попл. подр.	1,798	,180	-,715	2276	,475	-,037	,051	-,138	,064
Недостатак времена	5,912	,015	1,645	2268,251	,100	,089	,054	-,017	,196
Превише кошта	8,534	,004	2,576	2261,126	,010*	,129	,050	,031	,227
Ефикасност полиције	15,347	,000	,623	2359,691	,533	,033	,052	-,070	,135
Ефикасност ватрогасно-спас. јединица	15,347	,000	-,016	2368,442	,987	-,001	,053	-,104	,103
Ефикасност службе хитне медицин. помоћи	14,201	,000	2,541	2369,575	,011	,128	,050	,029	,226
Ефикасност војске	23,994	,000	-1,637	2339,021	,102	-,090	,055	-,197	,018
Ефик. штаба за ванредне ситуације	,323	,570	,094	2386	,925	,005	,056	-,105	,115

* *статистички значајна разлика резултата тестирања – $p \leq 0,05$*

Резултати Хи-квадрат теста независности (χ^2) показали су да постоји статистички значајна повезаност страха од природних катастрофа изазваних поплавом и следећих променљива о знању о природним катастрофама изазваним поплавама: знање о поплави ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,068$ – мали утицај); познавање безбедносних процедура за реаговање ($p = 0,004 < 0,05$, $v = 0,069$ – мали утицај); евакуација ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,115$ – мали утицај); едукација у породици ($p = 0,011 < 0,05$, $v = 0,062$ – мали утицај); едукација на послу ($p = 0,001 < 0,05$, $v = 0,081$ – мали утицај); старији, хендикепирани ($p = 0,024 < 0,05$, $v = 0,057$ – мали утицај); пристанак на евакуацију ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,110$ – мали утицај); помоћ – старији, инвалиди ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,081$ – мали утицај); комшије – самостално ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,114$ – мали утицај); званично упозорење ($p = 0,006 < 0,05$, $v = 0,067$ – мали утицај); потенцијалне заразе ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,086$ – мали утицај); вентил за воду ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,086$ – мали утицај); вентил за гас ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,124$ – мали утицај);

прекидач за електричну енергију ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,116$ – мали утицај); руковање вентилом за воду ($p = 0,001 < 0,05$, $v = 0,074$ – мали утицај); руковање вентилом за гас ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,092$ – мали утицај); руковање прек. ел. енергије ($p = 0,000 < 0,05$, $v = 0,136$ – мали утицај); информације о комшија ($p = 0,000 < 0,05$, $\phi = 0,114$ – мали утицај); информације у школи ($p = 0,005 < 0,05$, $\phi = -0,059$ – мали утицај); информације на факултету ($p = 0,002 < 0,05$, $\phi = -0,066$ – мали утицај); информације кроз неф. систем ($p = 0,014 < 0,05$, $\phi = -0,053$ – мали утицај); информације на послу ($p = 0,035 < 0,05$, $\phi = -0,045$ – мали утицај); информације на радију ($p = 0,016 < 0,05$, $\phi = 0,051$ – мали утицај); информације из штампе ($p = 0,012 < 0,05$, $\phi = 0,053$ – мали утицај); телевизија ($p = 0,031 < 0,05$, $\phi = -0,046$ – мали утицај); интернет ($p = 0,041 < 0,05$, $\phi = -0,044$ – мали утицај).

С друге стране, не постоји статистички значајна повезаност с променљивама: едукација у школи ($p = 0,194 > 0,05$); карта поплавног ризика ($p = 0,277 > 0,05$); информације од укућана ($p = 0,259 > 0,05$); информације од другова/ца ($p = 0,863 > 0,05$); информације од фамилије ($p = 0,064 > 0,05$); информације од верске заједнице ($p = 0,508 > 0,05$); информације на телевизији ($p = 0,622 > 0,05$); информације преко интернета ($p = 0,105 > 0,05$); прошли обуку ($p = 0,133 > 0,05$); жеља за обуком ($p = 0,223 > 0,05$); радио ($p = 0,907 > 0,05$); видео игрице ($p = 0,453 > 0,05$); предавања ($p = 0,639 > 0,05$); неформални систем ($p = 0,237 > 0,05$) (Табела 3).

На основу резултата, примећује се да грађани који имају страх од природних катастрофа изазваних поплавом у односу на оне који немају:

- у већем проценту: знају шта је поплава (грађани са страхом – 83,2%, без страха – 79,3%); познају безбедносне процедуре поступања (грађани са страхом – 26,7%, без страха – 21,2%); евакуисали би се на више спратове куће (грађани са страхом – 41,6%, без страха – 33,5%); истичу да их је неко у породици едуковао о поплавама (грађани са страхом – 44,9%, без страха – 40,5%); истичу да их је неко на послу едуковао о поплавама (грађани са страхом – 35,4%, без страха – 29,8%); знају где живе старији, хендикепирани и одојчад у локалној заједници (грађани са страхом – 45,1%, без страха – 39,8%); истичу да би се евакуисали када се очекује наилазак поплавног таласа који може угрозити живот и здравље (грађани са страхом – 94,3%, без страха – 88%); знају какву помоћ изискују старији, инвалиди и одојчад (грађани са страхом – 59,2%, без страха – 47,3%); знају шта треба радити након званичног упозорења о наиласку поплавног таласа (грађани са страхом – 361,2%, без страха – 26,1%); упознати с вирусима и заразама које прате период након поплаве (грађани са страхом – 49,6%, без страха – 41,6%); знају где се налази вентил за воду (грађани са страхом – 82,5%, без страха – 75,6%), вентил за гас (грађани са страхом – 59,6%, без страха – 47,6%), прекидач за електричну енергију (грађани са страхом – 83,5%, без страха – 74,5%); знају да рукују вентилом за воду (грађани са страхом – 77,5%, без страха – 71,1%), вентилом за гас (грађани са страхом – 55,7%, без страха – 46,5%), и прекидачем електричне енергије (грађани са страхом – 78,3%, без страха – 71,1%).

– 66,1%); стекли информације о поплавама од комшија (грађани са страхом – 20,4%, без страха – 12%), преко радија (грађани са страхом – 17,7%, без страха – 14%), преко штампе (грађани са страхом – 34,5%, без страха – 29,5%),

- у мањем проценту: евакуисали би се код пријатеља (грађани са страхом – 34,5%, без страха – 37,3%), и у прихватним центрима (грађани са страхом – 10,3%, без страха – 16,8%); истичу да се њихове комшије могу самостално спасити у случају поплаве (грађани са страхом – 36,5%, без страха – 40,5%); стекли информације о поплавама у школи (грађани са страхом – 16,1%, без страха – 12%), на факултету (грађани са страхом – 4%, без страха – 7%), преко неформалног система образовања (грађани са страхом – 7,1%, без страха – 10%), на послу (грађани са страхом – 12,6%, без страха – 15,7%); желели би да буду едуковани преко телевизије (грађани са страхом – 60,2%, без страха – 64,6%), интернета (грађани са страхом – 22,4%, без страха – 26,1%).

Табела 3. Приказ резултата Хи-квадрат теста независности (χ^2) страха и знања као елемента спремности за реаговање

Променљиве о знању	Вредност Хи квадрата	Број степе- ни слободе – df	Ниво значај- ности – Asymp. Sig. (2-sided)	Фи коефи- цијент
Знање о поплави	10,888	2	,004*	,068**
Познавање безбедн. процедура	10,941	2	,004*	,069**
Евакуација	28,962	4	,000*	,115**
Едукација у школи	3,281	2	,194	,038**
Едукација у породици	9,104	2	,011*	,062**
Едукација на послу	15,047	2	,001*	,081**
Старији, хендикепирани	7,486	2	,024*	,057**
Пристанак на евакуацију	27,860	1	,000*	,110**
Помоћ – старији, инвалиди	34,603	2	,000*	,081**
Комшије – самостално	29,549	1	,000*	,114**
Карта поплавног ризика	2,569	2	,277	,033**
Званично упозорење	10,196	2	,006*	,067**
Потенцијалне заразе	17,378	2	,000*	,086**
Вентил за воду	17,349	2	,000*	,086**
Вентил за гас	29,374	2	,000*	,124**
Прекидач за електричну енергију	30,625	2	,000*	,116**
Руковање вентилом за воду	13,079	2	,001*	,074**

Руковање вентилом за гас	16,494	2	,000*	,092**
Руковање прекидачем ел. енергије	42,648	2	,000*	,136**
Информације од укућана	1,275	1	,259	,024
Информације од комшија	29,549	1	,000*	,114
Информације од другова/ца	,030	1	,863	-,005
Информације од фамилије	3,443	1	,064	,040
Информације у школи	7,841	1	,005*	-,059
Информације на факултету	9,647	1	,002*	-,066
Информације кроз неформ. систем	6,034	1	,014*	-,053
Информације на послу	4,458	1	,035*	-,045
Информације у верској заједници	,439	1	,508	,017
Информације на телевизији	,244	1	,622	-,011
Информације на радију	5,797	1	,016*	,051
Информације из штампе	6,385	1	,012*	,053
Информације преко интернета	2,623	1	,105	,035
Прошли обуку	2,254	1	,133	,033
Жеља за обуком	3,005	2	,223	,036
Едукација преко телевизије	4,654	1	,031*	-,046
Едукација преко радија	,014	1	,907	-,004
Едукација преко видео-игрица	,563	1	,453	-,019
Едукација преко интернета	4,180	1	,041*	-,044
Едукација преко предавања	,220	1	,639	,011
Неформални систем	1,398	1	,237	,026

* *статистички значајна повезаност* – $p \leq 0,05$

** *Крамеров коефицијент за табеле веће од 2 са 2*

За испитивање повезаности страха и непрекидних зависних променљива о знању, изабран је Т – тест независних узорака (independent samples T test). Пре приступања спровођења теста, биле су испитане опште и посебне претпоставке за његово спровођење. Статистички значајне разлике резултата код мушкараца и жена било је код следећих непрекидних променљива о знању (Табела 4): могућност плављења у наредних годину дана – (грађани који осећају страх: $M = 3,08$, $SD = 1,35$; без страха: $M = 2,04$, $SD = 1,13$; $t(2365) = 20,43$ $p = 0,000$, $ek = 0,150$ – велики утицај); могућност плављења у наредних пет година – (грађани који осећају страх: $M = 3,40$, $SD = 1,30$; без страха: $M = 2,30$, $SD = 1,23$; $t(2375) = 21,16$ $p = 0,000$, $ek = 0,158$ – велики утицај). Грађани који осећају страх у већој мери истичу да постоји могућност плављења њиховог домаћинства у наредних годину и пет година.

Табела 4. Резултати Т – теста (independent-samples t – test) поређења средње вредности разноврсних променљива о знању у односу на страх испитаника

Променљиве о знању	Ливинов тест једнакости варијансе		Т-тест независних узорака						
	F – вредност	Sig. – ниво значајности	Т – вредност	df – број степени слободе	Sig. (2-tailed) – ниво значајности	Средња вредност разлике	Стандардна грешка – разлика	95% Интервал поверења разлике	
								Доња	Горња
Ниво знања	,684	,410	-,703	139	,483	-,096	,137	-,367	,175
Могућност плављења – 1 год.	28,111	,000	20,435	2365,783	,000	1,034	,051	,934	1,133
Могућност плављења – 5 год.	4,135	,042	21,161	2375,226	,000	1,099	,052	,997	1,201
Системи упозорења	7,512	,006	,754	2383,794	,451	,037	,049	-,059	,132
Полиција	16,075	,000	1,237	2382,527	,216	,063	,051	-,037	,164
Ватрогасно-спасил. јединице	6,637	,010	,408	2387,547	,683	,021	,053	-,082	,125
Штаб за ванредне ситуације	5,994	,014	,072	2389,561	,942	,004	,052	-,099	,106
Путеви евакуације	9,034	,003	1,940	2382,197	,052	,101	,052	-,001	,204
Оближња склоништа	9,285	,002	,319	2382,330	,750	,016	,050	-,083	,115
Процена угрожен. и планови	1,807	,179	-,626	2390	,531	-,031	,049	-,127	,066

* *статистички значајна разлика резултата тестирања – $p \leq 0,05$*

Резултати Хи-квадрат теста независности (χ^2) показали су да постоји статистички значајна веза између страха и следећих променљива о залихама и плановима: залихе у дому – ($p = 0,017 < 0,05$, $\phi = 0,058$ – мали утицај); залихе воде – ($p = 0,006 < 0,05$, $\phi = 0,121$ – мали утицај); радио-транзистор – ($p = 0,19 < 0,05$, $\phi = 0,069$ – мали утицај); батеријска лампа – ($p = 0,000 < 0,05$, $\phi = 0,163$ – мали утицај); лопата – ($p = 0,000 < 0,05$, $\phi = 0,133$ – мали утицај); крамп – ($p = 0,000 < 0,05$, $\phi = 0,120$ – мали утицај); мотика и ашов – ($p = 0,039 < 0,05$, $\phi = 0,060$ – мали утицај); апарат за гашење почетних пожара – ($p = 0,000 < 0,05$, $\phi = 0,118$ – мали утицај); обнављање залиха – ($p = 0,001 < 0,05$, $\phi = 0,104$ – мали утицај); комплет прве помоћи у дому – ($p = 0,001 < 0,05$, $\phi = 0,104$ – мали утицај); комплет прве помоћи у возилу – ($p = 0,001 < 0,05$, $\phi = 0,076$ – мали утицај); комплет прве помоћи – лако доступно – ($p = 0,011 < 0,05$, $\phi = 0,070$ – мали утицај); дискусија о плану – ($p = 0,003 < 0,05$, $\phi = 0,077$ – мали утицај); копије докумената – ($p = 0,000 < 0,05$, $\phi = 0,098$ – мали утицај); осигурање – ($p = 0,003 < 0,05$, $\phi = 0,070$ – мали утицај). С друге стране, не постоји стати-

стички значајна повезаност с променљивама: залихе хране ($p = 0,741 > 0,05$), залихе у аутомобилу ($p = 0,052 > 0,05$) и план за реаговање ($p = 0,103 > 0,05$) (Табела 5).

На основу резултата, примећује се да грађани који осећају страх од природних катастрофа изазваних поплавом у односу на оне грађане који то не осећају:

- у већем проценту поседују: залихе (грађани који имају страх 27,4%, грађани који немају 22,6%); залихе воде за четири дана (грађани који имају страх 51,2%, грађани који немају 39,3%); радио-транзистор (грађани који имају страх 19,9%, грађани који немају 14,7%); батеријску лампу (грађани који имају страх 47,2%, грађани који немају 31,3%); лопату (грађани који имају страх 46,4%, грађани који немају 33,4%); крамп (грађани који имају страх 31,5%, грађани који немају 20,5%); мотику (грађани који имају страх 35,9%, грађани који немају 30,3%); апарат за гашење почетних пожара (грађани који имају страх 17,9%, грађани који немају 9,8%); обнављају залихе једном месечно (грађани који имају страх 39,4%, грађани који немају 29,5%); комплет прве помоћи у кући (грађани који имају страх 54,7%, грађани који немају 48,4%); комплет прве помоћи у возилу (грађани који имају страх 8%, грађани који немају 74,9%); држе комплет прве помоћи на лако доступном месту (грађани који имају страх 67,8%, грађани који немају 62,9%); дискутују о плановима за реаговање на поплаве (грађани који имају страх 18,6%, грађани који немају 12%); копије важних личних, финансијских и осигуравајући докумената (грађани који имају страх 32%, грађани који немају 23,4%); осигурање од последица поплава (грађани који имају страх 8,7%, грађани који немају 8,3%),
- у мањем проценту поседују: залихе воде за један дан (грађани који имају страх 22%, грађани који немају 25,4%), за два дана (грађани који имају страх 26,8%, грађани који немају 35,3%); обнављају залихе једном годишње (грађани који имају страх 18,8%, грађани који немају 22,2%); никада не обнављају залихе (грађани који имају страх 41,8%, грађани који немају 48,3%).

Табела 5. Приказ резултата Хи-квадрат теста независности (χ^2) страха и поседовања залиха и планова за реаговање

Променљиве о залихама и плановима	Вредност хи квадрата	Број степени слободе – df	Ниво значајности – Asymp. Sig. (2-sided)	Крамеров коефицијент
Залихе у дому	8,160	2	,017*	,058
Залихе хране	,601	2	,741	,029
Залихе воде	10,257	2	,006*	,121
Радио-транзистор	5,505	1	,019*	,069**

Батеријска лампа	32,917	1	,000*	,163**
Лопата	21,827	1	,000*	,133**
Крамп	17,441	1	,000*	,120**
Мотика и ашов	4,247	1	,039*	,060**
Апарат за гашење почетних пожара	15,511	1	,000*	,118**
Обнављање залиха	13,751	2	,001*	,104
Залихе у аутомобилу	7,736	3	,052	,059
Комплет прве помоћи у дому	13,105	2	,001*	,076
Комплет прве помоћи у возилу	9,103	2	,011*	,070
Комплет прве помоћи – лако доступно	11,596	2	,003*	,077
План за реаговање	6,180	3	,103	,051
Дискусија о плану	21,611	2	,000*	,098
Копије докумената	32,095	2	,000*	,121
Осигурање	11,395	2	,003*	,070

* статистички значајна повезаност – $p \leq 0,05$

** Фи (phi) коефицијент, табела 2 са 2

ЗАКЉУЧАК

Грађани који имају страх, у већем проценту (већој мери) у односу на грађане који немају:

- предузели би одређене превентивне мере у циљу смањења материјалних последица појаве,
- дуготрајне кише подстићу их на размишљање о спремној за реаговање на појаве и подизање нивоа вода,
- истичу да још увек нису спремни за реаговање, али планирају да то ураде у наредних шест месеци,
- недавно су почели с припремама,
- истичу да ће им интервентно-спасилачке службе помоћи те им такве мере нису потребне,
- истичу да су мере припреме веома скупе,
- очекују помоћ од укућана и међународних хуманитарних организација,
- обавештени су о појавним ризицима,
- знају шта је појава,
- познају безбедносне процедуре осигурања,
- евакуисали би се на више стамбене куће,
- истичу да их је неко у породици едуковао о појавама,
- истичу да их је неко на послу едуковао о појавама,
- знају где живе старији, хендикепирани и одојчад у локалној заједници,
- истичу да би се евакуисали када се очекује наилазак појавног штала који може угрозити здравље и живот,
- знају какву помоћ изискују старији, инвалиди и одојчад,

- ▶ *знају шта треба радити након званичног ујозорења о наиласку по-
плавног паласа,*
- ▶ *ујознати су с вирусима и заразама које прате период након поплаве,*
- ▶ *знају где се налази вентил за воду, вентил за гас, прекидач за елек-
тричну енергију,*
- ▶ *знају да рукују вентилом за воду, вентилом за гас, и прекидачем
електричне енергије,*
- ▶ *стекли су информације о поплавама од комшија, преко радија и
штаме,*
- ▶ *поседују залихе, залихе воде за четири дана, радио-пранзистор,
баттеријску лампу, лопапу, крамп, мотику, апарат за гашење ини-
цијалних пожара,*
- ▶ *обнављају залихе једном месечно,*
- ▶ *имају комплетт прве помоћи у кући и возилу, држе комплетт прве по-
моћи на лако доступном месту,*
- ▶ *дискутују о плановима за реаговање на поплаве,*
- ▶ *имају копије важних личних, финансијских и осигуравајући докуме-
нта, осигурани су од последица поплава.*

Супротно њима, грађани који немају страх у већем проценту (већој мери) у односу на грађане који то имају:

- ▶ *уплатили би новчана средства за помоћ жртвама поплава,*
- ▶ *обилазак поплавлених места их подстиче на размишљање о спрем-
ности за реаговање на поплаве, и извештаји медија,*
- ▶ *још увек нису спремни, али почеће с припремама наредног месеца,*
- ▶ *не раде ништа да би припремили себе за реаговање у таквим ситуа-
цијама,*
- ▶ *сигурни су у сопствене способности да се изборе с последицама по-
плаве,*
- ▶ *евакуисали би се код пријатеља, и у прихватним центрима,*
- ▶ *истичу да се њихове комшије могу самостално спасити у случају
поплаве,*
- ▶ *стекли су информације о поплавама у школи, на факултету, преко
неформалног система образовања, на послу,*
- ▶ *желели би да буду едуковани преко телевизије, интернета,*
- ▶ *поседују залихе воде за један и два дана, обнављају залихе једном
годишње или никада не обнављају залихе.*

Препоруке за унапређење спремности за реаговање – грађане који имају страх, подстицати да уплаћују новчана средства за помоћ жртвама у ситуацијама када је то неопходно; користити обилазак поплавлених места као начин за подстицање на унапређење мера спремности за реаговање; утицати на грађане да предузимају одређене мере на унапређење мера спремности за реаговање; утицати кроз едукацију и обуке да се ниво сигурности у сопствене способности за реаговање подигне на виши ниво; подстаћи да прибаве залихе воде за један и два дана; да обнављају залихе једном месечно.

Грађане који немају страх подстаћи да предузимају превентивне мере спремности; уз помоћ слика и снимака о дуготрајним кишама и подизања нивоа воде подстаћи их на размишљање о мерама спремности за реаговање; утицати да се ниво обавештености о потенцијалним поплавним ризицима подигне на виши ниво; едуковати их о поплавама; упознати их с безбедносним процедурама за реаговање; утицати на свест о неопходности евакуације приликом наилаaska поплавног таласа; подстаћи на едукацију преко телевизије и интернета; подстаћи да прибаве залихе, залихе воде за четири дана, радио-транзистор, батеријску лампу, лопату, крамп, мотику, апарат за гашење иницијалних пожара; утицати да дискутују са члановима домаћинства о начину реаговања; да поседују осигуравајућа документа и да осигурају своја домаћинства.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Цветковић, Владимир (2015а). Спремност за реаговање на природну катастрофу – преглед литературе. *Безбједносћ, ђолицја и ѓрађани*, 1–2/15(XI): 165–183.
- Цветковић, Владимир (2015б). Феноменологија природних катастрофа – теоријско одређење и класификација природних катастрофа. *Безбједносћ, ђолицја и ѓрађани* 3–4: 311–335.
- Cvetković, Vladimir and Jelena Stanišić (2015). Relationship between demographic and environmental factors with knowledge of secondary school students on natural disasters, SASA, *Journal of the Geographical Institut Jovan Cvijić*, 65(3): 323–340.
- Cvetković, M. Vladimir; Slavoljub Dragičević, Marina Petrović, Saša Mijaković, Vladimir Jakovljević and Jasmina Gačić (2015). Knowledge and perception of secondary school students in Belgrade about earthquakes as natural disasters. *Polish journal of environmental studies*, 24(4): 1553–1561.
- Cohen, W. Jacob (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Diekman, T. Shane; Sean P. Kearney, Mary E. O'neil, and Karin A. Mack (2007). Qualitative study of homeowners' emergency preparedness: experiences, perceptions, and practices. *Prehospital and disaster medicine*, 22(06): 494–501.
- Dooley, David; Ralph Catalano, Shiraz Mishra, Seth Serxner (1992). Earthquake Preparedness: Predictors in a Community Survey. *Journal of Applied Social Psychology*, 22(6), 451–470.
- Gillespie, F. David and Calvin L. Streeter (1987). Conceptualizing and measuring disaster preparedness. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 5(2): 155–176.
- Gravetter, J. Frederik and Larry B. Wallnau (2004). *Statistics for the behavioral sciences* (6th edn). Belmont, CA: Wadsworth.
- Greenberg, Jeff; Tom Pyszczynski, Sheldon Solomon, Elizabeth Pinel, Linda Simon and Krista Jordan (1993). Effects of self-esteem on vulnerability denying defensive distortions: Further evidence of an anxiety-buffering function of self-esteem. *Journal of Experimental Social Psychology*, 29(3): 229–251.
- Hirose, Hirotada (1986). The psychological impact of the Tokai Earthquake prediction: Individual's responses and the mass media's coverage. *Japanese Psychological Research*, 28(2): 64–76.
- Hurnen, R. Francisco (1997). *Perceived Damage Preventability, Knowledge, and Preparation for Earthquakes*, Victoria University of Wellington, Wellington.
- Jackson, L. Edgar and Tapan Mukerjee (1972). Human adjustment to the earthquake hazard in San Francisco, California, In: Gilbert F. White (ed.), *Natural Hazards: Local, National, Global*. New York: Oxford University Press, 160–166.

- McClure, John, Frank Walkey and Michael Allen (1999). When earthquake damage is seen as preventable: attributions, locus of control and attitudes to risk. *Applied Psychology: An International Review*, 48: 239–256.
- Mulilis, John-Paul and Richard Lippa (1990). Behavioral change in earthquake preparedness due to negative threat appeals: A test of protection motivation theory. *Journal of Applied Social Psychology*, 20(8): 619–638.
- Page, Lisa; James Rubin, Richard Amlôt, John Simpson and Simon Wessely (2008). Are Londoners prepared for an emergency? A longitudinal study following the London bombings. *Biosecurity and bioterrorism: biodefense strategy, practice, and science*, 6(4): 309–319.
- Paton, Douglas (2003). Disaster preparedness: a social-cognitive perspective”, *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 12(3): 210–216.
- Russell, A. Lisa; James D. Goltz and Linda B. Bourque (1995). Preparedness and hazard mitigation actions before and after two earthquakes. *Environment and Behavior*, 27(6): 744–770.
- Turner, H. Ralph; Joanne M. Nigg, Heller Paz Denise (1986). *Waiting for Disaster: Earthquake Watch in California*. University of California Press.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Републички завод за статистику (2011). Доступно на: http://popis2011.stat.rs/?page_id=2134.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

FEAR AND FLOODS IN SERBIA: CITIZENS PREPAREDNESS FOR RESPONDING TO NATURAL DISASTER

by

VLADIMIR M. CVETKOVIĆ
Academy of Criminalistic and Police Studies
Cara Dušana 196, Belgrade, Serbia
vladimir.cvetkovic@kpa.edu.rs

SUMMARY: The consequences of the floods that had affected the area of Serbia in 2014 indicated a very low level of preparedness of population to respond to natural disasters. Therefore, the aim of quantitative research is to examine the impact of fear on the willingness of citizens to respond to a natural disaster caused by the flood in the Republic of Serbia. Bearing in mind all local communities in Serbia where floods occurred or there is a high risk of flooding, there was selected a random sample consisting of 19 out of 150 municipalities and 23 towns and the city of Belgrade. In the selected communities, a research was undertaken in those areas that had been most affected in relation to the amount of water or potential risk of flooding. The survey used strategy of testing in households with the use of a multi-stage random sample. The research results indicate that the citizens who have a fear of floods are familiar with safety procedures to a greater extent in relation to citizens who do not have the fear; they have taken the preventive measures; they point out that they still are not ready to respond, but plan to do so in the next 6 months; they would evacuate to the upper floor of the house; they point out that someone in the family has educated them about the flood. In contrast to that, citizens

who do not have the fear are not doing anything to prepare themselves to react in such situations, they are confident in their own abilities to cope with the consequences of floods, etc. The originality of the research lies in the fact that in Serbia there has never been conducted a research to examine the state of preparedness of citizens to respond. Bearing in mind that the research is based on the territory of Serbia, conclusions can be generalized to the entire population. The research results can be used when creating a strategy for improving the level of preparedness of citizens to respond.

KEYWORDS: natural disasters, floods, citizens, gender, preparedness for response, Serbia

ХОМОФИЛИЈА У СОЦИЈАЛНИМ МРЕЖАМА¹

АНА БИЛИНОВИЋ
anabilinovic@gmail.com

ВАЛЕНТИНА СОКОЛОВСКА
valentina.sokolovska25@gmail.com

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Одсек за социологију
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Хомофилија представља истакнуту карактеристику социјалних мрежа и доследну структуралну одлику друштава и његових сегмената. Дефинисана као тенденција „удруживања са себи сличнима”, хомофилија представља стање у којем учесници интеракције имају један или више заједничких социјалних атрибута, изнад степена који се може предвидети основним моделом случајног груписања. У раду се анализирају природа и врсте хомофилних интеракција, са фокусом на бројне типове хомофилних мрежних односа у широком спектру димензија у којима сличности у социјалним атрибутима индивидуа узрокују хомофилију. Посебна пажња посвећена је пореклу хомофилних интеракција, утицају структуралних ограничења на обрасце хомофилије, као и когнитивним процесима који узрокују већу вероватноћу интеракције људи сличних социјалних атрибута.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: социјалне мреже, хомофилне/хетерофилне интеракције, социјални капитал, структурална ограничења, друштвена диференцијација

У последњих неколико деценија запажа се пролиферација теоријских и методолошких студија у области анализе социјалних мрежа. Социолошко интересовање за проблематику социјалних мрежа подстакнуто је чињеницом да поље социолошке анализе и анализе социјалних мрежа имају заједнички истраживачки интерес – објашњење односа међу соци-

¹ Овај рад резултат је заједничког рада аутора ангажованих на пројекту који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Значај партиципације у друштвеним мрежама за прилагођавање евроинтеграцијским процесима” (број: 179037).

јалним ентитетима, као и импликација тих односа. Најједноставније речено, анализа социјалних мрежа посматра друштвено окружење преко образаца регуларности (структура) у друштвеним, економским, политичким, афективним и другим односима који постоје међу ентитетима у интеракцији [Bilinović i Tripković 2011, 2012; Škorić i Kišjuhas 2011; Шкорић 2006].² Тиме се акценат ставља на међуповезаност социјалних јединица чија се зависност мери структуралним варијаблама. Фокус мрежне анализе је на релационим везама и релационим подацима (односима, контактима, везама) међу ентитетима различите величине (дијадама, тријадама или системима), док су атрибути самих актера у социјалној мрежи секундарни [Škorić i Kišjuhas 2011: 14]. Мреже обезбеђују основу друштвене кохезије тиме што омогућавају људима да међусобно сарађују ради обостраних погодности и то не само са људима које директно познају. Ова сарадња је у непосредној вези са ресурсима у социјалним мрежама који се схватају као инвестиције [Halpern 2005; Burt 2005; Lin 2001/2003; Bilinović i Tripković 2011]. Конкретно, „уколико се узме да мреже конституишу ресурс, могу се посматрати као оне које формирају специфичан облик капитала” – социјални капитал [Bilinović i Tripković 2011: 86].³

Хомофилија представља једну од дефинишућих карактеристика социјалних мрежа и један од најочљивијих и најснажнијих емпиријских образаца у друштвеном животу [McPherson *et al.*, 2001; McPherson and Smith-Lovin 1987; Kossinets and Watts 2009; Marsden 1988; Burt 1991, 2005]. Уочена као тенденција „удруживања са себи сличнима” хомофилија се опажа у мрежним везама свих врста, укључујући брак, пријатељство, односе у професионалној заједници и друге врсте односа. Пријатељи, супружници, сарадници, колеге и други професионални партнери углавном су сличнији једни другима по бројним димензијама, укључујући образовање, старост, пол, социоекономски статус, националност, вредности,

² Социјалне мреже се уобичајено анализирају употребом математичке теорије графова која пружа формални језик за опис мрежа и њених карактеристика. Теорија графова узима у обзир скупове елемената и њихове односе [Bilinović i Tripković 2011: 94]. Елементи (особе, организације или неки други ентитет) се називају и означавају тачкама/чворовима, а односи/везе међу елементима линијама. Најједноставнији приказ теорије графова се састоји од индивидуалних тачака/чворова и линија/веза који чине саставне делове за комплексније структурне идеје. Пуне и испрекидане линије указују на јаку, односно слабу везу међу тачкама. Уколико је однос од једне до друге тачке директан може се представити усмереним графом. Са друге стране, ако је значајан интензитет односа и уколико се може изразити нумеричком вредношћу, истраживачи могу користити вредносни граф у којем се свакој линији додељује нумеричка вредност. Једна од најчешће коришћених мера интензитета је вишеструкост линија, односно број појединачних контаката који чине однос [Scott 1991/2011: 63–83]. О развоју анализе социјалних мрежа видети у: [Škorić i Kišjuhas 2011; Sokolovska 2011; Sokolovska i Tomašević 2012].

³ Концепт социјалног капитала има упориште у радовима многих оснивача савремене социологије, првенствено Адама Смита, Алексиса де Токвила и Емила Диркема. У модерном смислу први пут га је употребио Лида Џадсон Ханифен (Lyda Judson Hanifen) 1916. године, као термин који се односи на „ону опипљиву имовину која се највише вреднује у свакодневници: наиме добру вољу, саосећање и друштвене везе међу индивидуама и породицама које чине друштвену јединицу” [Halpern 2005: 6]. Постоји широки консензус да концепт добија савремени значај и важност 80-их и 90-их година 20. века дебатом коју су иницирале три значајне фигуре, Пјер Бурдије, Џејмс Колман и Роберт Патнам.

ставове и сл., него насумично одабрани чланови исте популације. Тиме принцип хомофилије имплицира да су личне мреже људи хомогене у погледу многих социодемографских, социоекономских, бихевиоралних и интраперсоналних одлика. Хомофилија подразумева да удаљеност у смислу друштвених карактеристика резултира у мрежној удаљености, односно броју веза кроз које информације могу путовати како би повезале два појединца [McPherson *et al.*, 2001: 416]. Такође подразумева да је било који друштвени ентитет чија трансмисија у великој мери зависи од мрежа углавном локализован у друштвеном простору и да поштује одређену основну динамику јер ступа у интеракцију са другим друштвеним ентитетима у једној екологији друштвених форми [McPherson *et al.* 2001: 416]. На овај начин хомофилија (потенцијално) поставља границе друштвених светова људи и има снажне импликације по информације које добијају, ставове које формирају, интеракције у које ступају и један је у низу чинилаца који утичу на сегрегацију, неједнакост и социјалну мобилност [Blau 1977; Blau and Schwartz 1984; Kossinets and Watts 2009]. За разлику од хомофилних интеракција, хетерофилне интеракције не промовишу заједничке социјалне атрибуте и карактерише их степен у којем се ентитети који ступају у интеракцију разликује у погледу одређених особина [Rogers and Bhowmik 1970–1971: 526].⁴

ПОРЕКЛО ХОМОФИЛИЈЕ У СОЦИЈАЛНИМ МРЕЖАМА

Тенденција људи да теже интеракцији са себи сличнима лако се може објаснити у контексту њихове индивидуалне психолошке преференције. Поједини теоретичари [Festinger 1957; Werner and Parmelee 1979] су истакли да сличности међу индивидуама у погледу особина и искустава могу поједноставити процес комуникације, „процењивање” других особа као и предвиђање њиховог понашања, чиме се значајно смањује ризик повезан са стварањем нових (хетерофилних) веза. Тиме се може очекивати да се поверење и солидарност лакше остварују међу индивидуама које имају сличне социјалне атрибуте [Kossinets and Watts 2009; Portes and Sensenbrenner 1993].

Насупрот наведеног интуитивно допадљивог објашњења стоји једнако упадљива чињеница у домену друштвеног живота, наиме, да је избор индивидуа са којима друга индивидуа ступа у везу у великој мери ограничен другим аспектима живота индивидуе попут географске локације, занимања, образовања, радног места и сличног, који индивидуу излажу одређеним потенцијалним познанствима, док искључују многа друга [Feld 1981, 1982]. Штавише, људи у простору нису равномерно распоређени према раси, етничком пореклу, социоекономском статусу, полу, старости, већ су пре распоређени по заједничким срединама као што су школе,

⁴ Једно од објашњења мотива за ступање у хетерофилне интеракције пружа Нан Лин [Nan Lin] позивајући се на хипотезу престижа [2001/2003]. Према овој хипотези, индивидуе желе да ступе у интеракцију са особама које су бољег социјалног статуса, у нади да ће имати користи од дате интеракције на начин да ће она повећати њихов престиж [Шкорић 2006].

радна места или суседства, а такве средине су често хомогеније него популација у целини. Тиме ће комбинација структурално ограничених избора који су доступни појединцима и пратећа хомогеност тих избора резултовати снажним обрасцем хомофилије [Kossinets and Watts 2009: 407].⁵

Уопштено говорећи, могу се препознати два теоријски различита механизма хомофилије – изборна хомофилија (*choice homophily*) и изазвана хомофилија (*induced homophily*) [McPherson and Smith-Lovin 1987: 371]. Уколико се опажена хомофилија може приписати индивидуалним психолошким преференцијама, реч је о изборној хомофилији. Уколико хомофилија проистиче из хомогености структуралних прилика за интеракцију, као што је случај са суседствима, школама, радним местима и волонтерским организацијама, реч је о изазваној хомофилији. Пол Лазарсфелд (Paul Lazarsfeld) и Роберт Мертон (Robert Merton) разликују статусну и вредносну хомофилију, које су уједно облици изборне хомофилије. Статусна хомофилија се заснива на сличностима међу индивидуама у неформалном, формалном или приписаном статусу и укључује значајне социодемографске димензије попут расе, националности, пола, старости, религије, образовања и занимања. Вредносна хомофилија се јавља међу појединцима сличних уверења, ставова, вредности и погледи на свет [Lazarsfeld and Merton 1954; Centola *et al.* 2007]. Мек Фирсон (McPherson Miller) и сарадници увели су разлику између основне (*baseline*) хомофилије и истоврсне (*inbreeding*) хомофилије, одређујући основну хомофилију као степен хомофилије очекиван за насумичне интеракције људи унутар популације, а истоврсну хомофилију као ону која превазилази интеракцију на бази основне хомофилије [McPherson *et al.* 2001: 419]. Истоврсна хомофилија стога укључује случајеве који би се могли класификовати као изборна хомофилија, али такође укључује одређењу количину изазване хомофилије управо из разлога што хомогеност групе може бити условљења одређеним „истоврсним” процесом који превазилази оно што је одређено укупном демографском дистрибуцијом [Kossinets and Watts 2009: 408].

Иако теоријски прецизно, разликовање изборне и изазване хомофилије отежано је чињеницом да релевантна друштвена окружења, барем делимично, проистичу из избора које праве управо они појединци чији каснији избори у погледу пријатељства бивају ограничени окружењем [McPherson and Ranger-Moore 1991]. С једне стране је разумно тврдити да људи бирају одређена окружења како би били окружени људима сличних социјалних атрибута. Студенти могу изабрати престижни универзитет како би имали користи од интеракције са менторима и познанствима са вршњацима, припадницима „високог друштва” [Kossinets and Watts 2009: 408]. Стога, чак и ако се, хипотетички говорећи, сва опажена хомофилија може приписати хомогености прилика које се пружају појединцима услед припадности одређеним групама, могуће је да утицаји структурне бли-

⁵ Уколико су, на пример, наставници у средњим школама већином жене, а инвестициони банкарци већином мушкарци, обрасци интеракције на њиховим радним местима одсликаваће полну хомофилију, чак и ако појединци из обе професије бирају да се удружују са својим колегама без обзира на пол.

скости заправо само одражавају неопажене индивидуалне преференције. Управо таква врста објашњења стоји у основи приступа „латентних варијабли” у домену формирања мрежа [Hoff *et al.*, 2002: 1091]. С друге стране, такође је разумно тврдити да је распоређивање појединаца на структурално блиске позиције последица структуралних ограничења, односно ограничења на неке претходне ступњеве доношења одлука. Избори по питању тога којим се активностима бавити и у које организације се укључити, ограничени су елементима друштвене и организацијске средине. Последично, не може свако донети одлуку да се упише на престижни универзитет, и једини појединци који су у прилици да бирају „високопрофилне скупове” већ су чланови елитне мањине [Kossinets and Watts 2009: 408]. Другим речима, оно што се чини као слободан избор, може бити само још једна манифестација структуралних ограничења на делу.

Јасно је да садејство структуралних ограничења, с једне стране, и индивидуалне интенционалности с друге, може сезати уназад кроз бројна остварена пријатељстава и друштвене контексте, потенцијално безгранично. Другим речима, с ким ће особа остварити интеракцију делимично зависи од позиције коју та особа заузима у друштвеном, физичком и организацијском „простору”, али позиција те особе у простору зависи од избора које је направила у прошлости, укључујући изборе који се тичу ранијих веза. Разумевање порекла хомофилије стога захтева сагледавања бројних направљених избора: избора пријатеља који су условљени претходним избором средине, која је пак одређена претходним изборима пријатеља и других средина, и тако даље. Тиме су лонгитудинални мрежни подаци основни предуслови емпиријске анализе извора хомофилије [McPherson *et al.*, 2001: 437]. Интересовање за сакупљање и анализу лонгитудиналних мрежних података у последње време све више расте [Moody and White 2003; Goodreau 2007], подстакнуто развојем информатичких и комуникацијских технологија које омогућавају све прецизније праћење дијадских интеракција чак и за веома велике популације [Kossinets and Watts 2009]. Осим тога, електронске базе података нуде могућност праћења широког спектра удруживања и активности који служе као „социјални фокуси” [Feld 1981] за дату популацију, тиме омогућујући, макар у начелу, детаљно истраживање истовремено развијајућих интеракција и структура социјалне организације.

Постоји релативно мало формалних модела који показују како хомофилне интеракције стварају и одржавају друштвену диференцијацију [Axelrod 1997; Mark 1998]. Један од разлога је тај што друштвени теоретичари сем принципа изборне хомофилије изучавају и принцип друштвеног утицаја [Centola *et al.*, 2007: 906]. Друштвени утицај даје као последицу изазвану хомофилију, у којој већа учесталост интеракција сличних са сличнима не мора бити резултат психолошке тенденције, већ последица дуготрајне интеракције [McPherson and Smith-Lovin 1987]. Док процеси хомофилије и друштвеног утицаја могу довести до глобалне конвергенције, Роберт Акселрод (Robert Axelrod) указује да такође могу функционисати као механизми локалне конвергенције, који доводе до настанка друштвених

расцепа који воде ка глобалној поларизацији [Axelrod 1997: 220]. Како хомофилија расте, поједине групе људи се међусобно приближавају по питању културалних карактеристика. Међутим, уколико је популација довољно хетерогена, сличност међу члановима групе може их учинити још различитијим у односу на чланове других група [Knoke 1990]. Коначно, то може довести до настанка културних група које су толико међусобно различите да њихови чланови не могу да ступе у интеракције ван оквира групе. Наведено указује на то да једноставна комбинација хомофилије и друштвеног утицаја може створити и одржати обрасце глобалне различитости, али и да развој културних баријера међу групама може проистећи из процеса друштвене самоорганизације у којој настале разлике постају довољно велике да представљају препреку међугрупном контакту, чак и уколико не постоји никакав непријатељски однос међу групама.

СТУДИЈЕ О ХОМОФИЛИЈИ

Проучавање хомофилних интеракција креће се у широком опсегу типова односа, од интимних брачних веза [Kalmijn 1998], јаким веза које се тичу „расправа о важним питањима” [Marsden 1987], веза пријатељстава [Verbrugge 1977, 1983], преко ограниченијих веза у домену подршке на послу [Ibarra 1992] до „чистог контакта” који се састоји у томе да „знате за некога” [Wellman 1996].

Најраније студије хомофилије усредсређивале су се на мале друштвене групе у којима је истраживач лако могао утврдити све везе између чланова (McPherson *et al.* 2001: 417). Први систематични докази о хомофилији у неформалној мрежи потичу из истраживања узорака школараца, студената и малих урбаних суседстава. Друштвени теоретичари који су проучавали формирање група и мрежних веза запазили су да деца у школама у великој мери формирају групе пријатеља по принципу сличности по демографским карактеристикама као што су старост, пол, националност, као и по принципу сличности у психолошким особинама као што су вредности, ставови и тежње [Verbrugge 1977, 1983]. У класичној социолошкој студији Лазарсфелда и Мертонa [1954] о процесу пријатељства у Хилтауну и Крафтауну, употреба термина „хомофилија” објединила је запажања раних истраживача мрежа и повезала их са класичним антрополошким студијама о хомогамији (хомофилији у браку). Лазарсфелд и Мертон су цитирали изреку о хомофилији „свака птица своме јату лети” (*birds of a feather flock together*) која се од тада користи као резиме емпиријски уочених хомофилних образаца.⁶

До средине 20. века у области мрежне анализе развила се жива истраживачка традиција са две главне теме. Како су питања расе и десегрегације у школама била кључна у политици Сједињених Америчких Држава,

⁶ Лазарсфелд и Мертон приписали су изреку Роберту Бартону (Robert Burton). Попут наведених аутора, Бартон приписује заслуге својим концептуалним претходницима, представницима класичне западњачке мисли. Најближе модерној изреци је Диогениаснусова изрека да „чавка покрај чавке слеће” [према McPherson *et al.*, 2001: 417].

многи истраживачи усредсредили су пажњу на степен неформалне сегрегације у школама и другим јавним местима унутар којих су опазили снажне хомофилне обрасце удруживања на основу расе и националности [McPherson *et al.*, 2001: 417]. Друга традиција отпочела је са снажним претпоставком да су вршњачке групе важан извор утицаја на понашање људи, нарочито међу адолесцентима. Било да је фокус био на позитивном утицају (нпр. тежњи ка високом образовању) или негативном утицају (нпр. девијантној супкултури), просечне мере повезаности између одређене карактеристике појединца и одговарајућих карактеристика пријатеља датог појединца коришћене су као докази о снази утицаја вршњачког контекста.

Од 1970-их, захваљујући опсежним истраживањима путем технологије савременог процеса узорковања примењеног на школе [Shrum *et al.*, 1988], заједнице [Verbrugge 1977] и популацију Сједињених Америчких Држава у целини [Marsden 1987], прикупљене су информације о мрежама у системима великих размера. Дате опсежне студије омогућиле су мерење присуства хомофилије у погледу више карактеристика у исто време. Новији радови фокусирају се на организацијски контекст мрежа. Интересовање за утицај мрежа како на каријеру појединца, тако и на успех организације у целини подстакло је многе студије о природи мрежа у радним организацијама [Ibarrá 1997; Burt 1992], као и о међусобно повезаним ресурсима неопходним за обављање професионалних задатака [Burt 1998].

Студије које су се бавиле истраживањем природе комуникацијског понашања [Rogers and Bhowmik 1970–1972; Centola *et al.*, 2007] поврдиле су да су размене порука између особа често хомофилне по карактеру, односно да у ситуацији са слободним избором, када особа може да ступи у интеракцију са било којом другом особом, постоји снажна тенденција ка интеракцији са особом која се перципира као себи слична. Наведене студије су користиле релациону анализу као средство утврђивања комуникацијског понашања у оквиру дијадног односа између „извора” поруке и „примаоца” поруке. Степен хомофилне интеракције при комуникацији између индивидуа концептуализован је на два нивоа: 1) субјективан, степен у којем извор или прималац поруке види саговорника као сличног или различитог у погледу особина, и 2) објективан, степен сличности или различитости који се може опазити између извора и примаоца поруке путем прорачунавања кореспонденције резултата на одређеној варијабли добијених испитивањем оба члана дијаде [Rogers and Bhowmik 1970–1972: 527]. Резултати студија су указали да је: 1) степен субјективне хомофилије у позитивној корелацији са степеном објективне хомофилије, 2) степен субјективне хомофилије од стране индивидуа у интеракцији оцењен као виши него степен објективне хомофилије, и 3) субјективна хомофилија у односу на објективну хомофилију у већој мери повезана са варијаблама као што су интерперсонално привлачење и учесталост интеракције [Rogers and Bhowmik 1970–1972: 527].

Један од разлога зашто људску комуникацију у великој мери одликују хомофилне интеракције јесте ефикасност. Када извор и прималац поруке деле заједничка значења, ставове, веровања и заједнички „код”, вероватније

је да ће комуникација између њих бити ефикасна. Хетерофилне интеракције често изазивају изобличавање поруке, одложеноу трансмисију, ограничења у комуникацијским каналима и могу изазвати когнитивну дисонанцу из разлога што је прималац поруке изложен порукама које могу бити у нескладу са његовим уверењима и ставовима [Festinger 1957; Kossinets and Watts 2009].

Један од разлога веће ефикасности комуникације хомофилних актера јесте тај да хомофилија доводи до већег кредибилитета, дефинисаног као степена у којем се актер сматра поузданом особом, односно особом од поверења. Факторске анализе семантичких диференцијалних података показују најмање две димензије кредибилитета актера у комуникацији: 1) квалификованост или стручност, и 2) безбедност [Rogers and Bhowmik 1970–1972: 534]. Особа за коју се сматра да поседује квалификацијски кредибилитет је обично хетерофилна у односу на примаоца поруке, док је особа за коју се сматра да поседује безбедносни кредибилитет често веома хомофилна у односу на примаоца поруке.⁷

ДОКАЗИ О ХОМОФИЛИЈИ У СОЦИЈАЛНИМ МРЕЖАМА

Хомофилија је карактеристика широког спектра социодемографских и бихевиоралних димензија. Изражена хомофилија је уочена у домену расе и националности у широком спектру веза, од интимних брачних веза [Kalmijn 1998] преко ограниченијих веза пословних односа [Ibarra 1992] и мрежа дискутовања о одређеној теми [Schneider *et al.*, 1997], до пуког заједничког појављивања у јавности или тога да „знате за неког” [Wellman 1996]. Хомофилне мреже у погледу расе и националности садрже снажне елементе основне и истоврсне хомофилије [McPherson *et al.*, 2001]. На нивоу Сједињених Америчких Држава основна хомофилија унутар већине структура могућности (националне популације, радних места и других средишта активности) узрокује већу расну хомогеност мрежа међу белачким становништвом него што је то случај у било којој другој расној или етничкој групи. Многи аспекти националности (нпр. матерњи језик, национално порекло, етничка група, област рођења) такође одражавају дату особину [Blau *et al.*, 1982; Blum 1984]. Занимљиво је приметити да контакти између афроамериканаца и белачког америчког становништва представљају спорадични изузетак од датог обрасца, с обзиром да стопа мешовитих бракова између наведених група није објашњива дистрибуцијом популације [Blau *et al.*, 1982]. Истоврсна расна хомофилија је снажна карактеристика пријатељских мрежа у нижим разредима основне школе и показује стабилан раст све до нивоа од 10% међурасних пријатељстава

⁷ На нивоу знања, када појединац добија информације о иновацијама, хетерофилни извори/канали су најчешће консултовани јер они поседују квалификацијски кредибилитет. Међутим, на нивоу убеђивања, када појединац формира став према иновацији, хомофилни извори/канали су најчешћи јер се за њих сматра да поседују безбедносни кредибилитет. Тиме су ефикасни „промотери иновација” они који су најсличнији свом просечном клијенту по свим варијаблама сем техничке стручности у домену иновација које промовишу [Rogers and Bhowmik 1970–1972].

у вишим разредима основне школе, након чега узима раван ток током средње школе [Schrum *et al.*, 1988]. Дечаци су мање расно хомофилни у изборима пријатеља у односу на девојчице, вероватно из разлога што се друже у већим, мање интимним групама [McPherson *et al.*, 2001].

Хомофилне мреже у погледу пола и рода се у великој мери разликују у односу на оне које карактеришу расу и националност [Moore 1990; Ibarra 1997]. Расна и етничка хомофилија су под снажним структуралним утицајима величине категорије и категоријских разлика у погледу многих друштвено значајних одлика као што су образовање, приход, пребивалиште итд. Насупрот томе, мушкарци и жене су мање-више једнако бројни и повезани у оквиру домаћинстава и сродничких мрежа, што узрокује значајну сличност у погледу пребивалишта, друштвене класе и других социјалних карактеристика. Све док мушкарци и жене не ступе у полно сегрегиране друштвене и радне просторе, већина полне хомофилије је последица истоврсне хомофилије, пре него хомофилије основног типа.

Поједини истраживачи су забележили хомофилне интеракције у обрасцима игре код девојчица и тенденцију девојчица да се играју у мањим групама него дечаци [Maccoby 1998]. Опсежна студија рода у мрежним односима код мале деце [Eder and Halinan 1978] бележи да девојчице чешће решавају проблем нетранзитивности тако што одстрањују изборе по питању пријатељства, док их дечаци додају. На пример, уколико се особи А допада особа Б, а особи Б допада особа Ц, дечак ће пре додати однос А–Ц како би решио проблем нетранзитивности, док ће девојчица пре одбацити особу Б као пријатеља. Наведени резултати студије су важни из разлога њихових импликација по настанак клика и већих мрежних структура и указују на начин како полне баријере у раним пријатељствима и описани обрасци у решавању проблема нетранзитивности односа утичу на рани и каснији развој друштвених мрежа. Наведене тенденције ка хомофилији и полне разлике у решавању проблема у структури веза указују на то да ће се дечаци и девојчице кретати ка веома различитим друштвеним круговима – дечаци ка већим, хетерогенијим групама, а девојчице ка мањим, хомогенијим групама [McPherson *et al.* 2001: 423]. Структура друштвених установа ствара значајне услове за хомофилију на основу полу. У многим културама и радним окружењима, и мушкарци и жене користе мушкарце као мрежне путеве ка остварењу задатака и у сврху повезивања са информацијама у удаљенијим доменима [Bernard *et al.*, 1988].

Старосна хомофилија поседује снажну компоненту основне хомофилије. Чињеница да школе групишу децу по узрасту доводи до изражене хомофилије, иако она опада како деца прелазе из нижих у више разреде [Schrum *et al.*, 1988]. Старосно хомофилне везе углавном су блискије и дуготрајније често одсликавајући дуговечност веза које настају у детињству. Вероватноћа да ће две особе које нису у сродству бити у блиском контакту смањује се са њиховом апсолутном старосном разликом [Verbrugge 1983].

Брачни и пријатељски односи испољавају религијску хомофилију у свим друштвима која су религијски разнолика, иако образац није јак као у случају расе и националности [Verbrugge 1977; Marsden 1988]. У везама

које су мање блиске, религија не мора имати велики значај. Резултати студије на тему религијских веровања међу студентима Западне обале Сједињених Америчких Држава [Bainbridge and Stark 1981] указали су на значај религијских ставова и веровања само у контексту друштвених покрета и формалних организација. Са друге стране, фундаменталистички студенти чешће су наводили дату димензију као кључну при склапању и одржању пријатељстава.

Када је реч о образовној хомофилији, поједини истраживачи [Kandel 1978] бележе да су међусобне везе између појединаца који нису слични по бројним социодемографским карактеристикама вероватније када имају исти степен образовања, мада је дати ефекат мањи од ефекта хомофилије на основу расе и религије. Постојање образовне хомофилије и хомофилије на основу занимања забележено је у великом броју друштава, али постоје индикације да њихов ниво варира у одређеној мери у зависности од земље [Verbrugge 1977]. Образовна хомогамија је све јача у Сједињеним Америчким Државама, али се у већини других земаља не бележи било какав стабилан образац, док се у појединим земљама наилази на опадање [Kalmijn 1998]. Постоје индикације да су у случају Сједињених Америчких Држава такве структуре последица чињенице да су амерички колеџи места на којима се заснивају брачни односи [McPherson *et al.*, 2001].

Истраживања о бихевиоралној хомофилији имају дугу традицију у студијама о адолесценцији чији су подаци указали на тенденцију тинејџера да се повезују са особама које испољавају исте обрасце понашања, било успешности или делинквенције [Verbrugge 1977; Werner and Parmelee 1979]. Такви обрасци тумачени су као доказ вршњачког утицаја. Међутим, лонгитудинални подаци о бихевиоралној хомофилији унутар популације адолесцената, први пут доступни 1970-их, довели су до промене у њеном тумачењу. Наиме, дати подаци указали су да уједно позитивно понашање у виду успеха у школи и негативно делинквентно понашање адолесцената имају хомофилне карактеристике претежно услед ступања у везу вршњака са себи сличним вршњацима, пре него из разлога бихевиоралног утицаја унутар вршњачке групе [Kandel 1978]. Забележена је и блага тенденција ка раскидању веза у одсуству бихевиоралне сличности међу младима.

Када је реч о вредносној хомофилији [Lazarsfeld and Merton 1954] експериментална литература у области социјалне психологије потврдила је да сличности особа по питању ставова, веровања и вредности доводе до привлачења и интеракције [Portes and Sensenbrenner 1993; Werner and Parmelee 1979]. Међутим, већи део онога што наликује вредносној хомофилији потиче од погрешног виђења уверења и ставова пријатеља [Jussim and Osgood 1989]. Људи обично претпостављају да су њихови пријатељи баш као они, док је заправо у питању то да се о областима у којима се не слажу једноставно не разговара. Код одраслих постоји снажна тенденција ка удруживању са онима са којима се дели политичка оријентација [Verbrugge 1977; Knoke 1990], али остаје нејасно да ли је хомофилија у том случају последица стварне подударности у политичким ставовима или

сличности у погледу других друштвених особина које су у корелацији са политичким уверењима.

ЗАКЉУЧАК

Перспектива социјалних мрежа нуди теоријску алтернативу за дефинисање важних социјалних концепата и начин за реконструкцију традиционалног социолошког погледа на многе друштвене феномене. С тим у вези, позивање на принцип хомофилије у социјалним мрежама може се показати плодотворно при интерпретацији феномена попут друштвеног положаја, класе, групе и других структурираних друштвених односа и ентитета. Структурални извори и структуралне особености хомофилије захтевају разматрање коеволуције социјалних ентитета као што су групе, организације и установе упоредо са проучавањем промена у њиховој мрежној структури. Фокусирајући се махом на организацијски ниво, истраживачи су употребљавали мрежну хомофилију у комбинацији са еколошким моделом како би предвидели промене током времена у саставу организација. Потребно је скренути пажњу на аналогни проблем на страни мрежа, наиме, на начин на који се мреже развијају током времена путем кумулативног процеса стварања веза и њиховог распуштања, док су обједињене у континуирано мењајућој структури односа у и међу организационим срединама. Један од начина бављења овом захтевном проблематиком нуди социо-когнитивна физика [McPherson *et al.*, 2001: 438], приступ еволуцији мрежа инициран од стране Кетлин Карли (Kathleen Carley). Примена рачунарских технологија и специфично дизајнираних софтвера такође показују изузетну плодотворност у области анализе социјалних мрежа, уједно омогућајући математичку операционализацију и формализацију бројних друштвених аспеката и структурних особености мрежних односа.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Шкорић, Марко (2006). Микросоциологија социјалног капитала и могућности микро-макро транслације. У: М. Трипковић (ур.). *Социјални капитал и друштвена интегритетација*. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за социологију, 35–72.
- Axelrod, Robert (1997). The dissemination of culture: A model with local convergence and global polarization. *Journal of Conflict Resolution* 41(2): 203–226.
- Bainbridge, William Sims and Rodney Stark (1981). Friendship, religion and the occult: a network study. *Review of Religious Research* 22(4): 313–327.
- Bernard, H. Russell; Peter D. Killworth, Michael J. Evans, Christopher McCarty and Gene Ann Shelley (1988). Studying social relations cross-culturally. *Ethnology* 27(2): 155–179.
- Bilinović, Ana i Gordana Tripković (2011). Теоријске основе социјалног капитала. У: V. Sokolovska i M. Škorić (ur.). *Analiza socijalnih mreža I*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 86–104.
- Bilinović, Ana i Gordana Tripković (2012). Практичне импликације социјалног капитала – мреже у употреби. У: V. Sokolovska i M. Škorić (ur.). *Analiza socijalnih mreža II*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 44–66.
- Blau, M. Peter (1977). *Inequality and Heterogeneity: A Primitive Theory of Social Structure*. New York: Free Press.

- Blau, M. Peter and Joseph E. Schwartz (1984). *Crosscutting Social Circles*. Orlando, FL: Academic Press.
- Blau, M. Peter; Terry C. Blum and Joseph E. Schwartz (1982). Heterogeneity and intermarriage. *American Sociological Review* 47(1): 45–62.
- Blum, C. Terry (1984). Racial Inequality and Salience: An Examination of Blau's Theory of Social structure. *Social Forces* 62(3): 607–617.
- Burt, S. Ronald (1991). Measuring age as a structural concept. *Social Networks* 13:1–34.
- Burt, S. Ronald (1992). *Structural Holes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Burt, S. Ronald (1998). The gender of social capital. *Rationality and Society* 10(1): 5–47.
- Burt, S. Ronald (2005). *Brokerage and Closure: An Introduction to Social Capital*. Oxford University Press: New York.
- Centola, Damon; Juan C. Gonzalez-Avella, Victor M. Eguiluz, Maxi S. Miguel (2007). Homophily, Cultural Drift, and the Co-Evolution of Cultural Groups. *Journal of Conflict Resolution* 51(6): 905–929.
- Eder, Donna and Maureen T. Hallinan (1978). Sex differences in children's friendships. *American Sociological Review* 43(2): 237–250.
- Feld, L. Scott (1981). "The Focused Organization of Social Ties." *American Journal of Sociology* 86(5): 1015–1035.
- Feld, L. Scott (1982). "Structural Determinants of Similarity among Associates." *American Sociological Review* 47(6): 797–801.
- Festinger, Leon (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Goodreau, M. Steven (2007). "Advances in Exponential Random Graph (p^*) Models Applied to a Large Social Network." *Social Networks* 29(2): 231–248.
- Halpern, David (2005). *Social Capital*. Polity Press: Cambridge.
- Hoff, D. Peter; Arian E. Raftery and Mark S. Handcock (2002). Latent Space Approaches to Social Network Analysis. *Journal of the American Statistical Association* 97(460): 1090–1098.
- Ibarra, Herminia (1992). Homophily and differential returns: sex differences in network structure and access in an advertising firm. *Administrative Science Quarterly* 37(3): 422–447.
- Ibarra, Herminia (1997). Paving an alternative route: gender differences in managerial networks. *Social Psychology Quarterly* 60(1): 91–102.
- Jussim, Lee and Wayne D. Osgood (1989). Influence and similarity among friends: an interactive model applied to incarcerated adolescents. *Social Psychology Quarterly* 52: 98–112.
- Kalmijn, Matthijs (1998). Intermarriage and homogamy: causes, patterns and trends. *Annual Review of Sociology* 24: 395–421.
- Kandel, B. Denise (1978). Homophily, selection and socialization in adolescent friendships. *American Journal of Sociology* 84(2): 427–436.
- Knoke, B. Denise (1990). Networks of political action: toward theory construction. *Social Forces* 68(4): 1041–1063.
- Kossinets, Gueorgi and Duncan J. Watts (2009). Origins of Homophily in an Evolving Social Network. *American Journal of Sociology* 115(2): 405–450.
- Lazarsfeld F. Paul and Robert K. Merton (1954). Friendship as a social process: a substantive and methodological analysis. In: M. Berger, T. Abel and C. H. Page (eds.). *Freedom and Control in Modern Society*. New York: Van Nostrand Company, 18–66.
- Lin, Nan (2001/2003). *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Maccoby, Eleanor (1998). *The Two Sexes. Growing Up Apart, Coming Together*. Cambridge MA: Belknap/Harvard University Press.
- Mark, Noah (1998). Beyond individual differences: Social differentiation from first principles. *American Sociological Review* 63(3): 309–330.

- Marsden, V. Peter (1987). Core discussion networks of Americans. *American Sociological Review* 52(1):122–313.
- Marsden, V. Peter (1988). Homogeneity in confiding relations. *Social Networks* 10: 57–76.
- McPherson J. Miller and Lynn Smith-Lovin (1987). Homophily in voluntary organizations: status distance and the composition of face-to-face groups. *American Sociological Review* 52(3): 370–379.
- McPherson, J. Miller and James R. Ranger-Moore (1991). “Evolution on a Dancing Landscape: Organizations and Networks in Dynamic Blau Space.” *Social Forces* 70(1): 19–42.
- McPherson, J. Miller, Lynn Smith-Lovin and James M. Cook. (2001). “Birds of a Feather: Homophily in Social Networks.” *Annual Review of Sociology* 27: 415–444.
- Moody, James and Douglas R. White (2003). “Social Cohesion and Embeddedness: A Hierarchical Concept of Social Groups.” *American Sociological Review* 68(1): 103–127.
- Moore, Gwen (1990). Structural determinants of men’s and women’s personal networks. *American Sociological Review* 55(5): 726–735.
- Portes, Alejandro and Julian Sensenbrenner (1993). “Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action.” *American Journal of Sociology* 98: 1320–1350.
- Rogers, M. Everett and Dilip K. Bhowmik (1970–1971). Homophily-Heterophily: Relational Concepts for Communication Research. *The Public Opinion Quarterly* 34(4): 523–538.
- Schneider, Mark; Paul Teske, Christine Roch and Melissa Marschall (1997). Networks to nowhere: segregation and stratification in networks of information about schools. *American Journal of Political Science* 41(4): 1201–1223.
- Scott, John (1991/2011). *Social Network Analysis: A Handbook*. Thousand Oaks, CA. Sage Publications.
- Shrum, Wesley, Neil H. Cheek, Jr. and Sandra MacD. Hunter (1988). Friendship in school: gender and racial homophily. *Social Education* 61(4): 227–239.
- Sokolovska, Valentina (2011). Sociometrija – preteča analize socijalnih mreža. U: V. Sokolovska i M. Škorić (ur.). *Analiza socijalnih mreža I*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 68–85.
- Sokolovska, Valentina i Aleksandar Tomašević (2012). Blokovsko modelovanje. U: V. Sokolovska i M. Škorić (ur.). *Analiza socijalnih mreža II*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 121–148.
- Škorić, Marko i Aleksej Kišjuhas (2011). Razvoj analize socijalnih mreža. u: V. Sokolovska i M. Škorić (ur.). *Analiza socijalnih mreža I*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 11–67.
- Verbrugge, M. Lois (1977). The structure of adult friendship choices. *Social Forces* 56(2): 576–597.
- Verbrugge, M. Lois (1983). A research note on adult friendship contact: a dyadic perspective. *Social Forces* 62(1): 78–83.
- Wellman, Barry (1996). Are personal communities local? A Dumptarian reconsideration. *Social Networks* 18: 347–354.
- Werner, Carol and Pat Parmelee (1979). Similarity of Activity Preferences among Friends: Those Who Play Together Stay Together. *Social Psychology Quarterly* 42(1): 62–66.

HOMOPHILY IN SOCIAL NETWORKS

by

ANA BILINOVIĆ
anabilinovic@gmail.com

VALENTINA SOKOLOVSKA
valentina.sokolovska25@gmail.com

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Department of Sociology
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: Homophily is a prominent feature of social networks and consistent structural feature of societies and their segments. Defined as a tendency towards “joining with their own kind,” homophily represents a condition in which the participants in interaction have one or more common social attributes, above the level which can be predicted by the basic model of random grouping. This paper analyzes the nature and types of homophilic interactions, focusing on the many types of homophilic networks among a wide range of dimensions in which the similarities in the social attributes of the individuals cause homophily. Special attention is paid to the origin of homophilic interaction, the impact of structural constraints on patterns of homophily, as well as cognitive processes that cause a greater likelihood of interaction between people who have similar social attributes.

KEYWORDS: social networks, homophilic/heterophilic interactions, social capital, structural constraints, social differentiation

ПЛЕС КАО ИЗРАЗ АКТИВНЕ ИМАГИНАЦИЈЕ: УМЕТНИЧКИ, ПСИХОЛОШКИ И ПСИХОТЕРАПИЈСКИ АСПЕКТИ

МАЈА С. ВУКАДИНОВИЋ

Висока пословна школа струковних студија
Владимира Перића Валтера 4, Нови Сад, Србија
vukadinovicmaja.vps@gmail.com

САЖЕТАК: Рад се бави плесом као значајним уметничким, музичким, естетским, психолошким, биолошким и психотерапијским феноменом. Фокусиран је на разумевање феномена плеса у уметничком, психолошком и психотерапијском контексту. Бави се разликама на које упућује плес када постоји у контексту уметности оријентисаном на уметничко дело и када је у контексту психотерапије усмереном на психолошки процес особе. Оквир аналитичке психологије Карла Густава Јунга служио је као референтна основа у сагледавању разлика. У раду су дискутовани архетипска природа плеса, психотерапијски потенцијал, као и различити уметнички психолошки и психотерапијски аспекти плеса када се манифестује као израз активне имагинације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: плес, активна имагинација, аналитичка психологија
К. Г. Јунга, Денс Мувмент Терапија

Човеково интересовање за плес и игру датира од најранијих времена. У свим цивилизацијским епохама плес је играо значајну улогу и имао је различите функције, од изражавања емоција, забаве, преко окупљања људи у заједницу, до испуњавања потребе за естетским обликовањем.

С обзиром на то да се на плесну игру наилази код свих раса, у свим друштвено-економским епохама и свим поднебљима, и с обзиром на њене најразличитије функције, може се констатовати да је игра значајан етнолошки, историјски, географски, социолошки, уметнички, музички, естетски, психолошки, биолошки и психотерапијски феномен.

У складу с тим, досадашње бављење феноменом плеса и игре обухватало је истраживање најразличитијих његових аспеката. Могу се издвојити различите анализе: са становишта друштвено-историјских услова, анализе културних образаца у којима и у зависности од којих игра настаје и

анализе форми и садржаја различитих плесних игара. Такође наилазимо на проучавања игара везаних за различите етно-кореолошке области, потом на проучавања психотерапијских ефеката плеса и спонтане игре, анализу различитих биолошких, психолошких, друштвених и естетских покретача плеса, повезаност кореографије и когниције и сличне теме [Groos 1899; Eljkonjin 1978; Магазиновић 1951; Малетић 1986; Јанковић и Јанковић 1934, 1937, 1939, 1948–1949, 1951, 1964; Грлић 1975; Пајовић 1989; Џацевић 2005; Pallaro 2006; Meekums 2005; Delahunta 2004].

У академском регистру [Layson 1994; Jowit 1994; Carter 1998; Blom and Chaplin 2000; Meekums 2005; Duncan 1981; Tufnel and Crickmay 2006; Џацевић 2005; Крешић 1997; Савић 2006] наилазимо на различите дефиниције плеса и уметничке игре. У најширем смислу, плес је дефинисан као свако ритмичко-телесно кретање у простору. Плес као уметничка игра представља специфичну врсту сложеног и високо артикулисаног кретања, односно систем организованих и формализованих покрета који представљају носиоце одређеног значења и које уметник свесно изражава и намерно преноси посматрачу.

Током историје плес се развијао и диференцирао у правцу уметничких, народних и спонтаних форми. У том смислу треба разликовати спонтану и уметничку игру [Крешић 1997]. Спонтана игра је спонтано ритмично кретање у којем плес нема одређено значење нити постоји свесна намера плесача да изрази неки садржај. Плес као уметничка игра је таква врста у којој су покрети организовани, формализовани и носе одређена значења које уметник свесно и намерно изражава. Унутар уметничке игре могуће је издвојити три формална аспекта, а то су: естетски циљ игре, форма уметничке игре и начин извођења [Крешић 1997]. Међутим, важно је напоменути да се плес као категорија уметничке игре, са свим својим различитим формама, развио тек касније [Малетић 1961]. Плес у његовим зачецима није било могуће диференцирати на спонтану и уметничку игру.

Систематизујући историју плеса у оквиру обухватног тродимензионалног модела, Лајсон [Layson 1994] издваја: *илес кроз време* – димензију под којом подразумева временску структуру у историји плеса; *контекст њилеса* – димензију под којом подразумева различите контексте у којима плес постоји (антрополошка, уметничка, културна, географска, естетска, социјална, психолошка и психотерапијска; *ишијове њилеса* – димензију која обухвата различите типове плеса међу којима су друштвени, традиционални, едукативни, рекреативни, религиозни, позоришни и терапеутски.

У овом раду акценат је стављен на плес у уметничком, психолошком и психотерапијском контексту. У уметничком контексту плес подразумева све карактеристике уметничке игре, док је у психотерапијском контексту то спонтан вид изражавања унутрашњих психолошких процеса појединца. Плес у контексту уметности оријентисан је на уметничко дело, а у контексту психотерапије усмерен је на психолошки процес особе. Специфичности игре које омогућавају да се плес посматра на овако сложен начин и из различитих перспектива, састоје се у:

- темпоралној и спацијалној одређености и синхронизацији заступљеној у плесу [Brown, Martinez and Parsons 2006; Laban 1960; Hutchinson-Guest 1979; Repp and Penel 2004; Luck and Sloboda 2009],
- чињеници да је плесач истовремено и субјекат и објекат игре [Arnhajm 2003; Vukadinović and Marković 2012],
- постојању димензије архетипског у природи плеса [Hayes 1959].

Будући да игра има конкретну егзистенцију те захтева публику, и с обзиром на све наведене специфичности које је издвајају од других дисциплина, она представља мост између унутрашњег и спољашњег, између доживљаја публике и доживљаја ствараоца. Тако плес отвара могућност да се сагледа и разуме димензија архетипског у његовој природи.

ДИМЕНЗИЈА АРХЕТИПСКОГ У ПРИРОДИ ПЛЕСА

У истраживању архетипске природе плеса незаобилазан је Јунговог аналитички приступ уметничком делу, који отвара перспективу не само разумевања смисла уметничког дела, него и сагледавања границе која раздваја психолошке и уметничке аспекте стваралачког процеса и уметничког дела. Јунг постулира тезу да смисао уметничког дела почива у њему самоме, али истовремено проблематизује ову идеју питањем на коју првобитну слику колективно несвесног може да се сведе слика која се спознаје као симбол, развијен у уметничком делу [Jung 1978: 25]. Колективно несвесно представља дубљи слој несвесног, ослобођен од индивидуалног несвесног, а обухвата наслеђене универзалне садржаје који нису стечени личним искуством. У колективном несвесном се налазе кумулирана искуства ранијих нараштаја, стицана током дугог низа година, кроз типичне и понављане ситуације, а које развијају људе и формирају их у њихов садашњи облик. Јунг [Jung 1978: 26] сматра да нема урођених представа, него постоје урођене могућности представљања „које се јављају у обликованој материји, као регулативни принцип њеног обликовања...”. Стога, само закључком из завршног уметничког дела могућа је реконструкција првобитног постојања (пра)слике. Слике су резултанте безбројних типичних искустава низа предака и психичке резидуе многобројних доживљаја истог типа. Првобитна слика представља архетип, под којим се подразумева фигура, било да се ради о демону, човеку или збивању, која се понављала у току историје и где је стваралачка фантазија слободно деловала. Стваралачки процес, констатује Јунг [Jung 1978], уколико се може пратити, постоји у несвесном оживљавању архетипа, као и у развијању и уобличавању архетипа кроз симболе, до завршног дела.

О архетипској природи плеса посредно се може закључивати и на основу нешто другачијег приступа Сузан Лангер [Langer 1967]. Проблематизујући уметничко стваралаштво, она заступа мишљење да уметник формулише онај тешко опипљиви вид стварности, тј. да он „објективизује област субјективног”. Уметник изражава оно што зна о људским осећањима и чим овлада богатом симболиком то знање може да надмаши његово лично искуство.

На димензију архетипског у природи плеса указују и чињенице да је плес као универзално људско понашање, повезан са различитим ритуалима [Sach 1937; Јанковић и Јанковић 1949; Магазиновић 1951; Малетић 1986; Farnel 1999; Brown, Martinez and Parsons 2006], као и чињеница да је стар колико и способност људског кретања ходања и трчања [Ward 2002; Bramble and Lieberman 2004).

При разматрању димензије архетипског у природи плеса значајно је истакнути категоризацију која се заснива на његовим покретачима. Схватања различитих аутора о настанку плеса, разумевање мотивације за плес и његовог смисла и функције, могу се систематизовати у једној од обухватнијих категоризација која говори о седам покретача и узрочника плеса. То су урођена човекова потреба за ритмичним кретањем, нужда иживљавања вишка физичке енергије, потреба за испољавањем емоција, нагон за опонашањем и игром, инстинкт за окупљањем у заједницу као социјални мотив, потреба за естетским обликовањем и потреба за симболичком трансформацијом примљених доживљаја [Малетић 1986].

Истраживање архетипске природе плеса нужно је повезати с људским потребама за испољавањем емоција и симболичким трансформацијама примљених доживљаја. Стваралачки процес, који се једним делом састоји у несвесном оживљавању архетипа, обележен је особитим емоционалним интензитетом. Разумевање човекове потребе за испољавањем осећања кроз плес, с једне, и његове потребе за симболичком трансформацијом примљених доживљаја с друге стране, води изоштравању границе код које архетипска природа плеса постаје уочљива.

Узмемо ли, на пример, неке од данашњих племенских заједница, које још увек живе традиционалним родовско-пламенским начином живота, играју и плешу поводом свих узбудљивих догађаја у њиховом животу без обзира на то чиме је њихово узбуђење изазвано, наводи Мартина [Martin 1965] на закључак да корен плеса треба тражити у испољавању емоција кроз покрете тела. Покрет као медијум живота указује на разлике у раду нашег неуромускуларног система када је особа смирена и када је у афекту. Посматрано са практичног становишта, покрети изведени у узбуђеном стању имају особину да нису ни сврсисходни ни описни, а ипак су типични за емоцију која их је изазвала. Нешто слично говори Арнхајм [Arnhaïm 1987] када наводи неке примере за његов појам изоморфизма. У плесу изоморфизам постоји у изразу покрета играча и структури осећања које играчи имају задатак да изразе игром. Међутим, Арнхајмов појам изоморфизма ближи је симболичкој трансформацији примљених доживљаја, о чему ће касније бити више речи.

У анализи игре могу се издвојити различите теорије које игру одређују као експресију осећања. Спенсер [Spencer 1988] развија „теорију катарзе” по којој плес има терапијско дејство јер представља неку врсту сигурносног вентила који растеређује унутрашњу напетост. У том смислу игра се интерпретира као ослобођење од тензије везане за потенцијалне побуне у друштву, или усмерене против владара као симбола реда

и успостављене друштвене структуре. Нешто другачије становиште је „теорија самоостварења и повратне спреге” која, насупрот теорији катарзе, води рачуна о другој могућој последици игре. Према овој теорији осећања, унета на почетку игре, разбуктана у њеном току, сама себе потхрањују и учеснике доводе до екстазе и климакса игре. Мултиплицирање емоција путем повратне спреге може да доведе или до врхунца усхићења а тиме и до успешне игре, или да плес потпуно угуши и то у случају негативног доживљавања игре [Schieffelin and Edward L. Schieffelin 1976]. Хевелок [Havelock 1983], као могуће становиште истиче „теорију љубавно-сексуалних мотива као покретача и фактора у стварању игре”. Сматра да уколико се посматрају игре данашњих „примитивних” друштава, сексуални мотив представља један од најчешћих покретача и чинилаца игре. Потреба за испољавањем емоција уско је повезана не само са урођеном човековом потребом за ритмичним кретањем и нуждом иживљавања вишка физичке енергије, него и са потребом за симболичком трансформацијом примљених доживљаја.

Потреба за симболичком трансформацијом примљених доживљаја плес највише приближава уметности. У том смислу Сузана Лангер [1967] своју теорију о уметничком стваралаштву темељи на способности људског ума да из доживљаја ствара симболе. Будући да је симболизација основни процес људског мозга, она је може бити и полазна тачка настајању уметничког дела, укључујући ту и плес. Тако је спонтани плес знак за једну емоцију, док је уметнички плес најчешће симбол за њу. Плес достиже уметнички ниво када престаје да буде психомоторична реакција на тренутне доживљаје и када се ти доживљаји пројектују на плес и оно што се игра, и то кроз симболичне покрете. Уметничка игра покреће замишљене емоције, а не стварне и истинске које се тог тренутка доживљавају. Тако, иако су покрети тела стварни, њихово значење није буквално него симболично.

На основу претходних разматрања може се констатовати да се у зачецима и коренима плеса издвајају две важне тенденције, од којих је једна углавном физичка: урођена човекова потреба за ритмичким кретањем, нужда иживљавања вишка физичке енергије, потреба за испољавањем емоција, а друга углавном психолошка: потреба за окупљањем у заједницу, потреба за естетским обликовањем и потреба за симболичком трансформацијом примљених доживљаја. Те тенденције су актуелне и данас а нарочито су уочљиве уколико се има на уму контекст у којем се плес одвија. Другим речима у зависности од тога да ли плес постоји у антрополошком, уметничком, културном, географском, естетском, социјалном, психолошком или психотерапијском контексту и у зависности од покретача плеса, могуће је уочити да ће уметнички контекст захтевати организоване и формализоване покрете који су носиоци одређеног значења које уметник–плесач свесно и намерно изражава, док ће, рецимо, терапијски контекст усмерен на процес нагињати ка спонтаном плесу.

ПСИХОТЕРАПИЈСКИ ЕФЕКТИ ПЛЕСА И ПОКРЕТ КАО ПСИХОТЕРАПИЈСКО СРЕДСТВО

Плес представља једну од најранијих форми исцељивања [Koch *et al.*, 2014; Margariti *et al.*, 2012]. Историјски посматрано користио се као ритуал исцељења што потиче још од домородачких племена и у том смислу плесу се може приписати исцелитељска моћ [Kiepe *et al.*, 2012].

У основи исцелитељске моћи плеса налази се идеја да плес обезбеђује здравље јачањем имуног система кроз акцију мишића али кроз један вид специфичне психолошке обраде. Показало се да помаже индивидуама да ублаже, елиминишу или избегну хронични замор и друге симптоме који их онеспособљавају, а који су резултат деловања стреса [West *et al.*, 2004; Hanna 1995]. Помаже у процесу лечења тако што особа стиче осећај контроле кроз савладавање вештине покрета [Hanna 1995]. Има и позитивно дејство на психолошко благостање, извођење плесних покрета побољшава слику тела, а утиче и на побољшење расположења и смањење анксиозности [West *et al.*, 2004; Lewis and Scannell 1995; Netz and Lidor 2003; Leste and Rust 1984].

Иако употреба плеса у сврхе лечења сеже далеко у историју, Денс Мувмент Терапија (Dance Movement Therapy) је релативно нова дисциплина. Развијена је последњих деценија и обухвата специфичан приступ психотерапијском третману. На основу емпиријски подржане претпоставке да су тело, ум и дух међусобно повезани Америчка Денс Терапијска Асоцијација [American Dance Therapy Association, 2014] дефинише Денс Терапију као психотерапијску употребу покрета у функцији процеса који обезбеђује емоционалну, социјалну, когнитивну и физичку интеграцију индивидуе.

Један од приступа Денс Терапији је базиран на Јунговој аналитичкој психологији и познат је под називом Аутентични Покрет (Authentic Movement). Творац имена овог правца, ове области и области Денс Терапије уопште, је Мери Вајтхаус [Pallaro 2006]. Током времена Аутентичн Покрет као Денс Мувмент психотерапијска дисциплина добио је све више следбеника [Pallaro 2006, 2007]. Денс терапеути ове оријентације раде са сновима, осећањима, фантазијама, и телесним сензацијама клијената и у свом раду се у великој мери ослањају на основне концепте Јунгове аналитичке психологије [Whitehouse 1979; Chodorow 1991, 2006; Adler 1992]. Активна имагинација и трансцендентна функција представљају темеље на којима се заснива рад Денс Мувмент психотерапеута.

АКТИВНА ИМАГИНАЦИЈА

Активна имагинација представља психотерапијску технику Карла Густава Јунга која подразумева стање свести у којем слике несвесног долазе у свест и изражавају се кроз различите уметничке форме као што су писање, сликање, вајање или плес. Технику активне имагинације Јунг је развио 1916. године и она је представљала метод психотерапије. Била је

заснована на природној, оздрављујућој функцији имажинације која има тенденцију да особу води директно, али и кроз емоционално језгро комплекса.

Као психотерапијски метод активна имажинација има две важне етапе. Прва је допуштање да се несвесно појави, а друга је суочавање са несвесним [Jung 1973: 561]. Оне подразумевају отварање особе ка несвесном и пуштање налету фантазије док у исто време особа задржава будан, присутан и активан став.

Активна имажинација почиње емоционалним стањем које може да буде у форми слике из снова или фрагмента фантазије, или унутрашњег гласа или чак одређеног расположења. Јунг [Jung 1947] је узимао слику сна или асоцијацију пацијента и тражио од њега да елаборира и развије ту слику или асоцијацију тако што ће употребити слободну имажинацију. Развој слике, сна или асоцијације могућ је на многе начине, и то на драмски, визуелни, акустични, плесни начин, као и у форми сликања, цртања или вајања.

Када несвесни материјал добије форму [Jung 1961] следећи корак је да се трага за његовим значењем. Као веома важно истицао је да није довољно срести се са одређеним садржајем несвесног него је потребно наставити даље бављење тим садржајем и то у правцу његовог разумевања. Посебно је трагао за етичким закључцима, односно за тиме како одређени закључак може да послужи у животу онога ко је несвесни материјал изнео.

У својим раним радовима Јунг спомиње анализу снова и активну имажинацију као два различита психотерапијска метода. Ако се прати развој његовог приступа активна имажинација временом добија веома значајну улогу. У каснијим рукописима наводи да је метод анализе снова заснован на активној имажинацији и активну имажинацију описује као аналитички метод психотерапије [Jung 1975], док у завршним радовима активну имажинацију повезује са алхемијским процесом, развојем само-спознаје и процесом индивидуације.

За овај рад је значајно нагласити разлику између активне имажинације и других сродних термина. Сам Јунг [Jung 1935] разликује активности засноване на имажинацији, на пример машту, и активну имажинацију. Наглашава да је фантазија сопствена креација која остаје на површини свесног, док активна имажинација подразумева да одређена слика има сопствени живот и да се симболички догађаји развијају по њиховој сопственој логици, у коју свест и разум немају уплива. Активности засноване на имажинацији, на пример дневно сањарење, остају на површини личног и зато су ближе свесном доживљају. Насупрот њима, активна имажинација захтева пажњу усмерену на претходни несвесни материјал и дозвољава да се слике развијају како би несвесни материјал могао постати манифестан.

У том смислу суштинска разлика између активне имажинације и других форми креативних активности заснованих на имажинацији односи се на то да уметнички медијум (плес, писање, сендплеј, музика) примењен у раду може бити само искра за активну имажинацију. Форма уметности

се не може поистоветити са активном имагинацијом. Међутим, форма уметности може повремено да рефлектује активну имагинацију, при чему представља доживљај особе, пре него медијум који се изражава [Schaverien 2005].

ПЛЕС КАО ИЗРАЗ АКТИВНЕ ИМАГИНАЦИЈЕ

Примена креативне експресије, као што је на пример плес, може довести до активне имагинације. Активна имагинација доживљена као визуализација или као слика може бити врло реална и имати свој лични живот [Schaverien 2005]. Са обзиром на то да не постоји јавна манифестација доживљаја или унутрашњих слика, покрет и плес могу бити канал којим се слике активне имагинације могу изразити и постати манифестне.

За разлику од других уметности, плесач не ствара у истом медијуму кроз који посматрач или публика примају његово дело. За разлику од сликара који гледа платно а то ради и посматрач, плесач не може да види сопствену игру. Тај моменат у којем је плесач у исто време и „уметник” и „дело” има за последицу стапање субјекта и објекта игре. У људско тело су стопљени и у њему садржани и уметник и уметничко оруђе и уметничко дело. Према Арнхајму [Arnhajm 2003] играч, користећи своје тело као инструмент, излаже гледаоцима самог себе, док у другим уметностима стваралац своје Ја пројектује на предмете споља и настоји да нестане иза свог Ја.

У том смислу специфичност плеса карактеристична само за ову активност али и уметничку дисциплину, као и кинестетичка природа овог медијума, омогућавају сложен израз унутрашњих доживљаја особе који укључују снове, фантазије, сећања, садашње животно искуства, и то било да се израз одвија у уметничком контексту или као искуство у аналитичком процесу везаном за контекст психотерапије.

Психотерапијски аспекти плеса као израза активне имагинације

Плес као израз активне имагинације потиче од Јунга; међутим, остаје неразвијен и као медијум ретко коришћен у аналитичкој пракси. Педесетих и шездесетих година прошлог века Мери Вајтхаус, преузима овај метод и у раду са клијентима почиње да га развија. Данас се њен рад препознаје као приступ Денс Терапији, али и као израз активне имагинације у аналитичком процесу. Свој приступ назвала је „Movement in Depth”, а такође се препознаје и као Аутентични Покрет [Whitehouse 1979].

Мери Вајтхаус [Whitehouse 1958] описује покрете из различитих слојева психе и разликује оне који долазе из свесног и покрете који долазе из несвесног. Разлика се заснива на доживљају „ја се покрећем” и „покренут сам”. Доживљај „ја се покрећем”, је јасно сазнање да се особа лично креће, док је супротно од овога изненадни запањујући моменат када особа

доживљава да је покренута. Описује га као моменат у ком Его одустаје од контроле, престаје да бира и командује и допушта Селфу да преузме покретање физичког тела како жели. То је моменат предавања који се не може објаснити, тачно поновити, тражити или испробати.

Овај Денс Терапијски приступ који интегрише Јунгову аналитичку психологију, нарочито метод активне имагинације, наглашава везу између сећања, осећања и покрета тела. Почива на премиси да су одређена сећања кинестетички запамћења и да се могу оживети кроз покрете тела, иако понекад делује да је покрет случајан. Могуће је открити да је одређени став тела или гест увек присутан, без обзира шта особа ради. Било да се покрет који садржи одређено сећање појављује случајно или конзистентно, оно представља нашу утеловљену везу са прошлошћу. Када се ради о покретима који потичу из несвесних слојева психе [Whitehouse 1977], особа може да буде покренута на два начина: један је да у телу осећа сензације које је инспиришу на одређен покрет, а други је да је на покрет инспирише слика. Овај други начин је нарочито повезан са активном имагинацијом.

Примена активне имагинације

Као оквир за примену активне имагинације у Денс Терапији, Џоун Шодоров [Chodorow 2006] се ослања на следеће кораке: 1) отварање ка несвесном, 2) давање форме несвесном, 3) реакција ега, и 4) проживљавање.

Први корак, отварање ка несвесном, подразумева да се психотерапеут ослања на телесно искуство, да користи различите технике релаксације, да обраћа посебну пажњу на дисање и да позива клијента на сензорну и кинестетичку свесност, односно на свесност тела. Подразумева се да се несвесно манифестује кроз ток телесних сензација и кроз слике које се појављују у свести. У моменту у ком клијент почиње да сировом материјалу даје форму, започиње следећи корак активне имагинације.

Други корак, давање форме сировом материјалу несвесног, састоји се у томе да се сировом материјалу из несвесног додели форма кроз физичку акцију, односно кроз покрет. Покрети могу потицати од сензације или слике, које су се појавиле у отварању ка несвесном.

Трећи корак обухвата Реакцију ега. Током прва два корака отварање и допуштање садржајима несвесног да се појаве има предност. Преласком на ову фазу активне имагинације пажња се усмерава на свесност. У том смислу реакција ега је нужна и има за циљ суочавање са несвесним. У циљу интеграције у свест несвесних садржаја који су се појавили и добили форму терапеут обично поставља нека од следећих питања: Одакле ти је ово познато? Која је најранија успомена коју имаш везана за покретање на овај начин? На који начин ти је ово ново? Како је могуће да никад раније ниси доживео/ла овај квалитет покрета? Који нови квалитети покрета могу бити корисни у твом садашњем животу? Како би се осећао/ла

да те сада посматра отац/мајка/супруг/супруга? Како би био/ла прихваћен/а да си се покретао/ла на тај начин у детињству? Да ли имаш обрасце покрета који се непрестано понављају? Како се осећаш док их изводиш? Шта ти се дешава када понављаш исти покрет? Какве то везе има са тобом? Можеш ли ти прихватити толико широку лепезу својих осећања? Какву врсту покрета изводиш када доживљаваш одређену живу слику или снажну емоцију? Како су повезани ти покрети које изводиш са сликом / снажном емоцијом коју имаш/осећаш? Вербални дијалог је од суштинског значаја за терапијски процес. Омогућава да особа увиди да стварни проблем није само непријатан догађај из прошлости везан за тело, него је често и атмосфера у којој се особа налазила, као и став њене околине према ономе што се дешавало. Најчешћа функција вербалног дијалога је да се материјал и садржаји из несвесног интегришу и ставе у функцију текућег живота клијента.

Четврти корак, проживљавање, је последња фаза у примени активне имагинације. Повезан је са теоријском поставком да није довољно да се клијент само отвори ка несвесном, да му да форму и суочи се са њим, него да је потребно и да интегрише поруку несвесног у свакодневни живот и разуме како се ново стечено искуство може применити у реалности.

Претпоставља се да покрет по својој природи када се користи као терапијско средство може допринети ојачању и интеграцији различитих делова људске психе [Chodorow 2006]. У том смислу Шодоров [Chodorow 1974] дефинише два могућа приступа. Први приступ наглашава свесност, свакодневну реалност, са посебним освртом на просторна ограничења и на јачање его граница. Дobar је за особе оболеле од психозе. У раду са овим особама денс терапеут покушава да пробуди специфичан одговор кроз покрет који ће особи помоћи да ефикасније изађе на крај са спољним светом. Користи јасно структурисане ритмове, јасно одређене просторне обрасце који особи могу помоћи да развије реалистичнију слику тела и да ојача его и свесност. Други приступ се заснива на употреби покрета као средства за отварање ка несвесним садржајима. У овом случају покрет може бити заснован на унутрашњим ритмовима, просторни обрасци могу бити дифузнији, а очи особе која се покреће могу бити затворене. Овакав приступ може обезбедити дубоке и важне увиде за људе који су већ развили снажну его позицију. Како се основна опасност употребе активне имагинације састоји у преплављивању садржајима из несвесног, сугерише се да се тај други приступ примењује код стабилних особа са јаким его границама. За мање стабилне индивидуе се препоручује да терапеут пажљиво структурише покрете који доводе до одређеног искуства и да истражи, заједно са клијентом, компоненте његових доживљаја који се јављају у вези са сваком од тих искустава покрета.

На основу свега наведеног може се закључити да, с обзиром на то да тело има капацитет да симултано манифестује и свесно и несвесно, оно може бити један од најзначајнијих начина у постицању промене и развоја индивидуе. У том смислу Денс Терапија може охрабрити нове квалитете покрета који ће имати ефекат и на унутрашњу промену.

ДЕЛОВАЊА ФЕНОМЕНА ПЛЕСА: ПРЕПЛЕТЕНОСТ ПСИХОЛОШКОГ ПСИХОТЕРАПИЈСКОГ И УМЕТНИЧКОГ КОНТЕКСТА

О плесу као непоновљивом, помало непредвидивом и величанственом виду изражавања живота у којем су испреплетене и телесне, психолошке, па и духовне компоненте у јединственој целини, могуће је промишљати са различитих становишта. Овај рад фокусиран је на разумевање феномена плеса у уметничком, психолошком и психотерапијском контексту.

У том смислу аналитички приступ Карла Густава Јунга нуди многе интересантне концепте који су од значаја за поље Денс Терапије и поље плеса као уметничке дисциплине. У овом раду фокус је усмерен на плес искључиво као израз активне имагинације; међутим, Јунгови појмови као што су трансцендентна функција или, рецимо, метод амплификације, који су нашли примену у Денс Терапији [Pallaro 2006, 2007], уколико би се применили на анализу креирања кореографија могли би допринети бољем разумевању плесног креативног процеса као саставног дела уметничке игре.

Са друге стране пракса Денс Терапије, нарочито она која указује на телесно искуство као мост између свесног и несвесног, може обогатити не само теоријске поставке аналитичког приступа него и проширити поље плеса у уметничком контексту, могућностима за структурисању примену, на пример метода активне имагинације у стваралачком процесу.

На крају, сам феномен плеса који нема за циљ неку практичну или корисну активност него се његова сврха огледа у самом чину телесне активности плесања која је праћена самоосећањем снаге и ослобођеношћу тела, доживљајем проширивања граница свога тела, затим доживљајем освајања простора, осећањем слободе од нужних и практичних циљева, радост и задовољством, једном врстом заноса, као и осећањем лепог које настаје тамо где престају обавезност, принуда и нужност, представља широко поље за изражавање, развој, истраживање и разумевање природних и здравих капацитета човека. Другим речима, представља поље на којем је могуће „повратити слободу у употреби самог себе” [Огњеновић 2003: 238].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Јанковић, Љубица и Даница Јанковић (1934). *Народне иџре*, I, Београд.
 Јанковић, Љубица и Даница Јанковић (1937). *Народне иџре*, II, Београд.
 Јанковић, Љубица и Даница Јанковић (1939). *Народне иџре*, III, Београд.
 Јанковић, Љубица и Даница Јанковић (1948). *Народне иџре*, IV, Београд: Просвета издавачко предузеће Србије.
 Јанковић, Љубица и Даница Јанковић (1949). *Народне иџре*, V, Београд: Просвета издавачко предузеће Србије.
 Јанковић, Љубица и Даница Јанковић (1951). *Народне иџре*, VI, Београд: Просвета издавачко предузеће Србије.
 Јанковић, Љубица и Даница Јанковић (1964). *Народне иџре*, VII, Београд: Просвета.
 Крешић, Ирена (1997). „Основни проблеми уметничке игре”. У: С. Хрњица, В. Панић, К. Радош, *Психологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 245–279.

Магазиновић, Мага (1951). *Историја иџре*. Београд: Просвета.
 Огњеновић, Предраг (2003). *Психолошка теорија уметности*. Београд: Гутенбергова Галаксија.

- Adler, Janet (1992). Body and Soul. *American Journal of Dance Therapy*, 14, 2: 73–94.
- Arnhajm, Rudolf (1987). *Umetnost i vizuelno opažanje*. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
- Arnhajm, Rudolf (2003). *Prilog psihologiji umetnosti*. Beograd: BookWAR.
- Bale, John (1911). *The Dance*. Oxford: Danielsson.
- Blom, Lynne Anne and Tarin L. Chaplin (2000). *The Moment of Movement*. London: Dance books.
- Bramble, Dennis and Daniel Lieberman (2004). Endurance running and the evolution of Homo. *Scientific American*, 289: 50–57.
- Brown, Steven; Michael Martinez and Lawrence Parsons (2006). The neural basis of human dance. *Cerebral Cortex*, 16, 8: 1157–1167.
- Carter, Alexandra (1998). *Dance Studies Reader*. London & New York: Routledge.
- Chodorow, Joan (1974). Philosophy and methods of individual work. In: *Dance therapy: Focus on Dance VII*, K. Mason (ed.) Washington, DC: American Association for Health, Physical education and Recreation.
- Chodorow, Joan (1991). *Dance Therapy and Depth Psychology: The moving Imagination*. London: Routledge.
- Chodorow, Joan (2006). Dance therapy and the Transcendent Function. In *Authentic Movement. A collection of Essays by Mary Starks Whitehouse, Janet Adler and Joan Chodorow*, P. Pallaro (ed.) London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, 236–252.
- Delahunta, Scott (2004). Coreography and cognition: a joint research project. *Art and Science Proceedings of the XVIII Congress of the international Association of empirical Aesthetics*. Calouste Gulbenkian Fondation, Lisabon, September 13–14.
- Duncan, Isadora (1981). *Isadora Speaks*. San Francisco: City Light Books.
- Džadžević, Dragoslav (2005). *Igra*. Novi Sad: Prometej.
- Eljkonjin, Daniel Borisovič (1981). *Psihologija dečje igre*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva (prev. dela Д. Б. Эльконин *Психология иџры*).
- Farnell, Brenda (1999). Moving bodies, acting selves. *Annual Review of Antropology*, 28: 341–373.
- Grlič, Danko (1975). Igra kao estetski problem. *Filozofske studije*. VI, 6: 195–240.
- Groos, Karl (1899). *Die Spiele der Menschen*. Jena: Gustav Fischer Verlag.
- Hanna, Judith Linne (1995). The power of dance: Health and Healing. *The Journal of Alternative and Complementary Medicine*, 1, 4: 323–331.
- Havelock, Eric (1983). *From the Dance of the Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Hayes, Dorsha (1959). Consideration of the Dance from Jungian Viewpoint. *Journal of Analytical psychology*, 4, 2: 169–181.
- Hutchinson Guest, Anne (1979). *Labanotation: the system of analyzing and recording movement*. Philadelphia, PA: Taylor and Frensis, Inc.
- Jowitt, Deborah (1994). Expression and expressionism in American modern dance. In: *Dance history an introduction* J. Adshead-Lansdale, & J. Layson (Eds.) London & New York: Routledge, 169–181.
- Jung, Carl Gustav (1916). The transcendent function. In *The Collected Works of C. G. Jung* (2nd ed. 1969/78) (vol.8). Princeton: Princeton University Press.
- Jung, Carl Gustav (1935). The symbolic life. In *The Collected Works of C. G. Jung* (2nd ed. 1969/78) (vol.8). Princeton: Princeton University Press.
- Jung, Carl Gustav (1947). On the nature of the psyche. In *The Collected Works of C. G. Jung* (2nd ed. 1969/78) (vol.8). Princeton: Princeton University Press.
- Jung, Carl Gustav (1961). *Memories, Dreams, Reflections*. New York: Vintage Books, Random House.
- Jung, Carl Gustav (1973). *Letters. Vol.1*. Princeton: Princeton University Press.
- Jung, Carl Gustav (1975). *Letters. Vol.2*. Princeton: Princeton University Press.

- Jung, Carl Gustav (1978). O Odnosima analitičke psihologije prema pesničkom umetničkom delu; Psihologija i poezija. U: *Odabrana dela K.G. Junga. Knjiga četvrta. Psihološke rasprave*, Novi Sad: Matica srpska, 7–56.
- Kiepe, Marie-Sophie; Barbara Stöckigt and Thomas Keli (2012). AI and mental illness Effects of dance therapy and ballroom dances on physical and mental illnesses: A systematic review. *The Arts in Psychotherapy*, 39: 404–411.
- Koch, Sabine; Theresa Kunz, Sissy Lykou and Robin Cruz (2014). Effects of dance movement therapy and dance on health-related psychological outcomes: A meta-analysis. *The Arts in Psychotherapy*, 41: 46–64.
- Laban, Rudolf (1960). *Mastery of Movement*. London: Macdonald and Evans.
- Langer, Susan (1967). *Feeling and Form. A Theory of Art*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Layson, June (1994). Historical perspectives in the study of dance. In *Dance history an introduction*, J. Adshead – Lansdale & J. Layson (Eds.) London & New York: Routledge, 4–17.
- Leste, Andre and John Rust (1984). Effects of dance on anxiety. *Perceptual and motor skills*, 58, 3: 767–772.
- Lewis, Reymond and Eveline Scannell (1995). Relationship of body image and creative dance movement. *Perceptual and motor skills*, 81, 1: 155–160.
- Luck, Geoff and John Sloboda (2009). Spatio – Temporal Cues for Visually Mediated Synchronisation. *Music Perception*, 26, 5: 465–473.
- Maletić, Ana (1986). *Knjiga o plesu*. Zagreb: Kulturno-prosvetni sabor.
- Margariti, Alexia; Periklis Ktonas, Paraskevi Hondraiki, Evgenia Daskalopoulou, George Kyriakopoulos; Nicolas-Tiberio Economou, Hera Tsekou, Thomas Paparrigopoulos, Vasso Barbousi, Grigoris Vaslamatzis (2012). An application of the Primitive Expression form of dance therapy in a psychiatric population. *The Arts in Psychotherapy*, 39: 95–101.
- Martin, John (1965). *The Modern Dance*. Brooklyn: Dance Horizons, Inc.
- Meekums, Bonny (2005). *Dance Movement Therapy. A creative Psychotherapeutic Approach*. London: SAGE Publications.
- Netz, Yael and Ronny Lidor (2003). Moods alternations in mindful versus aerobic Exercise Modes. *Journal of Psychology*, 137: 405–419.
- Pajović, Aleksandra (1989). „Obrasci kulture i plesne igre”. Diplomski rad. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Pallaro, Patrizia /Ed/ (2006). *Authentic Movement. A collection of Essays by Mary Starks Whitehouse, Janet Adler and Joan Chodorow*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Pallaro, Patrizia /Ed/ (2007). *Authentic Movement. Moving the Body, Moving the Self, Being Moved. A collection of Essays*. Volum Two. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Repp, Bruno Herman and Amandine Penel (2004). Rhythmic movement is attracted more strongly to auditory than to visual rhythms. *Psychological Research*, 68, 4: 252–270.
- Sachs, Curt (1937). *World history of the dance*. New York: Norton.
- Savić, Svenka (2006). *Svenka Savić o igri i Baletu: Pogled u nazad*. Novi Sad: Futura publikacije: Ženske studije i istraživanja.
- Schaverien, Joy (2005). Art, dreams and active imagination: A post – Jungian approach to transference and the image. *Journal of Analytical Psychology*, 50: 127–153.
- Schieffelin, Edward L. and Edward L. Schieffelin (1976). *The Sorrow of the Lonely and the Burning of the Dancers*. New York: St. Martin Press.
- Spencer, Paul (1988). *Society and Dance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tufnel, Miranda and Chris Crickmay (2006). *Body, Space, Image*. London: Dance Books.
- Vukadinović, Maja i Slobodan Marković (2012). Aesthetic experience of dance performances. *Psihologija*, 45, 1: 23–41.

- Ward, Carol (2002). Interpreting the Posture and Locomotion of *Australopithecus afarensis*: Where do we stand? *American Journal Of Physical Anthropology*, 35: 195–215.
- West, Jeremy; Christian Otte, Kathleen Geher, Joe Johnson and David Mohr (2004). Effects of Hatha yoga and African dance on perceived stress, affect, and salivary cortisol. *Annals of Behavioral Medicine: a publication of the Society of Behavioral Medicine*. 28, 2: 114–118.
- Whitehouse, Mary Starks (1958). The tao of the body. In *Authentic Movement. A collection of Essays by Mary Starks Whitehouse, Janet Adler and Joan Chodorow*. Pallaro, Patrizia. (Ed). London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, 41–50.
- Whitehouse, Mary Starks (1977). The Transference and Dance Therapy. *American Journal of Dance Therapy*, 1, 2: 3–7.
- Whitehouse, Mary Starks (1979). C. G. Jung and Dance Therapy. Two Major Principles. In: *Eight Theoretical Approaches in Dance/Movement Therapy*. P. L. Bernstein (ed.) Dubuque, Iowa: Kendall/Hunt.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

American Dance Therapy Association (ADTA) (2014). *What is dance / movement therapy*. Preuzeto sa <http://www.adta.org/aboutdmt>.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

DANCE AS AN EXPRESSION OF ACTIVE IMAGINATION: ARTISTIC, PSYCHOLOGICAL AND PSYCHOTHERAPEUTIC ASPECTS

by

MAJA S. VUKADINOVIĆ

Higher Education Institution for Applied Studies

Vladimir Perić Valter 4, Novi Sad, Serbia

vukadinovicmaja.vps@gmail.com

SUMMARY: This paper is focused on understanding the phenomenon of dance in an artistic, psychological and psychotherapeutic context. It deals with the differences in the dance: 1) when it exists in artistic context oriented to the product – artwork; and 2) when it exists in the context of psychotherapy directed towards the psychological process of a person. Framework of Carl Gustav Jung's analytical psychology served as a reference point in understanding the difference. The paper discussed the archetypal nature of the dance, its psychotherapeutic potential, as well as various artistic, psychological and psychotherapeutic aspects of dance when it is manifested as an expression of active imagination.

KEYWORDS: dance, active imagination, C.G. Jung's analytical approach, Dance Movement Therapy

ПОЧЕЦИ ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ СТРУЧНОГ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА ЖЕНСКЕ ДЕЦЕ У СРБИЈИ

СЛАЂАНА ВИДОСАВЉЕВИЋ

Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић
Немањина б.б., Лепосавић, Србија
vidosladjaja@hotmail.com

САЖЕТАК: Институционално стручно образовање и васпитање женске деце у Кнежевини Србији започиње 1846. године, када је издата Уредба „Устројеније девојачких училишта“, којом су одређени задатак, организација и садржина женских школа. Највећу улогу у отварању стручних школа за женску децу имала су женска удружења – *подружине*. Подружине су представљале хуманитарне организације које су се бринуле о заштити жена и њихових права на просвећивање. Њихов рад се највећим делом везивао за стручно образовање и васпитање женске деце, рад школе, управљање, финансирање, добротворну и хуманитарну делатност. Женске подружине оснивају и своје раденичке, односно, женске занатске школе, које су значајно утицале на опште просвећивање женске омладине, како на економском тако и на културно-просветном плану. Ученице које су завршавале стручне школе, у другој половини 19. и почетком 20. века имале су могућност да са успехом обављају занатске послове, да буду, самим тим, и напредније, дајући тако допринос у формирању новог, модерног друштва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: васпитање и образовање, женске подружине, женске занатске школе, Србија, стручне школе, школовање женске деце

УВОД

Институционално школовање женске деце у Кнежевини Србији, које је започето 1846. године, временом је указивало да се оно није могло задржати само на нивоу основне школе, већ да су општи развој и друштвене потребе захтевали да се учини и даљи корак ка оснивању виших женских школа. Међутим, с обзиром на то да се кроз виши основно-школски степен нису постигли очекивани резултати, наметнула се потреба да се

за женску децу по завршетку ниже основне школе организује, пре свега, практично образовање, које би за циљ имало да их спрема и усавршава у женском раду, али и да унапређује знање стечено у основној школи.

Највећи значај за отварање занатских школа за женску децу имала су женска удружења, пре свега Београдско женско друштво па је тако у Београду 1879. отворена Женска раденичка школе. Уз свестрану помоћ Београдског женског друштва, у многим градовима Краљевине Србије јављају се женске подружине које оснивају своје раденичке, односно, женске занатске школе. По угледу на Београдско друштво, и жене Алексинца основале су своје удружење 1877. године, под називом Алексиначка женска подружина у заједници са женама Сокобање и Ражња [Домаћица 1935: 47]. И у Нишу, после ослобођења, 1878. године, створени су услови да се, уз помоћ Београдског женског друштва, 23. јануара 1879. године, формира удружење жена под називом Женска подружина Ниша [Јилић 2003: 14]. Нишка подружина била је и хуманитарна организација, која се бринула о заштити жена и њихових права на просвећивање. Један од првих резултата њеног рада, било је оснивање Женске раденичке занатске школе у Нишу 1883. године [Јилић 2003: 16]. Школа је припремала младе девојке за израду веза, белог рубља и хаљина. У школи су били заступљени стручни предмети и практичан рад, а од општеобразовних предмета само српски језик и рачун. Раденичке женске занатске школе у том периоду формирале су се и у Пожаревцу, Крагујевцу, Ужицу, Крушевцу и Краљеву.

ПРВЕ ЖЕНСКЕ ШКОЛЕ

Оснивање женских школа којима је био општи циљ образовање женске деце у разним занатима (шивење, кројење рубља и одела, вез, ћилимарство) није представљало неку новину, јер подаци говоре да је традиција у овим занатима постојала и знатно раније.

Рад оваквих установа датира још из друге половине 13. века, из доба краља Уроша I Немањића. Урошева жена, Јелена Анжујска, основала је на своме двору у Брњацима, близу манастира Црне Реке и Старог Колашина једну такву школу у којој су сиромашне девојке из краја добијале стручно образовање. За време владавине деспота Стефана Лазаревића, царска монахиња Евгенија (кнегиња Милица), основала је у манастиру Љубостиња и школу у којој су се у женским занатима образовале одбегле монахиње и женска ратна сирочад. У овој школи нарочито се неговао најсавршенији вез за црквене потребе. То су ипак, само почеци занатских школа који су дуго и остали сразмерно томе да је Србија вишевековно била под турском влашћу.

Стварањем српске државе стечени су услови за оснивање разних стручних школа. Тиме су створени услови и за оснивање женских стручних школа. Након ослобађања од Турака, Димитрије Давидовић први је уочио потребу за школовањем женске деце [Prpa-Jovanović 1994: 361–366]. Давидовић је 1821. године упутио писмо кнезу Милошу, у којем је предлагао да се, поред мушких, отворе и школе за женску децу. Ова његова сугестија, нажалост, није прихваћена.

Тек је 3. јула 1846. године издата Уредба под називом „Устројеније девојачких училишта”, којом су одређени задатак, организација и садржина женских школа [Ћунковић 1971: 38]. На почетку рада девојачких (женских) школа, велики проблем био је мали број наставница, иако је било мало таквих школа. Године 1863. отворена је Виша женска школа у Београду, која је, поред образовања и васпитања, припремала своје ученице и за наставнички позив. Неколико напредних жена из Београда је 1875. године одлучило да се удруже у циљу заједничког вођења рачуна о збрињавању сиромашне женске деце, о образовању домаћица и мајки. Оне су основале Београдско женско друштво. На иницијативу Катарине Миловук, управитељице и председнице Београдског женског друштва основана је октобра 1879. године у Београду прва Женска раденичка школа у Србији. Исте године, 2. децембра, митрополит Србије Михаило у присуству заштитнице Београдског женског друштва, кнегиње Наталије свечано је освештао школу. Кнегиња је својом моралном и материјалном помоћи омогућила отварање ове школе [Домаћица, 1929: 1–3].

Београдско женско друштво није се задржало само на оснивању своје школе, већ је оснивало своје подружине и у унутрашњости земље и њима је главни циљ био оснивање стручних, тзв. раденичких школа, у којима су се женска деца образовала за добре домаћице, мајке и обучавале у разним радовима за домаћу потребу [Домаћица, 1929: 1–3].

ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, организована стручна настава за женску децу на самом почетку била је оптерећена разликама у трајању школовања, рангу школа, наставним плановима, програмима рада у односу општег и стручног образовања које је школа давала, и бројним другим проблемима. Стање се још и додатно искомпликовало чињеницом да је стручно школство било у оквиру надлежности више министарстава (Министарства просвете, Министарства трговине и индустрије, Одељења за унутрашњу трговину и трговинску политику, Одељења за индустрију и занатство), и што је изостајала њихова тешња координација на унапређивању рада. Покушаји изједначавања целокупне стручне наставе датирају од 1921. године, када је одржана Конференција о стручној настави, и на основу које је следеће године донет Закон за занатске, женске занатске и средње техничке школе (30. марта 1922). Такво стање је превазиђено тек 1926. године, после чега се плански приступило развоју стручних школа [Димић 1997: 169–170].

После Првог светског рата, 1919. године, постепено се обнавља рад у раденичким женским школама у већини подружина. Поред проблема које је за собом оставио рат, један од главних проблема с којим су се ове школе суочавале, био је то што је у већини њих било мало или ни једне шиваће машине, али и то да је школе похађало знатно мањи број ученица [Архив Југославије 1919, ФПР. 180/919]. Министарство трговине и индустрије

стрије даје новчане прилоге и тиме настоји да побољша постојеће школско стање. Захваљујући томе, број ученица се у току школске 1919/20. године повећао, али је због недостатка наставница женског стручног рада и несређених прилика у већини школа, изузев женског рада, других предмета није било [АЈ, МТИ 1920, ФП. р. 224/920]. После Првог рата и уједињења, по свим већим варошима ничу женске занатске школе. Велики допринос оснивању ових школа дала су женска удружења, као што су поменуто Београдско женско друштво и њене подружине, затим Коло српских сестара, Женско друштво „Српкиња” и друга. Министарство трговине и индустрије схватајући значај женских стручних школа, отпочиње са обнављањем уништених школа и оснивањем нових, уз помоћ женских удружења. Донет је и Закон о женским занатским школама, и оне су се из године у годину усавршавале да би коначно добиле одређене смернице рада.

За српско друштво, у ратном и послератном периоду, велики терет поднеле су бројне хуманитарне организације, које су деловале у Србији од средине седамдесетих година 19. века. Једно од најстаријих удружења било је, већ поменуто, Београдско женско друштво, које је од свог оснивања (15. маја 1875), било претеча сваком женском покрету у Србији и радило на националном, хуманом, културном, просветном и привредном пољу. Помагало је сва хумана и добротворна друштва Србије и у свакој прилици прихватало сиромашне и невољне [Софронијевић 2003: 22].

ЗАКОН О ЖЕНСКИМ ЗАНАТСКИМ ШКОЛАМА И ЊЕГОВА ПРИМЕНА

Доношењем Закона о женским занатским школама 1922. године [Службене новине, 1922], учињен је велики помак у друштву у циљу стручног образовања женске деце. Према овом Закону, женске занатске школе могле су бити државне (које ће се оснивати у већим градовима), полудржавне (које ће се оснивати као установе Министарства трговине и индустрије, с једне стране, и женских удружења, с друге стране) и приватне (које ће се отворати где се за то укаже потреба). Према врсти, школе су се делиле на ниже, продужне и више.

Са доношењем новог Закона о женским занатским школама, донет је и Наставни план и програм рада, који је одобрен женским занатским школама Решењем министра трговине и индустрије (бр. 120 од 3. новембра 1922), које се односило за ниже и продужне занатске школе [ИАН, АЖП, к. 1. бр. 133: 1, 1922].

Наставним планом предвиђени су предмети који ће се изучавати од првог до трећег разреда, циљеви за сваки појединачни предмет и начин обраде градива, док је наставним програмом утврђена садржајност и распоред градива. Садржај наставног плана приказан је у Табели 1 и 2.

Слика 1. Ученице Женске занатске школе у Нишу, 1923. године

Табела 1. Садржај наставног плана ниже занатске школе

НАСТАВНИ ПЛАН I. НИЖЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ:				
Тек. број	ПРЕДМЕТИ:	I разред	II разред	III разред
1.	Српски језик и крaснопис	3	3	2
2.	Веронаука	2	1	1
3.	Рачун	2	2	2
4.	Историја са географијом	3	2	2
5.	Стручно цртање	3	4	4
6.	Теорија и практични рад	20	22	28
7.	Певање	1	1	1
8.	Гимнастика	3	3	3
	Свега:	37	38	43

Табела 2. Садржај наставног плана продужне женске занатске школе

НАСТАВНИ ПЛАН II. ПРОДУЖНЕ ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ:			
Тек. бр.	ПРЕДМЕТИ:	I разред	II разред
1.	Књиговодство	1	1
2.	Домаће газдинство	1	1
3.	Познавање материјала	1	1
4.	Хигијена	1	1
5.	Практичан рад	33	35
6.	Стручно цртање	2	2
7.	Певање	1	1
8.	Гимнастика	3	3
	Свега:	43	45 ^[Исто, 9]

Законом о подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године [*Службене новине*, бр. 232], ниже женске стручне школе прешле су у надлежност бановина и у њима су оне вршиле све послове под врховним надзором и по упутствима ресорног министра, а на основу постојећих закона. Постојале су женске занатске школе разног типа. Од заната који су се у њима учили били су заступљени кројење и израда женског одела, рубља, женских шешира, ћилима, веза, трикотаже, платна, чипке и вештачког цвећа. Задатак ових школа био је законски одређен и подразумевао је образовање женске деце у разним занатима, унапређење кућне индустрије и спремање стручних учитељица.

НОВИ ЗАКОН О ЖЕНСКИМ ЗАНАТСКИМ ШКОЛАМА ИЗ 1932. ГОДИНЕ И ЊЕГОВА ПРИМЕНА

Године 1932. донет је нов проширени Закон о женским занатским школама, по којем ове школе одговарају рангу непотпуне средње школе са нижим течајним испитом и имају пет разреда: два приправна, два стручна и радионицу – атеље. Настава у женској занатској школи траје три године, и то: две године у два стручна разреда и једну годину у школској радионици – атељеу. За ученице од 12–14 година старости могу се отворити два приправна одељења. У *први приправни разред* женске занатске школе примају се ученице које су завршиле најмање четири разреда основне школе и у тој календарској години навршавају 12 година. У *други приправни разред* примају се ученице које су завршиле први приправни разред, које су завршиле било који разред средње школе, старости су 13–15 година и које су положили допунски испит из стручних предмета. У *први стручни разред* женске занатске школе примају се ученице које су завршиле други приправни разред, које су завршиле најмање два разреда средње школе (гимназије, реалке, грађанске школе) или шест разреда основне школе и навршавају у тој календарској години најмање 14, а највише 16 година живота. Ради извођења практичне наставе свака женска занатска школа требало да има своју школску радионицу – атеље, у коју би могли примати и поруџбине за израду одевних предмета [*Службене новине Краљевине Југославије*, 1932: бр. 82]. Задатак женских занатских школа био је да ученицама дају потребну општу и стручну спрему и оспособе их за самосталан рад у њиховом занату. Женске занатске школе стоје под врховним надзором министра трговине, а под надзором бана [*Истио*]. Такође, и Наставни план и програм је претрпео измене, а прописан је од стране Министарства трговине и индустрије за школску 1932/33. годину. Исте године донет је и Закон о средњим техничким и мушким занатским школама, који је био оптерећен идеологијом интегралног југословенства, док те идеологије није било у Закону о женским занатским и женским стручним учитељским школама, што сигурно треба тумачити као покушај режима да женску омладину ослободи идеологије, искључиво је усмери на дом и породицу и тако потисне сваки интерес за политику у којој су женама била ускраћена основна права [Димић 1997: 169–170].

НАСТАВНИ ПЛАН И ПРОГРАМ ЗА ЖЕНСКЕ ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ КОРИШЋЕН ОД ШКОЛСКЕ 1932/33. ГОДИНЕ

Табела 3. Преглед наставних предмета [Јовић 1936: 17].

Редни број	ПРЕДМЕТИ	РАЗРЕДИ				
		I Приправ.	II Приправ.	I Стручне	II Стручне	Радионица Атеље
1.	Стручни практични рад	18	20	24	26	40
2.	Цртање кројева	–	1	2	2	–
3.	Српскохрватски језик	2	2	2	2	1
4.	Рачун, занатско рачуноводство и калкулација	2	2	2	2	–
5.	Познавање робе и домаћинство	–	–	1	1	–
6.	Историја и земљопис	2	2	1	1	–
7.	Декоративно цртање	2	2	2	2	1
8.	Веронаука	1	1	1	1	–
9.	Хигијена	–	–	1	1	–
10.	Гимнастика	1	1	1	1	–
11.	Певање	–	–	1	1	–
Свега недељно часова:		28	31	38	40	42

При свакој женској занатској школи основан је школски фонд из којих средстава је набављан материјал за израду готових производа, помоћ за сиромашне ученице, новац за набавку машина, учила, књига, модних часописа и друго. Сврха свих ових издатака била је унапређење наставе и хигијенских прилика у школи. Овим фондом и његовом имовином руководио је управни одбор фонда. У полудржавним и полубановинским школама приходи ученица за употребу школских машина за шивење износили су 40% од зараде израђених предмета. Редовни чланови школског фонда могле су бити ученице које издвајају за фонд 1 динар месечно или 10 динара за годину дана. Помажући чланови школског фонда плаћали су 25 динара годишње, а могли су бити: наставнице, ученички родитељи, грађани и пријатељи школе. Утемељивачи фонда су они који дају одједном 250 динара, док су добротвори они који су фонду дали 1.000 динара. Правила о раду школског фонда донело је Министарство трговине и индустрије, а ступила су на снагу почетком школске 1934/35. године [ИАН 1934].

За ондашње друштво, које се свакодневно борило са сиромаштвом, политичким и економским кризама, неписменошћу, у коме је борба за егзистенцију постојала сваким даном све тежа, несумњиво да је улога жена морала јачати и да су оне нужно проналазиле начине како да стекну своју самосталност и доприносу породици и друштву у целини. Схвативши да

се из окова традиционалног могло изаћи само новим знањима и умењима, која су делом давала и женска удружења и занатске школе, разумљива је била и потреба за њиховим формирањем свуда где су за то постојали услови.

Женске занатске школе представљале су важан фактор за опште просвећивање женске омладине, како на економском тако и на културно-просветном плану. Ученице које су завршиле ове школе, с обзиром на стечено стручно и општеобразовно знање, имале су могућност да са успехом обављају занатске послове, да се посвете породици као добре, напредне мајке и домаћице и да на тај начин дају свој допринос у формирању модерног српског друштва.

Имајући у виду посебну намену женских стручних школа, и у времену тадашњег подређеног положаја жена у друштву, постојање оваквих школа представљало је значајну педагошку појаву. Оне су унапређивале како опште образовање, тако и домаћу радиност и занатство, и истовремено, активно доприносиле еманципацији и равноправности жена. Женске подружине, активним учешћем у оснивању и самој организацији рада женских занатских школа су трасирале пут у креирању повољнијег амбијента за активно укључивање припадница женског пола у многе сфере друштва, које им је с правом припадало.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Југославије (1919). *Министарство трговине и индустрије* ФШр. 180/919.
- Димић, Љубодраг (1967). *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*, Књига II, Београд: Стубови Културе.
- Домаћица (1929). Историјат Раденичке, сада Женске занатске школе, 1–3.
- Домаћица (1935). Годишњи извештај Алексиначке женске подружине за 1934. годину, 47.
- Историјски Архив Ниша (1922). Фонд Алексиначка Женска подружина: *Програм и наставни план за ниже и продужене женске занатске школе*, кут. 1. бр. 133, Београд.
- Историјски архив Ниша (1934). Фонд Женска занатска школа у Алексинцу: *Министарство трговине и индустрије; Правилник о дужностима и правилима Школског одбора у Полудржавним и Полубановинским занатским школама*. кут. 4, бр. 75. Београд.
- Јовић, Милан (1936). *Збирка законских и административних прописа за Женске занатске школе*: Наставни план и програм за Женске занатске школе. I, Ниш.
- Лилић, Борица (2003). *Стручна школа „Филип Кљајић” Ниш: 1883–2003*, Ниш: Градина.
- Службене новине Краљевине Југославије (1932). Закон о Женским занатским и женским стручним учитељским школама, 82.
- Службене новине Краљевине СХС (1921). Бр. 195 од 25. маја 1921.
- Софронијевић, Мира (2003). *Хуманистичка друштва у Србији*. Београд: Библиотека града Београда: Чигоја штампа.
- Ћунковић Срећко (1971). *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Педагошки музеј у Београду.
- Prpa-Jovanović, Branka (1994). *Procesi modernizacije i položaj žene u Srbiji tokom XIX i prve polovine XX veka*. U: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, I, Београд: Institut za noviju istoriju Srbije.

THE BEGINNINGS OF INSTITUTIONAL EDUCATION OF FEMALE CHILDREN IN SERBIA

by

SLAĐANA VIDOSAVLJEVIĆ

Teacher Education Faculty in Prizren – Leposavić
Nemanjina bb, Leposavić, Srbija
vidosladja@hotmail.com

SUMMARY: Institutional vocational education of female children in the Principality of Serbia began in 1846, when the Statute for setting up girl's education was brought, defining a specific task, organization and content of girl's schools. The biggest role in the opening of vocational schools for female children had women's associations – communities. The communities represented humanitarian organizations which took care of the protection of women and their right to enlightenment. Their work is largely tied to the vocational education of female children, school work, management, financing, charitable and humanitarian activities. Women's communities established the women's vocational schools, which were an important factor for the general education of young women, both in the economic and the cultural-educational plan. The women students who finished vocational schools in the second half of the nineteenth and the early twentieth century had the ability to successfully carry out handicraft activities, to be advanced, giving a contribution to the formation of a new, modern society.

KEYWORDS: education of girls in Serbia, education, women's communities, vocational schools, women's vocational schools

ИМПЕРИЈА И ИМПЕРИЈАЛИЗАМ¹

ХЕРФРИД МИНКЛЕР

Хумболтов универзитет у Берлину
Унтер ден Линден 6, Берлин, Немачка
herfried.muenkler@sowi.hu-berlin.de

ПРОБЛЕМИ ДЕФИНИЦИЈЕ И КЛАСИФИКАЦИЈЕ

Појам империјализма, који се током 20. века налазио у средишту жучних политичких борби за интерпретацију, више је замутио него што је изоштрио поглед на светскоисторијску улогу империја. Стога се теорије империја пре развијају у критичком супротстављању теоријама империјализма него што су њихове последице или што су резултати њихових недостатака. Теорије империјализма у 20. веку пре свега су се вртеле око предстојеће пропасти капитализма и снаге социјализма у будућности и тиме су допринеле поткаживачком набоју појма империје коме, коначно, припада и то што ни САД ни Совјетски Савез нису себе означаваале империјама али су ипак примењивали појам као дискриминаторску ознаку за супарника. Услед овог негативног семантичког утицаја настало је и схватање да је распадом Совјетског Савеза 1991. дефинитивно окончана 3.000 година дуга историја империја.² Политичка семантика, ипак, није могла да избегне критичко или осуђујуће означавање актера светске политике и тако је, врло брзо након проглашења краја империјалне историје, на САД примењен појам империје теоријски испуњен империјализмом, било да би се ограничило њихово деловање у светској привреди било да би се

¹ Herfried Münkler, Imperium und Imperialismus, Version: 1.0, in: Docupedia-Zeitgeschichte, 11. 2. 2010, URL: <http://docupedia.de/zg/Imperium>

² Упореди: Alexander Demandt (Hrsg.), *Das Ende der Weltreiche. Von den Persern bis zur Sowjetunion*, München 1997. Многе анализе о постепеном пропадању а затим крајње брзом распаду Совјетског Савеза садрже размишљања релевантна за теорију империјализма. Из мноштва литературе помињемо: Gerhard Simon, Nadja Simon, *Verfall und Untergang des sowjetischen Imperiums*, München 1993; Claus D. Kernig, *Lenins Reich in Trümmern. Schatten über Russlands Zukunft*, Stuttgart 2000, посебно 333; Helmut Altrichter, *Russland 1989. Der Untergang des sowjetischen Imperiums*, München 2009. У свом обимном приказу руске историје од средине 16. века до пропасти царске власти 1917, Џефри Хоскинг заступа тезу да империјални пројекат изградње руске националне државе није успео те да су горке последице овог неуспеха обележиле руску историју до данашњег дана. Geoffrey Hosking, *Russia. People and Empire 1552–1917*, London 1997.

критиковала њихова политика на Средњем истоку.³ Паралелно са тиме, током последње деценије дошло је и до оснажених настојања да се поново успостави научно-класификациони појам империје помоћу кога би могле да се процењују светско-политичке констелације обзиром на специфичне изазове, које их као такве јасно разликују од држава, као и способност деловања актера светске политике.⁴

У раду на таквом појму империје прво се појављује класични проблем појма државе у коме се стичу две дефиниције: трансисторијско-универзална дефиниција, у којој се тенденциозно обухватају сви облици стварања политичког поретка са колективно обавезујућим одлукама, и историјско-конкретна дефиниција која се односи на институционалну територијалну државу каква је настала у Европи током раног новог века. Трансисторијско-универзални појам државе обухвата, у принципу, и различите облике империјалних творевина које започињу првим системима владавине који превазилазе обим града-државе у Месопотамији (Асирско царство, Вавилонско царство) и сежу до данашње доминације САД-а. У својим различитим облицима империја је овде мања величина овог универзално-трансисторијског појма државе али и против-модел историјско-конкретном појму државе који се односи на институционалну државу каква је настала у Европи између 15. и 17. века. Упоредо са ужим појмом државе можда може да се развије и историјско-конкретни појам империје који сеже од времена европске експанзије у 15. столећу, дакле од португалских и шпанских освајања, до распада британског и француског колонијалног царства након Другог светског рата. Ипак, озбиљна ограничења таквог историјско-конкретног појма империје састојала би се у томе што он не укључује Римско царство (*Imperium Romanum*) које је дало име и послужило као модел за стварање потоњих великих царстава. Једна тако уска дефиниција би исто тако одсекла корен и основу европске империјалне историје као што не би обухватила ни стварање великих царстава Монгола и Кинеза у Азији.

³ Из литературе коју је једва могуће сагледати треба поменути Чалмерса Џонсона који заступа тезу да су САД угрозиле саме себе својим империјалним деловањем, у најмању руку, да су уништиле демократско уређење: Chalmers Johnson, *Blowback: The Costs and Consequences of the American Empire*, New York 2000; Chalmers Johnson, *The Sorrows of Empire. Militarism, Secrecy, and the End of the Republic*, New York 2003. Насупрот томе, Најал Фергусон заступао је схватање да су САД морале да постану свесне своје улоге као империјалне силе и да са тиме ускладе своје деловање како би потврдиле ову позицију и у будућности. При томе, као пример навео је Британско царство (Niall Ferguson, *Colossus*, London 2004). Док Емануел Тод (Emmanuel Todd, *Après l'empire. Essai sur la décomposition du système américain*, Paris 2002) и Мајкл Ман (Michael Mann, *The Incoherent Empire*, New York 2002) предсказују пропаст, односно, преоптерећење америчке империје, Џозеф Џофе полази од тога да ће империјална превласт САД-а трајати до дубоко у 21. век (Josef Joffe, *Überpower. The Imperial Temptation of America*, New York 2006). Бенџамин Барбер (Benjamin Barber, *Fear's Empire. Terrorism, War and Democracy*, New York 2003) изнова је скренуо пажњу на противречности између америчког Запада и захтева империјалне политике. Сажетак различитих погледа на САД са афирмативним као и критичким судовима према империји нуди зборник: Ulrich Speck, Natan Sznaider (Hrsg.), *Empire Amerika. Perspektiven einer neuen Weltordnung*, München 2003.

⁴ Поред осталих, овде треба поменути: Michael W. Doyle, *Empires*, Ithaca 1986; David B. Abernethy, *The Dynamics of Global Dominance. European Overseas Empires 1415–1980*, New Haven 1980; Herfried Münkler, *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft*, Berlin 2005.

Насупрот томе, много свеобухватнију дефиницију империје као поткатоорије трансиоријско-универзалног појама државе могуће је допунити једном типологијом империја при чему као критерији класификације могу да послуже тип стварања царства (војно освајање или привредно продирање), област у којој се оно одвијало (земља или море) и однос између средишта и периферије (експлоатација или улагање). Ханс-Хајнрих Нолте је предложио да се разликују империје „првог” и „другог реда” чиме је међусобно повезао елементе трансиоријског и историјско-конкретног типа дефиниције⁵ – одатле су империје првог реда царства која су изградила у себе затворену „светску привреду” независну од других, док империје другог реда нису успеле у спровођењу ових намера или то чак нису ни покушале. Ипак, проблем овог разликовања састоји се у томе што има јако мало примера за империје првог реда (поред Римског царства, то су Османско царство до губитка Угарске те Кина до Опијумског рата) док се у категорију „империје другог реда” трпају веома различити типови империја – од Светог римског царства из епохе Штауфоваца, преко царске Русије до фашистичких империјалних творевина 20. века.

Да ли је, обзиром на ове проблеме дефинисања и класификације, уопште корисно да се појам империје реконструише као категорија политичке теорије и историјске анализе? Не би ли, можда, било корисније или га се потпуно одрећи или га заменити низом неологизама? Против последњег говори прво – да појам империје са својим безбројним филијацијама једноставно постоји у политичком језику у коме је развио усмеравајућу снагу, и друго – да скицирани проблеми дефинисања и класификације не могу да се реше помоћу неологизама јер се, на концу, ради о стварним проблемима а не о пуком означавању.

Због тога и предлог, који су на различите начине сачинили историчари/историчарке, да би се требало усмерити ка, у изворима утемељеном, начину на који системи владавине себе означавају, не представља стварно решење проблема. У смислу концепције Макса Вебера о идеалним типовима и даље се полази од тога да постоји генерички појам империје који треба да се обликује насупрот других система владавине и који, истовремено, треба да се подели у низ идеалних типова. Ипак, при томе се мора рачунати са тим да врло мали број историјских империја одговара једном од ових идеалних типова. По правилу, ради се о хибридном творевинама са веома различитим мешовитим односима. Ни разлике између хегемонијалне позиције и империјалне творевине не треба увек оштро да се означавају. Али управо опажање идеалнотипских модела обликованих хибридизацијом изоштрава поглед на специфичне задатке и захтеве на које је империја представљала конкретан историјски одговор.

ПОЈАМ И ТЕОРИЈЕ ИМПЕРИЈАЛИЗМА

У појму империјализма, који се обликовао у жестоким контроверзама око политике коју је Велика Британија спроводила у Африци и јужној

⁵ Hans-Heinrich Nolte (Hrsg.), *Imperien. Eine vergleichende Studie*, Schwalbach/Ts. 2008, 9.

Азији, преноси се основно схватање да је стварање великих царстава, у принципу, резултат динамике која проистиче из унутрашње владавине при чему се све већа подручја, на темељу своје економске или геостратешке привлачности, укључују у експанзивни комплекс моћи.⁶ При томе је облик продирања у ова периферна подручја и њиховог припајања отворен. Може да буде економског, понекад само монетарног, повремено културног, често војног, коначно, готово увек политичког типа због чега се говори о различитим типовима империјализма – о културном империјализму, привредном империјализму, доларском империјализму, колонијалном империјализму итд.

У темељу овог појма империјализма налази се схватање да центар извлачи профит од утицаја, односно, експанзије и да је због тога спроводи, док се периферија политички потчињава и привредно искоришћава. У идеолошким контроверзама током Првог светског рата заоштрен је појам империјализма при чему је империјални карактер оновремених противника истицан као отелотворење потчињавања и искориштавања. Тако је Дунавска монархија којом су владали Аустријанци и Мађари жигосана као „тамница народа” која мора да се разбије док је Француској и Великој Британији немачка страна, пре свега, упућивала прекор да војне јединице, регрутоване у колонијама „шаљу на клање” на европско ратиште. Истовремено је настала и парола левих социјалиста да рат нација мора да се трансформише у рат класа, праћена теоријом према којој је овај рат био производ капиталистичког привредног уређења које је доспело до граница својих могућности акумулације и које сада покушава да ратом за поделу света продужи своје постојање. Са становишта левих социјалиста, империјалистички рат (који не треба бркати са империјалним ратовима који се воде на периферији великих царстава) је индикатор агоније капитализма. У теоријама империјализма различите политичке провенијенције настанак великих царстава се такође објашњава унутрашњом динамиком као и унутрашњом нестабилношћу: у сваком случају, одговорни су унутрашњи односи експанзивних сила а не неке констелације на периферији. Ово подједнако важи и за политичке као и за економске теорије империјализма. За прве је пример анализа бонапартизма Карла Маркса према коме је унутрашња нестабилност француског царства, привремена равнотежа класа између друштвених снага које су јачале и оних које су слабиле, требала да буде компензована војном владавином и експанзивном политиком усмереној ка слави и пљачки. Империјалистичка спољна политика коју Маркс, уосталом, не схвата као одређени наставак великог плана већ као политичку пустоловину није, према томе, никакав израз унутрашње снаге и јачине већ знак предстојећих ломова.

⁶ О настанку и ширењу појма империјализма упоредити: Richard Koebner, Helmut Dan Schmidt, *Imperialism. The Story and Significance of a Political Word, 1840–1960*, Cambridge 1964, посебно стр. 153. Преглед теорија о империјализму у њиховим различитим нијансама доносе: Hans-Ulrich Wehler (Hrsg.), *Imperialismus*, Köln 1972; Wolfgang J. Mommsen, *Imperialismstheorien*, Göttingen 1977. као и Hans-Christoph Schröder, *Sozialistische Imperialismusdeutung*, Göttingen 1973.

Од тога треба разликовати оправдавање империјалног ширења као присвајања ресурса који су неопходни за социјално побољшање доњих слојева у империјалном средишту. Ово социјалноимперијалистичко схватање парадигматично је код британског конзервативца Бенцамина Дизраелија који га је непогрешиво изнео у свом чувеном говору у Кристал Паласу 1872. године. Доцније је Лењин (*Империјализам као највиши стадијум капитализма*, 1916) прихватио ово схватање и помоћу, на империјалистичким екстрапрофитима утемељене, појаве радничке аристократије у Енглеској и другим капиталистичким центрима, објаснио изостанак пролетерске револуције у напредним земљама где је социјалистичка револуција требала прво да избије. Због тога би револуционарни преврат требало да потекне из земаља које нису профитирале од своје империјалистичке политике већ су биле њоме преоптерећене. Ланац империјалистичких земаља, каже позната Лењина формула, пуца на најслабијем беочугу а то је Русија.

Поред тога, настале су и економске теорије империјализма у којима је вишак акумулације капитала у центрима капитализма постао чинилац којим се објашњава империјалистичко ширење. Према овој теорији, која потиче од енглеског либерала Џона Еткинсона Хобзона (*Империјализам*, 1902), услед слабе куповне моћи маса у капиталистичким метрополама, капитал доспева у кризу употребљивости: у земљи свога порекла он више не налази исплативе могућности за улагања и стога продире на привредно заостале територије где финансира луксузне репрезентативне и развојне пројекте власти. Услед тога, растућим дуговима и одатле резултирајућим повећањем издатака, владавина ове елите бива пољуљана све док, коначно, не буде угрожена не само отплата дуга већ и укупан уложени капитал. Сада расте притисак на владу метрополе да пошаље војску како би учврстила пољуљану власт у периферним земљама и, посредством војне интервенције, осигурала капитал који је тамо уложен. Тиме Хобзон објашњава прелаз са капитализма слободне трговине на империјализам у Великој Британији током позног 19. столећа. За разлику од Дизраелија и социјалних империјалиста он, међутим, пориче да доњи слојеви у центру заправо профитирају од империјалистичке политике већ полази од тога да империјализам који је покреће више кошта земљу него што јој доприноси. Од империјализма профитира једино финансијски капитал који може да користи државне ресурсе за интересе своје акумулације. То што већина бирача то прихвата и подржава последица је, сматра Хобзон, манипулација у којима се као национални интерес представља оно што је у стварности класни интерес. Скоро све доцније теорије империјализма следиле су ова темељна Хобзонова разматрања.

ОБНАВЉАЊЕ ПОЈМА ИМПЕРИЈЕ ПРОТИВ ПРЕВЛАСТИ ТЕОРИЈА ИМПЕРИЈАЛИЗМА

Снажна повезаност стварања империја и капитализма у теоријама империјализма има за последицу да оне мање објашњавају стварање импе-

рија а много више отпорност капитализама према својој непосредно предстојећој предвиђеној пропасти. Осим тога, оне су евроцентричне и немају никакав увид у ваневропске империјалне творевине – ни у монголско царство степа нити у кинеско стварање царства при чему ово потоње показује најдужу историју империје током раздобља од три миленијума.⁷ Стварање великог шпанског царства или поморских царстава (*seaborn empires*) Португалаца и Холанђана се подједнако тешко могу објаснити унутрашњом политичком нестабилношћу или кризом употребљивости капитала. И стварање Римског царства се снажно опире објашњењима теорија империјализма занемари ли се неколико новијих приказа првог столећа пре Христа, у којима се античким констелацијама постављају модерна питања.⁸ Закључак, дакле, гласи да се већина великих царстава налази изван видокула теорија империјализма развијених у 19. и 20. веку.

Теорија империја пошла је од запажања да је стварање великих царстава у источној Азији током последња три миленијума у суштини следило исти простор док се на простору западне Азије, Европе и Атлантика може уочити хелиотропни развој тј. развој који прати кретање Сунца од истока ка западу. Кинеско царство се након периода пропадања увек изнова обнављало на идентичном геополитичком простору. Према томе, историја Кинеског царства представља непрестани след, назван према династијама, циклуса успона и опадања. То је у кинеском погледу на прошлост довело до тога да се времена империјалне моћи сматрају временима политичке стабилности и економског просперитета док периоди пропадања и пропасти важе за времена испуњена унутрашњим ратовима, политичком парализом и привредним невољама. Последице овакве геостационарне империјалне историје су доследно позитивна перцепција властите империје као „царства средине” и непостојање антиимперијалног, односно, антиимперијалистичког погледа на властиту историју. Антиимперијалистичка перспектива (односно, реторика) развила се у Кини само у односу на силе коју су продирале споља, као што су Британија, Јапан и САД, када је од средине 19. века Кина постала објекат светске политике. Наравно да су сателитске државе на југу другачије опадале стварање Кинеског царства али, ипак, супротно антиимперијализму у историји политичких идеја Запада, њихова перспектива није никада постала хегемонијална.

За разлику од источне Азије, у западноазијско-атлантском простору дошло је до померања геополитичких метропола што је од стварања великог македонског царства под Александром довело до тога да је сваки пут на периферији великих царстава у опадању наступало стварање нових

⁷ О историји Кинеског царства још увек је незаменљиво дело: Otto Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches. Eine Darstellung seiner Entstehung, seines Wesens und seiner Entwicklung bis zur neuesten Zeit*, 5 Bde., Berlin 1930; Затим и: Helwig Schmidt-Glintzer, *Kleine Geschichte Chinas*, München 2008; као и Thomas O. Höllmann, *Das alte China. Eine Kulturgeschichte*, München 2008. За поређење између историје кинеског и Римског царства упоредити: Fritz-Heiner Mutschle, Achim Mittag (eds.), *Conceiving the Empire. China and Rome Compared*, Oxford 2008.

⁸ Упоредити: Ernst Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic*, Oxford 1968.

империја. Тако је од раних царстава у Месопотамији и на Нилу текло кретање у смеру запада чијим се главним тачкама могу сматрати⁹ и Римско царство које је уследило за хеленистичким царством дијадоха,¹⁰ доцније шпанско светско царство (за које се говорило да у њему Сунце никада не залази), коначно, Британско царство а са његовим пропадањем, Сједињене Америчке Државе.

Ово хелиотропно кретање империјалних средишта оставило је за собом широки траг постимперијалних простора у којима је дошло до стварања алтернативних облика политичког уређења, пре свега, до инверзије државности и националности у облику националне државе која такође, у том смислу, стоји насупрот империјалног поретка јер је он најчешће мултинационалан, односно, мултиетничан. Систем суверених држава које признају једна другој независност и тако и поступају, постао је због тога алтернатива империјалном поретку који осим империје, која стоји над свима, у сваком случају познаје и сателитске државе и друге облике политичке зависности. Модел равноправних држава које неспоразуме и супротстављене интересе решавају ратовима или мултилатералним преговорима, развио се у алтернативу империјалном поретку, прво у Европи а одатле, доцније, и у глобалним оквирима.

Осим геостационарног смењивања империјалних циклуса у источној Азији и хелиотропног развоја империјалних средишта од Еуфрата до Потомака на западу, као особене империјалне типове треба поменути источну филијацију Римског царства са центром у Константинопољу (Византију) као и Османско царство, настало у истом геополитичком простору, које се развило у источном Средоземљу повезујући европски, азијски и афрички континент.¹¹ Поред Могулског царства у јужној Азији треба, пре свега, поменути Монголско степско царство које је привремено обухватало читаво северноазијско копно и одакле је више пута напредовало ка југоистоку (Кини) као и југозападу (средњем Истоку).¹² Царство Џингискана и његових наследника било је највеће земаљско царство у историји. Са друге стране, империја руских царева је прихватањем византијских традиција („Трећи Рим”) била наследница овог циновског степског царства које је наставило да постоји до 1991. у облику СССР-а.

⁹ У новијим приказима римске историје већ одређено време изнова преовлађује успон и пропаст империјалне моћи. Упоредити примере: Simon Baker, *Ancient Rome. The Rise and Fall of an Empire*, London 2006). О успостављању паралела између Римског царства и САД-а упоредити: Peter Bender, *Weltmacht Amerika. Das Neue Rom*, Stuttgart 2003; Ralph Bollmann, *Lob des Imperiums. Der Untergang Roms und die Zukunft des Westens*, Berlin 2006.

¹⁰ О историји Британске империје видети: Niall Ferguson, *Empire. The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*, London 2002; Peter Wende, *Das Britische Empire. Geschichte eines Weltreichs*, München 2008.

¹¹ О историји Османског царства видети: Nicolae Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt*, 5 Bde., Frankfurt a. M. 1980; Josef Matuz, *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt 1985.

¹² О Монголском степском царству видети: Arne Eggebrecht (Hrsg.), *Die Mongolen und ihr Weltreich*, Mainz 1989; Michael Weiers, *Die Mongolen. Beiträge zu ihrer Geschichte und Kultur*, Darmstadt 1986.

Много снажније него код националних држава, чије је просторно распрострањење у суштини дефинисано језиком и културом, развој мултиетничких, односно, мултинационалних империја следи геополитичке тј. геоекономске циљеве – империјално уређење Кине развило се између северноазијских степа и предела џунгли јужне Азије одрекавши се продора на поморске просторе Тихог океана. Римско царство настало је око Средоземног мора које је у 2. веку пре н.е. постало покретачко средиште стварања империјалног поретка. Царство Монгола и империја руских царева проширили су се на широке низије источне Европе и северне Азије а Британска империја је, током свога првог циклуса, у суштини била северноатлантско царство док је у своме другом циклусу била изграђена дуж стратешке линије која повезује Лондон, Гибралтар, Суец, Аден и Бомбај. Геостратешки империјални резон изнова се налазио и у сукобу Истока и Запада након Другог светског рата када су САД полагале велику вредност на то да контролишу супротне обале Атлантског и Тихог океана како би спречиле стварање противничке поморске силе док је Совјетски Савез полагао на осигурање средњеевропске тврђаве и доминантног положаја у средњој Азији. Геостратешко утемељење империјалног поретка имало је за последицу да су анализа империја и геополитичке теорије ступиле у блиску везу,¹³ и да светскополитичко саморазумевање и деловање империја води томе да, у новије време изнова снажно подстакнута, глобална историја¹⁴ у великој мери представља бављење историјом стварања империјалног поретка.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ДЕФИНИЦИЈЕ И ТИПОВИ ИМПЕРИЈА

За разлику од држава, империје немају јасне и прецизне границе: или се ради о граничним просторима у којима империјални поредак постепено губи на снази или оне располажу зонама утицаја у којима се политичко и привредно уређење налази под империјалним „надзором”. Политичка управа остаје, додуше, актуелним властима али се одлуке о спољној политици и склапању савезништва могу доносити само у договору са империјалним средиштем. У политичкој теорији је флуидна разлика између империје и хегемоније у овим просторима утицаја¹⁵ при чему се, додуше, рачуна да је за империју, у погледу трошкова, у сваком погледу повољније хегемонијално деловање од успостављања непосредног империјалног поретка. Међутим, у сваком случају империје се разликују од држава по томе што границе за њих не представљају сусретање

¹³ Ту су, по правилу, супротстављене „океанска теорија” Алфреда Тајера Махана и „теорија унутрашњости” Халфорда Џ. Мекинндера. О томе упоредити: Rainer Sprengel, *Kritik der Geopolitik. Ein deutscher Diskurs 1914–1944*, Berlin 1996, посебно 70. О повезаности империјалних представа, империјализма и геополитике упоредити: Dierk Walter, „Imperialistische Großraumkonzepte? Anmerkungen zu einem eingängigen Bild”, in: *Geopolitik. Zur Ideologiekritik politischer Raumkonzepte*, Wien 2001, 78–92.

¹⁴ Margarete Grandtner, Dietmar Rothermund, Wolfgang Schwentker (Hrsg.), *Globalisierung und Globalgeschichte*, Wien 2005.

¹⁵ Heinrich Triepel, *Die Hegemonie. Ein Buch von führenden Staaten*, Stuttgart 1938.

истих права и дужности већ империјална сила захтева за себе утицај на територији суседа који никада не би прихватила на сопственом подручју. Према свом политичком окружењу империје стоје у принципијелно асиметричном односу. Распрострањени појам за то су „дворишта“: за САД, рецимо, Карибик а Кавказ за модерну Русију.

Надмоћност империје над другим актерима свог политичког простора захтева космолошко оправдање или оправдање на темељу историјског спасења и оно је дато у империјалној мисији. Готово све империје поседују такву мисију која утемељује њихов посебан положај у простору и времену. Ова мисија, која може да сеже од очувања мира и ширења цивилизације до заштите света од пропасти која му прети или до његове заштите до очекиваног наступања времена спасења, заснива захтеве лојалности према грађанима центра као и према људима на периферији и подстиче спремност за прихватање посебних оптерећења. Империје очекују од својих елита спремност да преузму војне, административне и дипломатске задатке веома далеко од домовине а, услед ширења моћи, грађани и грађанке империјалног средишта неретко морају да сnose повећана пореска оптерећења. Ни у ком случају не стоји, као што се тврди у теоријама империјализма, да империје, у основи, пљачкају своје рубове и периферије већ многе империје „инвестирају” у своје обод и периферије како би их довели на цивилизацијски ниво центра.

Оптерећења која су, услед тога, наметнута грађанима центра ипак не смеју да пређу одређени ниво пошто, иначе, нестаје спремност за очувањем империјалног поретка, становништво се повлачи у приватни живот, одбацује се војна служба и, коначно, покушава се избећи и плаћање пореза. Многе империје нису пропале због побуна периферије већ зато што су, у основи, њихови грађани одбили оптерећивање. Другачије речено: империје обезбеђују општа добра на простору којим управљају чије трошкове пре свега сноси становништво центра. Ова оптерећења могу да се смање лојалношћу становништва на рубовима тако да остаје сачувана спремност за њихово преузимање. Империјална мисија служи томе да би се обезбедило и једно и друго: она објашњава зашто империја – због „светског поретка” мора хтети да настави да постоји.

Средишњи елемент ове империјалне мисије је осигурање мира за које се сматра да алтернативни системи уређења светске политике, посебно системи држава, нису способни: док су се државе сукобљавале због перманентне конкуренције око водеће улоге, узајамно се сумњичиле и наоружавале се једна против друге (што се у тзв. реалистичној школи међународне политике назива „анархијом света држава”),¹⁶ империја брине за стабилан и чврст мир, према једној аргументацији какву су заступали песници (Вергилије, Хорације) у окружењу римског цара Аугуста.¹⁷ Слична

¹⁶ За схватање о анархији света држава видети: Kenneth Waltz, *Theory of International Politics*, Reading, Mass. 1979; John J. Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, New York 2001, 29–54.

¹⁷ О приказу римске мисије код Вергилија упоредити: Vinzenz Buchheit, *Vergil über die Sendung Roms*, Heidelberg 1963. О цивилно-религијском утемељењу мисије САД-а, упо-

разматрања налазе се и код Дантеа и Кампанеле и тек код Русоа и Канта империјални захтев за дуготрајним миром замењује идеја о савезу држава који би такође могао да гарантује „вечни мир”. Ипак, све до данас се дуготрајни периоди мира називају према империјама које их обезбеђују: од *pax Romana* преко *pax Britannica*, све до *pax Americana*, односно, *pax Sovjetica*. Осим мира, ову империјалну мисију представљали су ширење хришћанства (Шпанија) или цивилизације (Велика Британија и Француска) као и глобално успостављање демократије, тржишне привреде и људских права (САД) док се за Совјетски Савез она састојала у победи социјализма широм света.¹⁸

Схватање о мисији, односно, свест о посланству, приписује империји светскополитичку неопходност: сви други актери се налазе у *свејџу* и делују према правилима, односно, крше их. Насупрот томе, империја је *џаранић овог свејџа* и она проналази и спроводи његова правила. Империја ствара опште добро, мир, сигурност и цивилизацију, у коме сви учествују а да њихов допринос његовом постојању није вредан помена. Зато се империји мора признати изванредан утицај на даљи развој „њеног” света. Тамо где се верује у ову мисију, могу да се етаблирају дуготрајна империјална уређења. Од њихове стабилности профитира и становништво на ободима и на периферији и када оно не пружа отпор империјалној метрополи, трошкови одржавања империјалног поретка су релативно скромни док је корист од њега велика.

Ипак, империјална мисија има познату склоност ка прекорачењу граница пошто са становишта универзалног захтева империје није схватљиво због чега поље њене снаге треба да се заврши на једној реци или планини. Империјална мисија упорно захтева трајно ширење империје. Последица таквог ширења понекад је пренапрезање, *imperial overstretch* (Пол Кенеди): или зато што ресурси и способности центра постају преоптерећени или зато што се продире у регионе у којима, услед отпора аутохтоног становништва, трошкови владавине расту на експлозиван начин. По правилу, тада у игру ступа империјални резон који захтева опозивање фронтова, полаже вредност на поравнање биланса трошкова и прихвата оно што је „изван” империјалног поретка, које се трајно категориче као дивљаштво, варварство или „свет немира”.¹⁹ Тада се мора водити брига о томе да одређени елементи из онога што је „изван” не продру у унутрашњост империјалног поретка. Тако се стабилизују империје које су у светској историји постојале дуже времена, смењивањем империјалне мисије и империјалног резона.

Империјалну мисију треба придодати културној моћи империје која, опет, припада ономе за шта је Џозеф Нај сковао појам *soft power*.²⁰ Осим

редити: Gerhard Besier, Gerhard Lindemann, *Im Namen der Freiheit. Die amerikanische Mission*, Göttingen 2006.

¹⁸ Упоредити: Boris Barth, Jürgen Osterhammel (Hrsg.), *Zivilisierungsmissionen. Imperiale Weltverbesserung seit dem 18. Jahrhundert*, Konstanz 2005.

¹⁹ Herfried Münkler, „Barbaren und Dämonen. Die Konstruktion des Fremden in imperialen Ordnungen”, in: Jörg Baberowski u.a. (Hrsg.), *Selbstbilder und Fremdbilder. Repräsentation sozialer Ordnung im Wandel*, Frankfurt a. M. 2008, 153–189.

²⁰ Joseph Nye, *Soft Power. The Means to Success in World Politics*, New York 2004.

културне, портфолио империјалне силе садржи и политичку, војну и економску моћ из којих настаје мешавина привлачних и репресивних чинилаца карактеристична за одређену империју. Најстабилније су империје које могу у подједнакој мери да се ослањају на сва четири чиниоца моћи али се, по правилу, ограничавају на употребу *soft power*. Ипак, специфичностима империјалних творевина припада то да једно или два места моћи играју доминантну улогу док су остала од другоразредног значаја.

Напослетку, то није последица околине у којој се развијају империје. Тако су се поморска царства Португалаца и Холанђана ослањала на економску моћ коју су акумулирала посредством супериорне технике бродоградње и изразитих наутичких способности.²¹ Цивилизаторска мисија једва да је за њих играла било какву улогу и приликом своје експанзије она су, у суштини, следила привредна гледишта. Она нису створила никакав заједнички културни или правни простор већ су се ограничила на трговачку консолидацију привредних веза од којих су, пре свега, профитирала она сама. Паралелно с тим, степска царства су се ослањала на надмоћну војну силу која је пре била усмерена ка периодичном пљачкању него ка систематском искоришћавању освојених подручја. Према томе, није случајно да ни чисте поморске империје ни степске империје нису иза себе оставиле трагове културе који још вековима касније подсећају на њих као што је то случај са Римским царством. Ови „трагови” су, по правилу, последице империјалне мисије и њеног спровођења у рубним зонама империјалног уређења. У Немачкој су то остаци римских грађевина или темељи градова који су настали из римских војних логора. Империје, другим речима, обликују културе и шире цивилизацију и, према томе, код њих се не ради просто о политичком уређењу већ и о просторно великим цивилизацијама које обележавају етичка и естетска, правна и економска схватања.

АНТИИМПЕРИЈАЛНИ ПОКРЕТИ И ПРОПАСТ ИМПЕРИЈА

Империје, оне велике међу њима посебно, стварају своје властите „светове” које не треба разумети само као „светску привреду” у Волерстиновом смислу,²² већ и властите цивилизације као и правне и техничке културе. То, међутим, за становништво на периферији империја има цену коју оно није спремно да плаћа без оклевања. Посебно под утицајем социјалистичких теорија империјализма, ова цена је дефинисана пре свега као економска експлоатација али и као политичка потчињеност. Ипак, цивилизаторско укључивање у империјални поредак, заједно са културном асимилацијом, вероватно је играло много важнију улогу у мобилизацији антиимперијалног отпора. Од устанка Макабејаца у Палестини

²¹ О томе: Charles R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415–1825*, Manchester 1991; Исти, *The Dutch Seaborne Empire 1600–1800*, London 1992.

²² Immanuel Wallerstein, *Das moderne Weltsystem. Die Anfänge der kapitalistischen Landwirtschaft und die europäische Weltökonomie im 16. Jahrhundert*, Aus dem Amerik. von Angelika Schweikhart, Frankfurt a. M. 1986.

усмереног против владавине хеленистичких Селеукида до исламистичког отпора глобалној доминацији САД-а у коме, поред осталог, филмска и музичка сцена игра важнију улогу од војске, религија се изнова показује као средишњи ресурс антиимперијалног отпора.

Овај отпор се прво окреће против елита блиских империји у сопственој земљи које тек тада у земљу позивају војне снаге империјалног центра ради властите заштите.²³ По правилу, антиимперијалне снаге периферије су сувише слабе да би могле војнички да победе империјалну војну силу. Герилски рат који воде, самим својим трајањем, ипак, исцрпљује политичку вољу империје за одржавањем власти у том подручју те подстиче империју на компромисе или, чак, на повлачење. Антиимперијални отпор почива на рачуници о трошковима и користи која се окреће против империје у оној мери у којој отпор успева да повећа трошкове владавине. Империје се распадају онда када је то, у исто време, случај на више њихових рубова. Елите се тада одричу империје и повлаче се назад у режиме на мањим просторима чији су само саставни делови а не више њихови јемци. Пример за то је окончање европских колонијалних империја након 1945. године.²⁴

Империјално исцрпљивање Европљана би, међутим, засигурно наступило тек много касније да се они нису у два рата борили једни против других за империјалну доминацију и тиме истрошили своје снаге и ресурсе. Почело је 1917. сломом Руског царства који су следили распад Османског царства и Дунавске монархије. Велика Британија, која је ступила у Први светски рат као кредитор САД-а, на крају је постала њен дужник. Тиме је отпочео прелазак империјалне превласти у северноатлантском простору. Још је исцрпљенија била Француска која се од тада налазила у светскополитичкој дефанзиви док је Немачки рајх, изгубивши услед пораза не само неколико провинција већ и своје колоније, две деценије по окончању Првог светског рата изнова покушао да ратом упостави империјалну владавину у Европи при чему је, међутим, доживео неуспех као и јапански пројекат стварања великог царства на простору источне Азије и Пацифика.

У теорији империја, оба светска рата у 20. веку и наполеоновски ратови почетком 19. века могу да се схвате као неуспели покушају стварања империја у простору који се налазио између две постојеће империје. Тако је Наполеон могао, додуше, да стави под своју контролу јужну и средњу Европу али је доживео пораз у сукобу са британском поморском и руском континенталном империјом. Слично се догодило и Вилхелминском царству у Првом светском рату при чему је оно, додуше, претходно

²³ William R. Polk, *Aufstand. Widerstand gegen Fremdherrschaft: vom Amerikanischen Bürgerkrieg bis zum Irak*, Aus dem Engl. von Ilse Utz, Hamburg 2009.

²⁴ О томе упоредити релевантне прилоге у: Richard Lorenz (Hrsg.), *Das Verdämmern der Macht. Vom Untergang großer Reiche*, Frankfurt a. M. 2000; Alexander Demandt (Hrsg.), *Das Ende der Weltreiche. Von den Persern bis zur Sowjetunion*, München 1997. Посебно за Велику Британију: Gerhard Altmann, *Abschied vom Empire. Die innere Dekolonisation Großbritanniens 1945–1985*, Göttingen 2005.

успело да, за разлику од Наполеона, потуче царистичку Русију. Оно је поражено због поморских сила, Велике Британије и САД-а. Нови покушај стварања великог царства у Другом светском рату пропао је због Совјетског Савеза и САД-а²⁵ као и због бруталне политике експлоатације и потчињавања у освојеним областима.²⁶ Паралелно с тиме, није успео италијански покушај да по римском узору, иако у много мањој мери, успостави империју у Средоземљу, док је Јапан обавезујући се да нападне Совјетски Савез пропао на простору Пацифика због САД-а. У француском, немачком и јапанском случају радило се о стварању великог царства између две империје док је Италија покушала да продре у средишњу линију која је повезивала британску империју.

Ово су примери *империјалистичких* ратова у којима су предузимани покушаји да се војним средствима успостави, односно, ојача империја. Од њих треба разликовати *империјалне* ратове које једна империја води на својим рубовима и периферијама. Док се у случају империјалистичких, односно, унутаримперијалних ратова ради о „ратовима високог интензитета“ (*high intensity wars*), који су слични класичним ратовима између држава, империјални ратови су „ратови ниског интензитета“ (*low intensity wars*) који пре „тињају“ него што се „разбуктавају“. У империјалистичким ратовима империје, односно, кандидати за стварање империја, се приморавају војничким средствима да падну на колена; супротно томе, у империјалним, односно, антиимперијалним ратовима империје се временом исцрпљују када им не полази за руком да трајно пацификују немирне области, односно, када се из њих благовремено не повуку. Попут ратова између држава, империјалистички ратови су, по правилу, симетрични. Насупрот томе, империјални као и антиимперијални ратови су без изузетка асиметрични.²⁷

САВРЕМЕНО СТАЊЕ И БЛИЖА БУДУЋНОСТ

Са успоном Кине и, уопште, привредног простора источне Азије и са постепеном ерозијом привредне превласти САД-а, расправа о империјама је у историјским и политичким наукама добила нови подстицај. При томе, она је оснажена разочарањем у мултилатерализам инкорпориран у Уједињене нације. Томе у прилог ишли су и неоконзервативни пројекти за продужење доминантне позиције САД-а али и тезе Семјуела Хантингтона о *Сукобу цивилизација* (1996). Ако мултилатерална настојања за савладавањем изазова релевантних за човечанство остану без успеха, вероватно ће поново да порасте прихватљивост империјалног (или хегемонијалног) вођства. Упркос незадовољавајућим резултатима хуманитарних

²⁵ Mark Mazower, *Hitlers Imperium. Europa unter der Herrschaft des Nationalsozialismus*, Aus dem Engl. von Martin Richter, München 2009.

²⁶ Detlef Junker, *Kampf um die Weltmacht. Die USA und das Dritte Reich 1933–1945*, Düsseldorf 1988.

²⁷ Herfried Münkler, *Der Wandel des Krieges. Von der Symmetrie zur Asymmetrie*, Weilerswist 2006.

војних интервенција, слике грозота и извештаји о геноцидним злочинима изнова ће омогућити појаву захтева за „империјалним” спровођењем људских права. Пошто империја као модел политичког уређења ипак има претежно лошу репутацију, империјално деловање ће се ретко тако именовати а ни Европска унија неће тако називати утицај на своју периферију који сеже од трговачких санкција до успостављања избегличких логора ван њене територије. Ипак, атрактивност Европске уније, чијем чланству или, барем, придруживању теже делови политичких и културних елита периферије, научна истраживања су већ одавно идентификовала као империјална.²⁸ Претпоставка за прихватање једног таквог односа је, међутим, појам империје који је ослобођен привремене хегемоније теорија империјализма.

АНАЛИТИЧКЕ И ПРОГНОСТИЧКЕ МОГУЋНОСТИ ПРИХВАТАЊА ПОЈМА ИМПЕРИЈЕ

Расправа, отворена протекле деценије, о повратку појма империје као научне категорије, наишла је на подељену реакцију у одговарајућим дисциплинама. Очигледно је да историјска наука може да опише наддржавне системе и нормативне структуре лакше од политичких наука којима појам „владавине” (Governance) пружа алтернативну збирну категорију. У стручно-научној перспективи „владавина” има предност над империјом јер се са тим појмом не повезују никакве деликатне историјске асоцијације већ, као стручан појам који се односи на новије и савремене констелације, може изнова да се дефинише.²⁹

Против чешће употребе појма империје у политичким наукама говори такође и околност што силе идентификоване као империје избегавају или одбијају да себе означе тим појмом. Оне радије прихватају појмове *хеџемон*, односно, *хеџемонија* када је потребно да се означи доминација на великом простору која надилази систем држава. Као алтернатива томе, често се говори и о *сујер сили* како би се означила улога слична империји уз избегавање тог појма. Аверзија према појму империје која се није могла превазићи ни уз прилоге као што су „пријатељска”, „нежна” или „против воље”,³⁰ последица је сећања на европске колонијалне империје али и даље постојеће снаге дефиниција теорија империјализма које империјални поредак не описују с погледом на обезбеђивање колективних добара (мира, сигурности, стандарда) већ наглашавају потчињавање и експлоатацију.

За разлику од политичких наука, историјска наука је показала веће интересовање за појам империје и то не због тога јер се њиме у историјској ретроспективи означава низ империја већ и зато што се флексибилним

²⁸ Jan Zielonka, *Europe as Empire. The Nature of the Enlarged European Union*, Oxford 2006.

²⁹ Преглед пружају: Gunnar Folke Schuppert (Hrsg.), *Governance-Forschung. Vergewisserung über Stand und Entwicklungslinien*, Baden-Baden 2005. Повезаност распада државе и непouzдане државности постаје јасна у: Marianne Beisheim, Gunnar Folke Schuppert, *Staatszerfall und Governance*, Baden-Baden 2007.

³⁰ Упоредити: Speck, Sznaider (Hrsg.), *Empire Amerika*.

појмом империје могу успоставити везе и са савременошћу и развити компаративне перспективе. Већ поменута поређења снаге САД-а са Римским или Британским царством, изоштравају поглед на актуелни развој и то управо тамо где је пре могуће уочити разлике него сличности. Ако је тачно да је поређење за историјске и друштвене науке оно што у природним наукама представља експеримент, онда су компаративно усмерене теорије империја методолошки веома атрактивне за савремену историју као и за политичке науке.

Како год, очигледно је да се при дијагностичком, као и прогностичком бављењу са политичким констелацијама светског поретка, увек изнова поставља питање о носиоцу империјалне улоге: да ли Кина замењује САД као империју и, ако је тако, када ће се то догодити?³¹ Како се Кина, као источноазијска, и Индија, као јужноазијска империја, односе једна према другој? Науци се мудро саветује да појам империје не препушта публицистици већ да, посредством рада на компаративно усмереним теоријама империја и њиховом применом на одговарајуће констелације, настоји да оцрта и прецизира појам. При томе, поред осталог, потребно је разјаснити како су се европске колонијалне империје односиле према свеобухватном појму империје, како се одређује однос између колонијализма и империјализма,³² како би се, одатле, могли проценити појмови неоколонијализма, односно, неоимперијализма повезани са негативним истицањем глобализације и интервенција.

При томе, промена перспективе могла би да буде од помоћи, тиме што би се доминантни поглед из центра на периферију допунио „узвратним погледом” са периферије на центар.³³ Друго, доћи ће се дотле да се тачније истраже разлике и сличности између националних држава и империја него што је то до сада био случај.³⁴ Истраживачким перспективама теорија империја припада и питање какав исход даје анализа великих ратова из прве половине 20. века ако се два светска рата схватају као неуспели немачки покушаји за стварањем великог царства у Европи или као јапански пројекат успостављања империјалног поретка у простору источне Азије и Пацифика. У оба случаја, задоцнеле тежње за стварањем империја пропале су због средишњег положаја између две империје. Британски историчар Најал Фергусон недавно је изнео тезу да је Велика Британија 1914. водила „погрешан рат” и да је тиме беспотребно убрзала пропаст сопственог царства.³⁵ Постављање таквих историјско-ревизионистичких

³¹ Пример за то, при чему се не предвиђа ни смењивање нити сарадња, већ ратни сукоб је: Jean-François Susbielle, *China-USA. Der programmierte Krieg*, Berlin 2007.

³² О томе још увек: Rudolf von Albertini, *Europäische Kolonialherrschaft. Die Expansion in Übersee von 1880–1940*, Zürich 1976; као и сажети прикази: Jürgen Osterhammel, *Kolonialismus. Geschichte, Formen, Folgen*, München 1995; Andreas Eckert, *Kolonialismus*, Frankfurt a. M. 2006.

³³ Shalini Randeria, Andreas Eckert (Hrsg.), *Vom Imperialismus zum Empire. Nichtwestliche Perspektiven auf Globalisierung*, Frankfurt a. M. 2009.

³⁴ Упоредити: Jörn Leonhard, Ulrike von Hirschhausen, *Empires und Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*, Göttingen 2009.

³⁵ Niall Ferguson, *Der falsche Krieg. Der Erste Weltkrieg und das 20. Jahrhundert*, Aus dem Engl. von Klaus Kochmann, Stuttgart 1999.

питања сукобљава се са историјским представама уграђеним у политичко-културни идентитет и националну самосвест и излаже се опасности да постане стигматизовано као „политички некоректно”.

Данас постоји веће интересовање за раздобља пропадања и декаденције империја него за фазе њиховог формирања и успона.³⁶ Ако се последњих година појавило мноштво публикација о опадању и пропасти Римског царства,³⁷ онда је то мање резултат нове усредсређености унутар науке него што је резултат бриге због пропадања и декадентног расположења у западном свету, што се први пут показало у компаративној студији *Усјон и њад великих сила* Пола Кенедија. Паралеле са књигом Едварда Гибона „Опадање и пропаст Римског царства” и њеном рецепцијом у Енглеској крајем 18. века нису случајно запажене.

С немачког превео
 Михаел Анићоловић

³⁶ Класични радови о томе: Carlo M. Cipolla (ed.), *The Economic Decline of Empires*, London 1970; Shmuel N. Eisenstadt (ed.), *The Decline of Empires*, Englewood Cliffs, NJ. 1967.

³⁷ Примери у мноштву других: Peter Heather, *The Fall of the Roman Empire. A New History*, London 2005; Bryan Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford 2005; Johannes Saltzwedel (Hrsg.), *Das Ende des Römischen Reiches. Verfall und Untergang einer Weltmacht*, München 2009.

ЗЛАТНО ДОБА СРПСКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ

(Срби 1903–1914: Историја идеја. Приредио Милош Ковић,
Слио, Београд 2015)

Историјски период који обухвата доба између 1903–1914. године не престаје да буде предмет научних проучавања и процењивања али је у средишту и сталних политичких расправа о његовом стварном карактеру и дometу у формирању српске демократске традиције. Сучељавају се два супротстављена погледа и приступа овој изузетно значајној деценији у политичком и друштвеном развоју Србије. Формирана је снажна струја у нашој историографији и политичкој публицистици која настоји да докаже да се српска политичка историја настала у том периоду не може означавати као врхунац демократског развоја, као златно доба српске демократије. Постоји и друга концепција, мање политички и идеолошки острашћена, која у

својим радовима на основу озбиљне научне аргументације показује да је управо ова политичка епоха била од изузетног значаја за друштвени и културни развитак Србије али и за обликовање наше политичке традиције. У нашој демократској традицији, што се јасно може видети и на страницама ове књиге, могу се препознати и самосвојни политички и културни обрасци настали мимо утицаја тада доминантних идеја и политичких концепција. Ентони Смит је у тексту „Златно доба и национални препород” говорио о неколико његових важних функција у сагледавању функционисања националних митова. Он наводи да је друга функција сећања на златно доба садржана у „лоцирању и поновном укореењивању заједнице у њеном властитом историјском и плодном простору. Само поновним укореењивањем у слободној домовини народ може у сталном контакту са свetim местима и поетским пејзажима да открије своје право биће – свој историјски карактер. Следећа важна функција сећања на златно доба јесте да створи осећање континуитета међу генерацијама. На тај начин је нација представљена као изданака ранијих периода историје заједнице. Стога су кључни задаци националиста откривање и реконструисање живота сваког периода у историји заједнице, откривање веза и слојева међу свим периодима, па тако и достизање континуитета” нација за коју се претпоставља да постоји као издвојено јединство колективних вредности, митова, симбола и сећања, јединство које се полако мења. Тако рецимо, многи Енглези прећутно претпостављају да воде директно

порекло од Англосаксонаца, својих правих предака. Трагање за колективним достојанством постало је кључни елемент у националним борбама свуда у свету а сећање на златно доба пружа мерило за упоређивање и процењивање у односу како на прошлост тако и на историје њихових суседа. Управо је књига *Срби 1903–1914: Историја идеја* коју је зналачки и на научним основана приредио историчар др Милош Ковић на трагу овако схваћеног и тумаченог појма златног доба у историјском развоју српског народа. У њој су објављени текстови у чијој су основи садржани преиспитивања основних питања наше политичке археологије. То су поглавља: „Демократија” Слободана Антонића, „Национализам” Милоша Ковића, „Југословенство” Василија Ђ. Крестића, „Либерализам” Милоша Ковића, „Слика једног доба” Слободана Антонића. Део књиге „Филозофска и научна мисао” садржи портрете и биографске записе о знаменитим људима из политичког живота али и из различитих научних, уметничких и културних области чије је деловање означило велики успон српског друштва почетком 20. века. Ово поглавље најбоље потврђује речиту мисао великог српског историчара Радована Самарџића – „То је било доба када је Србија била мала земља којом су ходили велики људи”.

У Предговору овој изузетно значајној књизи Милош Ковић веома јасно одредио је њен главни ток и смисао. Тумачећи текст Ј. Скерлића из 1911. године он је изградио своју позицију у разматрању српске демократске традиције и сходно томе и сачинио њену структуру. У том тексту Јован Скерлић је рекао „Срби су сами својом рођеном снагом створили своју државу у којој је сва влада у рукама Срба а не у рукама туђинаца као што је то случај са другим ослобођеним државама на Балкану. Народ у Србији, у слободи васпитаван за слободу, политички сазрео и без татора, управља сам собом и подигао је државу ни династичку ни сталешку, но искључиво своју, само народну и националну”. Своје темељно становиште он је изразио у ставу: Српска национална идеја утемељена је у народном суверенитету и демократији, у одбрани слободе од „татора”, у достојанству и самосвести „малих људи” и „малих нација”. Ово је она заједничка нит и одређење које даје јасно одређен приступ главној политичкој и друштвеној теми у овој књизи. Она је садржа-

на у питању, да ли постоји српска демократска традиција која има своје специфичности настале у току њеног историјског и политичког развоја, или је она само пуки дериват и бледа копија тадашњих владајућих либералних и националних идеја. Милош Ковић служећи се валидним и научно заснованом аргументацијом заступа становиште да се може јасно препознати аутентична српска демократска традиција оличена у нашем златном добу демократије насталом у периоду од 1903. до 1914. године. Он ову поставку доследно и аргументовано заступа и брани у овој књизи. За њега је од посебне важности одбрана народног суверенитета, демократије, самосвести и жудње за независношћу. Он ове идеје препознаје у деловању главних актера тадашњег политичког и друштвеног живота али и у научној и филозофској мисли. О томе сведоче и речи Јована Цвијића „Ти бескрајни и стални напори муке и патње учинили су да народна душа и поред вековног ропства није душа роба, већ душа револуционара, који тражи једнакост, правичност, божју правду. У целом нашем народу ваља неговати дух праве слободе, тежње за социјалном правдом и верску толеранцију”. Милош Ковић истиче да је исте идеје заступао и Никола Пашић без обзира што није припадао истој политичкој странци и политичком поколењу у односу на Јована Скерлића и Јована Цвијића. Он посебно наглашава далекосежан значај данас толико прокаженог спајања демократије и национализма „који је представљао заједнички именитељ кључних учесника у српском јавном животу и најзначајнију српску политичку струју у добу од 1903. до 1914. године”. Наглашавајући да су савременици тога времена предосећали и знали да живе у преломном добу у којем се том нараштају наметала дужност да спроведу заветну мисао ослобођења и уједињења српског народа. Ова књига је конципирана тако да је у њеном средишту одговор на питање: ко су били Срби на крају тог кретања, у периоду од 1903. до 1914. године, када јој је против њене воље наметнута светскоисторијска улога у избијању Првог светског рата. Ову водећу идеју доследно су пратили, спровели и обогаћивали сви аутори заступљени на страницама ове књиге. Милош Ковић потенцира оцену да је „српска историографија у основи потврдила преовлађујућу слику о – добу краља Петра као великој и славној епохи. У њеном главном

току видљив је континуитет са тумачењима појмова националне независности и демократије која се проналазе у делима Јована Скерлића и Јована Цвијића: последње деценије и крај 20 века донели су нужна отрежњења”. То болно отрежњење посебно је приказано у поглављу посвећеном идеји Југословенства. Наша историјска наука дала је исцрпну али не и довољно целовиту оцену и приказ епохе везане за раздобље од 1903. до 1914. године али у овој књизи коришћени су радови наших значајних историчара који су из различитих углова обрађивали овај историјски период. Посебно је значајан однос Србије и Аустроугарске након Мајског преврата када долази до изражаја одбрана слободе и државног суверенитета али прекидање зависности од притисака и турског. Начело народног суверенитета и демократије представљало је ону изузетно важну окосницу око које су се окупљали сви политички покрети из Војводине, Црне Горе и Босне. Од посебне важности било је и остало осећање заједничке историјске судбине али је постојала и судбоносна дилема – како решити однос верског и националног. Јављала су се два пута – Срби исте вере или југословенство које је требало да буде залога стварања услова за превазилажење националних и историјских посебности и искључивости. Ове две идеје обележиле су не само тај период у политичком и друштвеном развоју Србије већ су оне биле истинска вододелница која је одређивала начин функционисања и решавања српског националног питања. У књизи се нарочито истиче постојање сагласности о неопходности формирања демократског поретка заснованог на природном праву, парламентаризму, слободи штампе и подели власти. Ова начела су била у фокусу пажње тадашњих водећих политичких актера и она су поштована без обзира што укупна политичка ситуација није била повољна за функционисање демократског система који је био изложен многобројним изазовима – спољне и унутрашње природе. У радовима заступљеним у овој књизи не постоји идеализација и испразна глорификација овог доба већ се настоји приказати укупни друштвени, историјски и политички контекст. Саставни део демократизације српског друштва поред изузетне улоге краља Петра имали су припадници културне и научне елите школовани у Француској, Немачкој и Швајцарској. То су изузетна имена наше културе, науке и

књижевност – Богдан Поповић, Слободан Јовановић, Јован Скерлић, Михајло Гавриловић, Милан Ракић, Јаша Продановић, Јован Дучић, Станислав Винавер. Улога часописа – *Дело*, *Српски књижевни гласник*, *Српски преглед* – као главних жаришта културних подухвата и места окупљања и деловања најзначајнијих интелектуалаца и најплоднијих стваралаца, незаобилазна је. У сфери културе и науке преламали су се утицаји који су долазили из различитих европских земаља и центара – Француске, Немачке, Енглеске, Аустроугарске и Русије. Снажан развој демократије није могао да се одвија без процвата и праве ренесансе српске културе и науке у деценији до пред Први светски рат како је то констатовао Леон Којен. Приређивач ове књиге веома се јасно одредио према корпусу идеја, политичких покрета и филозофских струјања доминантних у том периоду. У његовом стваралачком и уредничком фокусу су идеје демократије, либерализма, југословенства, социјализма и права жена. „Баш као и у остатку Европе либерализам је био најважнија политичка идеологија српског 19. века: и опет као и у Европи српски радикали и напредњаци су од 1903. до 1914. године представљали само лево крило либералног покрета. Ратови и политички ломови у 20. веку мењаће и смисао и вредност ових појмова. Наша намера је да реконструисамо њихово значење у оном добу у две деценије пре Првог светског рата”. Ова намера је у књизи веома доследно спроведена и њена посебна вредност је у томе што радови нису остали само у оквиру политичких идеја већ се даје најшири друштвени, културолошки и филозофски контекст у коме је настало не без великих превирања и искушења златно доба српског културног, политичког и идејног живота. Оно се ослања и на културни препород који се одвијао у тадашњој Европи и то у разним научним, литерарним и уметничким областима. Од изразитог је значења помињање овог европског контекста јер нам он сведочи да је српски народ и његова интелектуална елита успела да у веома кратком року постане део европског система вредности што је данас тим значајније и вредније. Мултидисциплинарност је долазила до пуног изражаја у научним и филозофским подухватима тога времена што је доносило квалитет више у развоју тадашње интелектуалне заједнице као снажног и уте-

мељеног упоришта за превладавање свих великих изазова пред којима се našla ова изузетна и до данас непревазиђена генерација научника, филозофа и политичких делатника.

У поглављу књиге које је посвећено анализи демократског устројства српског друштва у том историјском периоду, Слободан Антонић полази од става да „Србија почетком 20. века била је демократска земља, република (политеја) слободног сељака. За тадашње прилике, Србија је имала напредну демократију, једну од развијенијих у свету”. Овакво одређење аутор поткрепљује разлозима који су омогућили да периферна индустријски заостала земља има и поред свих ограничења развијен демократски поредак. Први разлог је у спајању западних демократских идеја са праксом и идејама патријархалне демократије – при чему су од посебног значаја три водеће идеје: идеја народне суверености, општег права гласа и јаке скупштине. Други разлог огледа се у историјским околностима, да је Србија била заснована на преовлађујућем слоју слободних малих земљопоседника што је омогућавало увођење и одржавање демократског поретка који је био изложен непрестаним изазовима и тешким политичким борбама. Не мање важан разлог је оличен у чињеници да демократски поредак није настао као резултат механичког преношења страних модела већ је он резултат процеса дуготрајног стварања демократских институција у којем је дошло до успешног спајања стварне потребе друштва са европским демократским идејама. На страницама ове књиге су у потпуности развијене ове основне поставке и истакнута незаобилазна улога Владимира Јовановића, утемељивача на либералним идејама схваћене демократије у Србији (треба поменути његово капитално дело *Политички речник*) али и његов однос према радикалном либерализму у којем се преплићу три кључне идеје: народна сувереност, опште право гласа и јака скупштина. Важно је истаћи да Слободан Антонић одређује Владимира Јовановића као либералног патриоту и либералног проповедника демократије. Овакво профилисање има далекосежан значај и за данашње расправе о односу националног и демократског принципа. Владимир Јовановић настојао је да споји традицију наше патријархалне самоуправе са принципима радикално схваћене демократије. Овако прожета традицијом српског патријархалног друштва

радикална демократија прераста у снажан политички покрет који је артикулисао уставне принципе који су довели до јачања законодавне власти и оснажиле улогу Народне скупштине. Слобода појединца неодојива је од слободе друштва и народа и у томе је садржана основна поставка радикалне демократије. Она се остварује у овом споју путем независног и праведног судства, општинске самоуправе, слободе избора, одговорности владе пред законодавном влашћу, остваривања опште воље, ограничавања моћи извршне власти и изградње основних институција представничке демократије. Слободни избори се јављају као основни и конститутивни елемент у стварању и функционисању народног суверенитета. Владимир Јовановић се залаже за једнако и опште право гласа и ту је он отишао испред у односу на Џона Стјуарта Мила (његовог великог узора, чије је дело *О представничкој влади* превео) који се опредељивао за ограничавање права гласа на основу имовине, прихода и плаћања пореза. Али свакако је била занимљива Милова идеја да право гласа треба ограничити само на оне који су писмени. Владимир Јовановић је отварао могућност да и жене добију право гласа што је од посебне важности за његов приступ обезбеђивању што ширег опсега бирачког права. Он је полазећи од става „да је у Србији – народ дубоко проникнут чувством грађанске једнакости” сматрао да се Србија мора развијати у смеру представничке демократије следећи развој демократског духа. Такође је тврдио да је „Србима урођена слобода речи и свест о увођењу општинске и месне самоуправе као и о потреби редовне слободне Народне скупштине” чија је основна улога да донесе демократски и либерални устав. Слободан Антонић истиче да је Владимир Јовановић ове радикално-демократске идеје износио у Србији – вазалној земљи феудалног Османског царства. Веома је занимљива оцена досега Јовановићевог *Политичког речника* – својеврсне демократске енциклопедије како ју је одредио Јован Скерлић. Штампана је у 1.500 примерака што би и за наше данашње прилике био готово недостижан тираж. То је још један пример нашег драстичног суноврата и тешког опадања. У овом поглављу веома је скрупулозно обрађено и деловање Светозара Марковића који се након разлаза са Владимиром Јовановићем залагао за стварање друштва на начелима социјализма.

Он је у „у практично-политичком деловању само још већом жестином наставио тамо где су демократски либерали стали”, и како каже Јован Скерлић „из социјализма неизбежно зашао у радикализам” али не социјалистички већ „демократски радикализам” или „радикални демократизам” што је и довело до стварања радикалне странке. Слободан Антонић је описао и сва ограничења и искушења која су пратила политичку делатност Светозара Марковића у средини у којој није било основних друштвених услова и могућности за реализовање његових идеја. Али је истакнут његов одлучујући значај у формирању и идеолошком обликовању Народне радикалне странке која је и баштинила његове основне идеје у првој фази политичке борбе која је водила пре него што је постала владајућа странка. Посебно је значајно истицање деловања посланика-сељака у ширењу и заступању идеја радикалног покрета: општинске и среске самоуправе, опште изборности, обезбеђивање законодавног утицаја Народне скупштине и борба против бирократизације друштва. Борба за опште право гласа и законодавну улогу скупштине обележиће уставне и политичке борбе у последњим деценијама 19. века. Али оне су биле залога за успостављање демократског поретка након 1903. године. Томе је посебно допринело проширење обухвата бирачког права које је по учешћу грађана био двоструко веће него у Британији у то време. То је један од изузетно важних показатеља када се разматра златно доба српске демократије у којој је непрестано и поред великих отпора не само обухват бирачког права већ је подстакнут процес стварања демократских институција и успостављани принципи либерализма. И преводи најзначајнијих дела у којима су биле садржане основне идеје и поставке за усвајање демократских принципа, парламентаризма и либералног схватања друштва имали су изузетан значај за укупни демократски развој. Преведени су А. Токвиљ: *О демократији у Америци* (Београд: Државна штампарија, 1872), Џ. С. Мил: *О представничкој влади* (Београд: Државна штампарија, 1876), Џ. С. Мил: *Поштињеност женскиња* (Београд: Државна штампарија, 1871), Ф. Ласал: *О сучиштини устави* (Нови Сад: Српска народна задружна штампарија, 1871), Ј. К. Блунчили: *Карактер и дух политичких партија* (Београд: Издање Чупићеве задужбине, 1880), В. Кон-

стан: *Начела политике и О министарској одговорности* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883).

Након 1903. године одвијао се процес муког консолидовања демократског поретка и то кроз „три озбиљне уставне кризе у којима се решавао однос између уставних и неуставних чинилаца, владе и војске, скупштине и војске, круне и скупштине”. Све те кризе решене су у корист демократског поретка, оцењује Слободан Антонић, што је од посебног значаја за аргументовану и на научно образложеним чињеницама (без често присутне идеолошке инструментализације) засновану тврдњу о успостављању и функционисању демократског система у Србији. Он посебно истиче значај опредељења краља Петра I Карађорђевића да се доследно држи својих уставних овлашћења без обзира што је до балканских ратова Србија имала пет избора и 16 влада, међународну блокаду и значајан утицај војске. Није био угрожен процес консолидовања демократског поретка. У правима које су вођене у то време истичано је одсуство нових идеја и губљење начелности у политици и превладавање личних и партијских интереса. То је константа у нашој политици и можемо је лако препознати и у данашњим политичким борбама. Слободан Јовановић је указао на опасност од конвентовских могућности скупштине, јачање утицаја војничких кругова и слабење политичког утицаја уставног владара. Јован Скерлић је посебно указивао на осипање и урушавање велике Радикалне странке јер је вршећи власт остала без нових идеја и без способности да се бори за основне социјалне и демократске принципе што је и чинило основу њене политичке снаге и утицаја. „Она је престајала бити одсутно демократска странка малих људи, народа, сељака, занатлија, малих трговаца. Она је све више и више постајала једна гломазна, безизразна и бледа национална странка за све и свакога, у коју је ушао цео свет, јер ништа више није значила, и којој је од некадашњег радикализма остало само име. Место оних некадашњих мушких гласова за радикалну демократизацију државе, она једнако понавља похабане и плесниве фразе који сваки може да каже, јер ништа не значе и ни на шта не обавезују”. Ово је још један изразити континуитет у развоју нашег политичког живота који се веома лако препознаје и у савременим условима.

Јован Скерлић је сматрао, како наглашава Слободан Антонић, да је идеја просвећивања народа од пресудне важности за судбину и одржање демократије у тадашњој Србији. У овом поглављу су посебно обрађени корени демократије у Србији и њих Слободан Антонић налази пре свега у постојању слободног сељака који је живео на малом поседу и у друштву материјалне и социјалне уједначености што је веома погодно тло и амбијент за развој посебног облика демократије. Он истиче парадокс да је економски неразвијена Србија „имала политички систем у најмању руку толико напредан колико и веома економски далеко развијеније државе”. Самодоволна имања, народ малих сеоских газда, менталитет који се није уклапао у сурове законе капиталистичког развоја, склоност бављењу општим стварима и политичким питањима – све су то услови за стварање демократских прилика у Србији. Једнакост је била (и остала) основни и преовлађујући принцип у прихватању демократије, одсуство племства је стварало повољне услове за постојање социјалне покретљивости у државним структурама. Незаобилазно је и постојање традиције народне демократије ослоњене на установе патријархалне сељачке демократије – општинске и сеоске самоуправе. Зато се веома брзо и лако примала идеја јаке скупштине као праизвора осталих демократских установа и образаца. Зато се и може говорити о живој и делатној баштини и традицији патријархалне демократије о којој је писао Миодраг Поповић у својим разматрањима о романтизму у српској књижевности. Слободан Антонић је дао и веома богат преглед развоја демократских установа које су стасавале у политичком животу Србије 1903–1914. градећи „инфраструктуру демократије” и плурализам јавних гласила (као израз слободе штампе) плурализам супарничких странака (израз слободе удруживања) и плурализам јавног живота (израз слободе збора и договора). Разматрајући развој и садржину демократских установа аутор овог поглавља износи оцену да се „демократија у Србији убрзо консолидовала без обзира на отворено питање утицаја војске која је и у ратовима била под надзором уставних фактора краља (регента) и владе. Историчар Душан Батаковић је у својим радовима изнео став да је „Упркос свим искушењима парламентарна демократија у Србији у поређењу

с најразвијенијим западним демократијама ипак добро функционисала”.

У поглављу посвећеном идеји и пракси југословенства Василије Ћ. Крстић дао је синтетички преглед њеног развоја али и нагласио низ контроверзи које су пратиле њено остваривање. Он наглашава наше олако прихватање тзв. југословенских идеја иако су оне више биле окренуте уским и ексклузивним националним интересима. Југословенство је различито прихватано и осмишљавано као политички пројекат код Хрвата и Срба. „Нужно је нагласити да су покрети и идеје које су настајале на тлу Хрватске, Славоније и Далмације, чак и онда када за то није било стварног основа, проглашавани за југословенске, а да су сличне идеје, које су настајале међу Србима готово редовно и без изузетка жигосане од Хрвата, па и од неких кругова у иностранству као ускокрпске и великокрпске”. Ово је став Василија Крстића у којем је садржана суштина српско-хрватских односа и природа југословенства. При томе наметање идеје југословенства као покушаја да се илиризам и концепције Рачког и Штросмајера прихвате као једино истинско и прихватљиво југословенство Срби нису препознали и у томе је њихов највећи историјски пораз. Сва српска настојања за формулисање националних и државотворних циљева проглашавано је у име југословенства као израз великокрпских настојања. Док су Хрвати жигосали сваку српску и југословенску мисао пониклу међу Србима као великокрпство и покушај успостављања хегемоније, Срби нису довољно разобличавали великохрватство чак и онда када је оно било јасно и непорециво.” Тадашња српска елита, како политичка тако и интелектуална, посебно научна, није довољно познавала политичке партнере с којима је улазила у нову државу. Она није успела да схвати да су Хрвати осам стотина година желели да створе своју посебну државу и да се те жеље нису хтели одрећи ни по коју цену, поготово не за љубав неке Југославије за коју су Срби. Хрвати нису били спремни на било каква одрицања за љубав југословенства и за добро заједничке државе”. Ово су основне поуке које износи Василије Крстић а које ми и данас нисмо у потпуности успели да усвојимо и томе прилагодимо наша схватање српских националних и државних интереса али и југословенства. Зато је за нас од посебног значаја његова опомињућа конста-

тација. „Кад би се после свега поставило питање шта је остало као наслеђе од идеје југословенства и од Југославије која је на њима била изграђена, истине ради може се рећи да је остало само горко искуство, тешко разочарање и чемерно страдање”. Крајње је време да преиспитамо ово горко наслеђе југословенства јер једино тако можемо отворити процес формулисања стварних и реалних српских националних и државних интереса чему и доприноси суштина и смисао ове изузетно вредне књиге.

Милош Ковић је идеологију либерализма означио као најважнију за српско друштво у 19. веку наводећи његове главне идеје које су сачињавале његову суштину и основу а садржане су у Декларацији права, човека и грађанина и у Декларацији независности САД. То су идеје народног суверенитета, природног права, равноправности, индивидуализма, владавине права, политичких и грађанских слобода, одсуства принуде, слобода штампе, збора, договора и удруживања, слободе верског опредељења, толеранције, приватне својине, слободе привредне делатности и регулаторне улоге тржишта. Либерализам има своје историјске корене у пуританизму, у начелима Славне револуције (1688), идејама Џона Лока, просветитељству, Француској и Америчкој револуцији. За рецепцију либералних идеја у Србији велику улогу су имали ставови Џона Стјуарта Мила и Бенџамена Констана, али су „српски радикали и либерали темељили своја учења у српској патријархалној демократији па и у словенству и православљу”. Аутор овог поглавља полази од става да је појава либерализма у Србији оплеменени изданак европског политичког искуства: либерали у Србији су представљали и најстарију странку из које су се касније формирале остале политичке групације (напредњаци, радикали, конзервативци). Веома је занимљиво пратити политички развој и идејну еволуцију веома значајних политичких мислилаца и делатника који су своје упориште имали у темељним идејама либерализма. О томе најбоље сведочи деловање Стојана Новаковића, Чедомиља Мијатовића, Димитрија Маринковића, Јована Ристића, Светозара Марковића, Милана Пироћанца, Владимира Јовановића, Светозара Милетића и Јеврема Грујића. Посебно још једном треба нагласити значај Владимира Јовановића чије су идеје о спајању демократије и

национализма победиле 1903. године што је била и основа за продор и остваривање идеја либерализма у Србији. Преовлађујући утицај либералних идеја у друштвеном и политичком развоју Србије присутан је половином 19. века а ослања се на просветитељске концепције Доситеја Обрадовића и његових следбеника, иступање Саве Текелије на Темишварском сабору и Сретењски устав Димитрија Давидовића. Веома је важно указати на изворишта либерализма и његово прожимање са аутентичном српском демократском традицијом која се може препознати у српској политичкој историји. Либерализам је уносио динамизам у политички живот Србије о чему говоре и резултати Светоандрејске скупштине која је означила њену прву политичку победу али и снажну афирмацију либералних идеја. Тај догађај је имао далекосежне последице у сталном сукобу принципа народног суверенитета и тежње олигархијске власти оличене и у монархијском принципу да оствари доминацију над законодавном влашћу. Главна идеја Светоандрејских либерала, како истиче Милош Ковић, била је идеја народног суверенитета оличеног у Народној скупштини. Зато „у својим почецима српски либерализам имао је радикалску боју”. Однос унутрашње и спољне слободе био је један од средишњих одредница у схватању либерализма у Србији и он је био главна вододелница у политичким покретима и политичким борбама. Идеја народног суверенитета чије је остваривање пролазило кроз велика искушења обележила је укупни друштвени живот у Србији у време успостављања демократског поретка и усвајања основних либералних политичких начела. Милош Ковић с правом говори о постојању континуитета између „светоандрејских либерала” и радикала што се посебно може видети у односу на Русију, словенство и православље. Овде се не ради о прихватању политичког поретка који је био заступљен у царској Русији већ о сложеним односима Турске, Енглеске и руске царевине у време када је долазило до ослобођења Србије и њеног политичког еманциповања од турског царства. Ту је улога Русије у подршци Србији била од изузетног и пресудног значаја без обзира на све изазове који су пратили овај историјски процес. За одређивање значаја и досега либерализма у Србији, од посебног значаја је утицај патријархалне традиције оличене у традицији локалне самоуправе и

њеном односу према стварању демократског политичког устројства. Идеја народног суверенитета била је везивана за ову традицију старих народних слобода које су оживљене у политичким борбама за успостављање либералног и демократског поретка.” Сасвим у духу идеје о народном суверенитету откривање сопственог изворног, историјског идентитета требало је да послужи не само у одбрани од тираније владара и отуђених елита него и у самоодбрани од стране колонизације”, истиче Милош Ковић, наглашавајући потребу да се створи елита „отачиствених синова” који би преузимали управу и важне државне послове. При томе не треба занемарити велики допринос Срба из Угарске у модернизацији и европеизацији Србије. Изворност демократских традиција српског народа није прихваћена као нека врста теоријског аксиома јер је Слободан Јовановић критиковао „доктринарско слободњаштво” и „левичарску идеологију” свога оца Владимира Јовановића јер су настојали да у Србију некритички преседе енглеске политичке идеје и установе. Он је више био склон да идеју народног суверенитета афирмисаној на Светоандрејској скупштини припише утицају теоретичара Француске револуције позивајући се на Едмунда Берка и Иполита Тена. Слободан Јовановић и водећи припадници његове генерације доводили су у питање могућност изградње државе без угледања на политичке и културне обрасце који су постојали на страни. „Веровали су да је кључ српског успеха био у промишљеном избору и предузимању страних културних и политичких образаца. Били су, како се види, много, доследнији западњаци и много спремнији за раскид са традицијом од поколења Јеврема Грујића и Владимира Јовановића”. Без обзира што је либерализам био основа на којој су настајале политичке странке и институције демократског друштва долазило је до драматичних и далекосежних сукоба и несугласица у оквиру либералног политичког корпуса. То се посебно односило на питање одбране и гарантовања личних и грађанских слобода, поштовања независног судства и слободе штампе и говора, слободе удруживања, карактера и темпа вођења акције за српско национално уједињење. Слободан Јовановић је веома јасно оцртао разлике које су се јавиле у примени и заступању либералних начела. „Напредњаци су били либералнији од либерала, али либерали су били

веће демократе”. Говорећи о проблему настајања Народне радикалне странке Милош Ковић експлицитно и аргументовано брани становиште да она „није била никаква српска, нити руско-народњачка необичност и аномалија како се то тврди у једном делу српске историографије; ту се наиме Светозар Марковић, Никола Пашић и радикали проглашавају претечама српског фашизма. Овако бизарне теорије последица су, наравно, непознавања историје Европе 19. века али и данашњих дневнополитичких интереса и разрачунавања”. Ово је изузетно значајан увид јер расправу о политичким идејама и деловању Народне радикалне странке али и златном добу српске демократије враћа у окриље озбиљне и аргументоване историографске и научне расправе. Време владавине краља Александра Обреновића је значило осеку либерализма у Србији и увођење у политички живот волунтаризма и изражене арбитрарне и ауторитарне улоге владара чиме је поништаван сваки напор за стварање демократског друштва. Међутим, „либерали који су Обреновићу 1858. године довели на власт одиграли су кључну улогу у њиховом коначном свргавању. Главни цивилни завереници на челу са Ђорђем Генчићем и Јованом Авакумовићем, били су либерали”. Милош Ковић нам на овај начин указује на сву сложеност историјских догађања, немогућност и ограниченост доктринарног приступа у тумачењу актера и последица великих политичких прекретница. У закључку овог поглавља он износи оцену о суштини и карактеру поретка насталог након Мајског преврата. „Представљао је заиста остварење идеала Светоандрејских либерала: Сагледана из данашње перспективе, епоха која је трајала од 1903. до 1914. године заиста нам изгледа као доба политичких успеха и културног препорода. Узете као целина са победама у ратовима 1912–1918. оно поприма херојске, епске разmere.” Либерални и демократски поредак из доба 1903–1914. је дакле уз све стране утицаје и прожимања био укореван у националној историји и култури: он није био једноставно – прерађен – из западноевропског света. „У исто време видели смо да се српски либерализам и радикализам иако утемељени у националној традицији, били огранци само ширих европских појава”. Зато оспоравање српског парламентаризма и демократије који су постојали и онда а и сада резултат су док-

тринарног приступа одређеном историјском контексту али имају и препознатljivу идеолошку позадину. Она се састоји у доказивању да је српски народ био неспреман и неспособан да у свој политички и друштвени живот унесе и оживотвори основне либералне и демократске принципе. Ова књига нам доказује да ствари стоје сасвим супротно, јер на веома аргументован начин показује како се одвијао процес стварања демократског друштва у Србији и прихватање либералних идеја.

Милош Ковић се у овој књизи бавио и једном од најважнијих и најизазовнијих тема – национализмом, који је био најзначајнија политичка идеја у Европи у 19. и 20. веку, а своју снагу и виталност показује и у савременом друштвеном и политичком животу. Аутор заступа становиште да је национална идеја и поред прожимања са другим идеологијама и покретима остала све до Великог рата неразлучива од демократије и либерализма. Сасвим је логично да су и српска политика тога времена али и културна сфера били саставни део процеса националног освећивања и националне еманципације. Драгољуб Павловић јасно је одредио домаћај и значај националне идеје у обликовању политичког живота. „Нашим столећем, дакле једним делом новог века господари народносна идеја” и Јован Скерлић је наводио ставове Шарла Сењобеса да је „XIX век био век народности, сав испуњен националним комешањима и ратовима”. Скерлићево наглашавање значаја националне идеје довело је до окретања од социјализма ка патриотизму и разматрању питања везаних за осмишљавање и реализовање српских националних и државних интереса и то у освит Првог светског рата. Историја српског национализма следила је начин његовог формирања и функционисања у Европи, од етнице као претече нације већ у старом веку о чему је говорио Е. Смит до заветних нација учвршћиваних култом изабраности – заједничким митовима, културом вером и језиком. Српски образац формирања нације сличан је грчком али и швајцарском моделу а протонационализам Срба може се препознавати и пре модерног доба и при томе веома је важна конститутивна улога Српске православне цркве у одржавању и креирању српског националног идентитета и његове традиције. Милош Ковић наводи закључак Милана Кашанина који примећује „да је Пећка патријар-

шија извршила ону улогу коју су имале на Западу апсолутне монархије – да је створила српску нацију, извршила духовно уједињење српског народа”. Треба нагласити улогу заједничких култова, сећања на Немањиће, деловања Светог Саве и Светог Симеона, косовског завета и одређења. Идеје просветитељства и романтизма имале су истоветни значај и функцију у формирању националног покрета као и у европском искуству формирања нација. Окретање ка народном језику, следећи утицај Доситеја Обрадовића и Вука Караџића означило је и нову епоху у формирању српског покрета и обликовања српске нације. Ради се о „секуларизацији српске националне идеје и истицање језика као њене основе” што је српској култури донело посебно осећање јединства и једнакости. Либерализам је уз деловање многих других идеја и покрета био трајнија основа српског национализма и он ће „окончати еволуцију од – заветне нације – ка – републиканској нацији”. Демократски схваћена национална идеја је обележила деловање Народне радикалне странке а крајем 1914. године она је снажно деловала као идеја широких народних маса. То је њена масовна фаза како је оценио Милорад Екмечић. Посебно је важно размотрити функционисање српске националне идеје у односу на хабзбуршки клерикални и конзервативни империјализам који је гушио и спутавао националну еманципацију словенских народа и Срба у Војводини. „Речима Ентонија Смита у сукобу са Аустро-Угарском и са – хијерархијским – тумачењем нације последњих Обреновића, уобличена је српска – републиканска нација – ослоњена на традиционалну – заветну нацију.” Овим ставом Милош Ковић јасно је формулисао свој однос према најширем концепту формирања демократског национализма не бавећи се само овим процесом у Србији. Он истрајно говори о целини српског народа и не своди српски национализам на уске оквире матичне државе. Грађењу нове националне културе у овом поглављу посвећена је посебна пажња и то кроз разматрање појаве културних ратова у којима се прелама сукоб модерних и анахроних идеја у области науке и књижевности. У политичком смислу деловање припадника Самосталне радикалне странке као моралне жандармерије уноси неодвојивост морала и нације схваћене и обликоване као моралне заједнице. Културни ратови су били део препорода

који је у крајњој последици довео да се од „једног скупа личности прави народ” како је то наглашавао Јован Цвијић. Смена генерација у оквиру интелектуалне елите донела је неопходну динамику у процес обликовања и заснивања српског демократског национализма. Кључно је истаћи став Милоша Ковића да је „Демократија захваљујући Скерлићу и Цвијићу али и демократском поретку заведеном доласком краља Петра I Карађорђевића на власт 1903. заиста постала кључни састојак српске националне идеје”. Улога државе у формирању нације и националног идентитета је веома подробно анализирана јер је она настајала и развијала се као неразлучиви део државотворног процеса. Поред државног утицаја изузетно важну и пресудну улогу имала је тадашња српска интелектуална елита као израз „кључних тумача српске националне идеје од 1903. до 1914. године”. Национална мисија Српског књижевног гласника је јединствен пример у нашој културној и политичкој историји, посебан и до сада непревазиђен и непоновљив напор у стварању и одржавању српског културног и политичког обрасца. Разликовање национализма, патриотизма и шовинизма било је у средишту расправе о односу национализма и родољубља. Ваља нагласити да је „Стојан Новаковић изразу национализам давао позитивно значење, истоветно појму патриотизам”. Али Милош Ковић не апсолутизује појам нације и патриотизма јер указује на потребу да се они критички посматрају и анализирају”. Богдан Поповић је „подразумевао грађанску смелост у указивању на грешке сопствене нације. Ласкање националној сујети водило је у шовинизам”. Јован Цвијић је у програмској беседи о Националном раду говорио „Место шовинистичког ласкања народној таштини треба оштром критиком проценити способности, права и моћ своје државе и свога народа”. Овако формулисани ставови нису изгубили на актуелности и важности, посебно када присуствујемо све раширенијем негирању патриотизма и могућности прожимања демократизма, либералних идеја и национализма. У овом поглављу је на аргументован начин показано да је ово прожимање било од фундаменталног значаја у обликовању српске нације и српских националних и државотворних идеја.

И у разматрању настанка и деловања социјалдемократије у Србији неопходно је такође узети у обзир европска искуства у раз-

воју ових политичких и социјалних идеја. Милош Војиновић навео је да је „Димитрије Туцовић поручивао да је српски социјалдемократа дужан српској нацији али и интернационалној социјалној демократији”. Социјалдемократија је деловала не само у националном оквиру, што је било и логично узимајући у обзир укупне политичке и социјалне прилике у којој се Србија налазила. Представници Социјалдемократске странке Душан Поповић и Димитрије Туцовић сматрали су да је Мајски преврат имао велики политички значај доносећи промену у политичкој и друштвеној сфери. Мајски преврат је тумачен као израз деловања угњетених маса у режиму у којем је владала реакција и тиранија. Унутар српске социјалдемократије била је доминантна струја која је била инспирисана идејама немачке социјалдемократије, а њен програм био је превод Ерфуртског програма који је писао Карл Кауцки. У српској социјалдемократији такође је постојао велики отклон у односу на идеје француских социјалиста прожетих резервама према Марксовим ставовима у односу на револуционаре прожете републиканским и демократским традицијама и уласку у француску владу. Критика унутрашње политике у Србији била је у жаришту активности и пажње ССДП. Њен приступ био је базиран на идејама социјалне револуције, важност непрекидне класне борбе, непомирљивости експлоатисаних и експлоататора. Програмска документа ССДП-а су предвиђала пре свега промену приватног власништва над својином и разарање буржоаског система. Укидање пореског цензуса, успостављање општег прва гласа и питање радничког законодавства, увођење прогресивног опорезивања била су у фокусу политичког деловања ССДП-а. У скупштинским расправама представници социјалдемократије доводили су у питање буџетске издатке за војску и тражили увођење народне војске. Однос Србије и Аустроугарске након анексије Босне и Херцеговине тражио је и изјашњавање ССДП-а што је довело до сукоба са ставовима аустромарксиста. Тиме је актуелизован однос националне идеје и империјалних тежњи великих колонијалних сила. Тај однос је посебно дошао до изражаја у време одлучивања о уласку у Први светски рат. Тада се показало да социјалдемократија није имала јединствени став према националном питању. То се могло препознати у ставо-

вима Розе Луксембург, Едуарда Бернштајна, Антонија Лабриоле. Милош Војиновић наводи да је „Туцовић имао погледе сличне Кауцком, који је веровао да интернационализам пролетеријата не противречи тежњама нације за економским и културним развитком”. Туцовић је и 1914. године писао да „социјализам не негира национализам”. Он јасно истиче да је „ССДП снажно осудила политику Аустро-Угарске на Балкану”. Туцовић се питао? Је ли Аустрија Богом изабрана земља да мале државе и народе учини срећнима и слободнима. Империјализам и колонијализам били су за Туцовића последице развоја капитализма који је у тражењу нових тржишта водио политику оправдану вером да постоје више и ниже расе, културни и некултурни народи. За српске социјалдемократе рат је био део буржоаске политике. На примеру анексије БиХ може се препознати дилема пред којом су се нашли социјалдемократи. Настао је „процеп између оданости социјалдемократским паролама и разумевања за судбину Срба у Босни и Херцеговини.” ССДП је ипак успела да се издигне изнад идеолошког доктринарства јер је осудила „цивилизаторску мисију Аустро-Угарске као дела хумане и цивилизоване Европе” како је то оцењивао Душан Поповић. Туцовић је БиХ поредио са Индијом, Персијом, Мароком и Индокином и тврдио да – „ту своју освајачку капиталистичку политику европске грабљивице маскирају тежњом да цивилизују остале народе”. Овакве ставове Димитрије Туцовић није могао да објављује у немачким часописима јер су биле веома присутне предрасуде према Словенима које су делили немачки и аустријски социјалдемократи, што се само настављало на ставове Фридриха Енгелса који није скривао свој презир према балканским народима због њихове везе са Русијом. И Карл Маркс је делио овакво становиште. Положај социјалдемократије је посебно био отежан јер је социјалдемократија у Аустроугарској веома доследно подржавала политику своје владе према Балкану. Зато је Димитрије Туцовић износио оцене да се Србија налази на путу аустријске освајачке политике и при томе је требало довести у питање улогу Пијемонта коју је Србија имала међу југословенским народима. Туцовић се залагао за право народа на самоопредељење али то није био и став аустромарксиста, јер би ово право довело до разарања државног

устројства Аустроугарске. Одређивање Првог балканског рата као, у суштини, освајачког јер буржоазија није могла да му да ослободилачки карактер. Ово питање довело је до идеолошких расправа у редовима социјалдемократије јер су се јављали гласови који су овај рат означили као револуцију на Балкану. Димитрије Туцовић је у свом делу *Србија и Арбанија* (Београд: Нова штампарија С. Раденковића и Брата, 1914) изнео критички однос према ратним акцијама српске војске у северној Албанији. Посебно се бавио појавама насиља над Албанцима током Првог балканског рата што га је довело у сукоб са интелектуалцима који су писали о односима Срба и Албанаца. Милош Војиновић истакао је да текстови Димитрија Туцовића из тог периода имају пропагандни карактер и служе за заступање социјалдемократских идеја. „Социјалдемократи су у српској буржоазији видели свога противника, што је резултирало да Туцовић у делу *Србија и Арбанија* понуди неизбаланисан приказ српско-албанских односа”. Ово је веома важан увид Милоша Војиновића који је поткрепио ставовима наших историчара да се никако не може прихватити Туцовићев закључак да је влада Краљевине Србије била једини кривац за лоше односе Срба и Албанаца. Посебност ССДП-а у односу на друге странке састојала се у повезаности спољашњег ослобођења и унутрашње слободе, заступање савеза балканских народа и република, различит приступ односу ортодоксног марксизма према Јужним Словенима. То је и довело до полемике Димитрија Туцовића и Јована Скерлића који је био више окренут француским радикалима и њиховом схватању републиканизма и патриотизма. Зато је и дошло до разилажења у схватању карактера и значаја балканских ратова. Ово Војиновићево тумачење значаја деловања социјалдемократије у Србији ослобођено је од идеолошких и уских политичких оквира који су у великој мери допринели да се социјалдемократске идеје тумаче сходно захтевима социјалистичког система који је био доминантан након Другог светског рата. У овом поглављу социјалдемократија је добила свог поузданог и објективног тумача.

Плурализам политичких идеја и покрета био је веома изражен у периоду 1903–1914. године. О томе сведочи и разматрање Ане Столић о феминизму. Она је пошла од основне поставке да је „феминизам као скуп тежњи

и пракси усмерених ка оспоравању и укидању политичке, правне, друштвене и културне потчињености жена” истичући његову повезаност са идејама и праксом модерне демократије – либерализмом, национализмом и социјализмом. Светозар Марковић и групација окупљена око Уједињене омладине српске покрећу женско питање, ослобођење жена, еманципацију Српкиња и могућност формирања женског покрета. Јован Скерлић је користио израз национални феминизам сходно духу времена у којем је он деловао не само као књижевни критичар и историчар књижевности. Посебно је интересантан специфичан покрет за еманципацију Српкиња који је настао у Јужној Угарској. Објављивање превода манифеста европског феминизма *Пошчињеност жене* Цона Стјуарта Мила имало је велики утицај на отварање женског питања у Србији чији је циљ садржан у захтевима за остваривање права на школовање, запошљавање и економско осамостаљивање, измену положаја у браку и неопходност друштвеног организовања жена. Те су идеје постале део политичког живота у Србији и нису могле бити пренебрегнуте у политичким расправама и борбама за успостављање демократског поретка. Прва женска удружења настају крајем 19. века и она су имала различите облике и начине деловања. Треба поменути Прву женску задругу у Новом Саду (1867), Јеврејско женско друштво у Београду (1874), Београдско женско друштво (1875), Добротворна задруга Српкиња новосаткиња (1880). Основна делатност ових удружења и женског покрета одвијао се на хуманитарном, социјалном, просветном и професионалном удруживању и оспособљавању женске популације. Процес отварања наших школских установа за учешће жена био је веома спор и зависио је од укупног демократског развоја српског друштва. Улажење женских организација у свет политике, био је оптерећен односима који су постојали између њих и жена припадница социјалдемократског покрета окренутих конкретном политичком раду и политичким захтевима. Захтев за увођење општег једнаког и непосредног права гласа за све грађане и грађанке покренуто је у Парламенту Триша Кацлеровић као посланик ССДП-а 1911. године и то је, поред Закона о радњама у коме су били и захтеви за побољшање услове женског рада, заштиту мајки радница, било једно од главних тежњи у остваривању женских и грађан-

ских права. Разликовање женских покрета, социјалдемократског и грађанског, било је израз посебног приступа најважнијим социјалним, класним и политичким питањима тога времена. То се јасно може видети у циљевима и начину деловања Београдског женског друштва, Друштва кнегиње Љубице и Кола српских сестра.

Поглавље „Слика једног доба” посвећена је различитим историографским гледањима и процењивањима досега и изазова у функционисању демократије у раздобљу од 1903. до 1914. године. Описујући период историјског развоја Србије од 1918. до 1941. године који је био обележен великим превирањима, политичким сукобима, слабљењем демократије и друштвеном нестабилношћу Слободан Антонић са пуно права наглашава да „Из угла таквих дешавања, парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године, са свим манама, почео је да изгледа као време стабилности и успешног демократског поретка”. Научници и публицисти као што су Ђорђе Тасић, Слободан Јовановић, Владимир Дворниковић, Милан Грол, Драгиша Васић, Јован Дучић, Милоје Поповић, Живојин Ристић и Живан Митровић имали су сасвим добро мишљење о стању демократије у Србији у првој деценији 20. века. То је мишљење и у јавном и културном пољу тога доба било све боље што је време више одмицало. У књизи је дат веома исцрпан преглед њихових оцена и ставова који су драгоцени за проучавање овог историјског периода. Укидање вишестранаја и политичког плурализма након увођења социјалистичког система 1945. године још више је подигло вредност и значај демократских достигнућа из времена 1903–1914. године. Слободан Антонић говори о задивљености слободом. У историографским радовима насталим у периоду формирања новог приступа историјским догађајима прожетим владајућом социјалистичком идеологијом могу се наћи оцене истакнутих историчара српских у ставовима сличним онима између два светска рата. Наведени су ставови Димитрија Ђорђевића, Љиљане Алексић Пејовић, Васе Чубриловића, Ружице Гузине, Милорада Екмечића и Драгослава Јанковића. Мемоари Ђорђа Карађорђевића складно се уклапају у преовлађујућу позитивну слику и то није једино публицистичко дело које је допринело афирмацији периода 1903–1914. године. Треба споменути зборник радова 14 аутора *Београд*

у сећањима 1900–1918. године (Београд: Српска књижевна задруга, 1977), књигу учитеља Милоша Б. Јанковића *Школа без бога: пројашив хришћанских заблуда у народној школи* (Београд: Штампарија „Мироточиви“, 1912). У листу *Борба* 1978. године први пут, након 1945. године, означен је овај период као Периклово доба за Србију – „овај израз ће у наредној деценији попримити облик Периклово златно доба, а онда и само златно доба (у деведесетим)”. Мењање односа званичне идеологије према овом периоду видљиво је и у објављивању рада Димитрија Ђорђевића „Српско друштво 1903–1914. године” 1971. године у часопису *Марксистичка мисао* које је имало симболичан значај. У овом раду и наведеним публицистичким књигама дата је најпрегледнија слика овог периода обележена са пуно благонаклоности и топлине. Димитрије Ђорђевић између 1903–1914. године српско друштво означава као „младо друштво, дирљиво амбициозно да продре у модеран свет”. Управо је питање модернизације и способности српског друштва да је прихвати била и остала главна тачка спорења у нашој савременој историографији у којој постоје аутори склони да доводе у питање демократски карактер златног доба српске демократије. Димитрије Ђорђевић је и сâм говорио о појавама митологизације златног доба и овакво одређење ставља у наводнице али он је истицао и велика друштвена, научна и културна достигнућа која су остварена у том времену. Пратећи даље историографске радове може се видети да се у њима истичу демократски развој Србије. То се може препознати у радовима Алекса Н. Драгнића *Развој парламентаризма у Србији у XIX веку* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1989), Милана Ст. Протића *Радикали у Србији: идеје и покрећ: 1881–1903*. (Београд: САНУ, Балканолошки институт: АИЗ Досије, 1990). Слободан Антонић посебно наглашава значај капиталне монографије Драгољуба Живоновића *Краљ Петар I Карађорђевић: животој и дело* (посебно други том), у којем је описан политички профил краља Петра као доследног уставног владара који је заступао демократска схватања и уверења. „Као доследни уставни владар, краљ Петар је давао пример како се поштује Устав и закони земље: У томе није било изнимке, иако се дешавало да због незнања, неискуства или рђавих савета није био у стању да се задржи у оквирима које су

предвидели закони. Ипак је брзо учио”. Проблема парламентаризма је у политички живот унела нови квалитет незамислив у време Обреновића: слободарство, критички приступ друштвеним проблемима и плурализам. Слободан Антонић је пратећи развој наше историографије оценио да је „крај осме деценије донео пуну афирмацију епохе 1903–1914. у Србији”. Он је при томе изнео изузетно значајан став да „Повољна слика о ондашњој Србији пре је била последица извесног колективног (или историјског) сећања него каквог – националног пројекта.” Овакво изнето мишљење била је основа за разматрање процеса „демитологизације” златног доба српске демократије. Након успостављања вишепартиског система и даље је деловала струја у нашој историографији и друштвеним наукама склона и спремна да процењује раздобље 1903–1914. као демократско и то без глорификације и непотребне митологизације. Она је била присутна у радовима Павла Николића, Димитрија Ђорђевића и Миодрaга Јовичића. У овом поглављу се наводи и одлучан став Душана Батаковића да је захваљујући „демократским опредељењима краља Петра период 1903–1914. запамћен као златно доба Србије”. Слободан Антонић разматрајући проблем демитологизације у српској историографији истиче да „током деведесетих година 20. века у српској историографији појавило се и другачије виђење раздобља 1903–1914. Реч је о историографској школи Латинке Перовић – угледне историчарке специјализоване за српски социјалистички покрет у 19. веку”. Она је својим радовима довела у питање до тада прихваћену оцену о демократском карактеру народног радикалног покрета у Србији насталог крајем 19. века. Из овакве оцене следи њен закључак да ни период од 1903–1914. године није био демократски већ оптерећен доминацијом национализма, колективизма, народњаштва и тоталитаризма. Ово је теза коју њени доста бројни епигони варирају у различитим облицима и приликама настојећи да покажу да Србија ни у том историјском периоду није имала успостављен демократски систем већ да је увек робовала популизму, антиевропејству и антимодернизму. Зато се на удару критике и оспоравања нашао демократски карактер прве деценије 20. века у Србији када је дошло (што ова књига на изузетно аргументован и научно заснован начин показује) до великог успона српског

друштва и то не само у области политике већ и у култури, уметности, науци и образовању. Често се говори о симбиози руског народњаштва као основе социјалистичких идеја и покрета које су тежиште стављале на решавање националног питања као што се то дешавало у већини земаља и не само на Балкану. Према Латинки Перовић „Радикална странка је законито прешла од таквог социјализма на национализам јер је стварност разарала њен социјално-економски програм, то је разарање супституисао национални програма”. Идеја револуције била је замењена идејом рата јер је социјални програм замењен националним програмом. Она такође истиче социјалну неиздиференцираност српског друштва и немогућност да се непросвећени народ живећи на малом и осиромашеном поседу дисциплинује ни за какав процес модерне производње који би довео до снажније и дубље модернизације и европеизације читавог друштва. Овде је на делу принцип ауторитарне модернизације за који се залажу и данашњи идеолози неолиберализма и принудног привођења Срба процесу модернизације. Латинка Перовић наводи изјаву кнеза Милана записану од стране Бењамина Калаја (то довољно говори на који начин она конструише своју аргументацију). „Кнез Милан сматра да је зеленаштво добра ствар јер тим путем долази више земље у руке појединаца”. Зато је и логично да она каже да је велики проблем радикалске идеологије њена суштина оличена у преовлађујућем егалитаризму у српском народу и друштву што је опасност и брана за изградњу модерне српске државе. При томе је Радикалну странку означила као искључивог противника свих мера модернизације у Србији јер су се залагали за успостављање власти у корист сељачких слојева, што је доводило до ширења колективизма и популизма. Слободан Антонић у свом критичком односу према овако формулисаним идејама с пуно права истиче да се на овакав начин неприхватљиво редукује политичка историја Србије јер се демократска пракса и демократске идеје свode на деловање Народне радикалне странке. Он јасно оцртава овај процес редуковања на следећи начин: Србија се редукује на радикалну странку, радикали се свode на Пашића, рани Пашић се редукује на раног Светозара Марковића, Светозар Марковић се везује за руске народњаке и коначно руски народњаци на бољшевице. Пошто се тако постави знак јед-

накости између демократске традиције и демократских кретања у Србији и бољшевика, логично следи закључак да су они тоталитаристички и колективистички и да су једино модерна и европска алтернатива у тадашњој Србији били заправо напредњаци, краљ Милан (а донекле и либерали). У двадесетак година деловања представника ове историографске „школе”, ова редукација ће како смо видели бити све експлицитнија и дубља. У овако постављеном низу редукација налази се и тврдња о преузимању и пресађивању идеја и институција са Запада на неадекватно и недорасло политичко тло Србије. Говори се о авионском мотору уграђеном у сточне запреге. Овако конструисана слика ће често бити злоупотребљавана како би се на необјективан и идеолошки јасно профилисан начин довело у питање јасно демократско опредељење и одређење периода у политичком развоју Србије 1903–1914. године. Овако постављена редукација и оспоравање златног доба српске демократије нашло је јасан одјек у радовима Олге Поповић Обрадовић и Дубравке Стојановић. Оне су основном току оспоравања који је установила Латинка Петровић додале и низ оцена које су требале још јасније да нагласе непостојање демократске праксе и идеја у Србији. А иде се чак и на апсолутно негирање научно утемељене аргументације о демократском карактеру наведеног периода како то чини Олга Поповић Обрадовић чија је књига *Парламентаризам у Србији: од 1903. до 1914.* године (Београд: Службени лист СРЈ, 1998) обележена оваквим приступом у којем доминира њена оцена „Историјској преурањености српског парламентаризма, услед које је природа усвојених институција стајала у нескладу са реалном друштвеном и политичком подлогом на којој су оне почивале. На прелому столећа српско друштво је још било аграрно, веома сиромашно, претежно неписмено и уопште непросвећено, с грађанством које је било тек у повоју. Увођење парламентарних установа претходило је дакле самом грађанском друштву”. То је био само део, настојања да се доведе у питање „мит” о златном добу српске демократије. На једном примеру Слободан Антонић је показао како функционисало овако схваћен процес демитологизације. „Рецимо, код општег права гласа тенденциозно се инсистира на знатном броју мушкараца који су испод цензуса, иако чак и елементар-

но поређење са оновременим уделом гласача у другим земљама показује да је Србија по општем праву гласа, била у самом врху”. Дубравка Стојановић посебно наглашава постојање митоманског круга у коме се врте тврдње о златном добу српске демократије и при томе она пласира тезу о непрестаном постојању и функционисању ауторитаризма у политичком животу и политичкој традицији Србије. А њега везује за немогућност, неспремност и неспособност српског друштва да се модернизује и европеизује. Она прилежно наставља и разрађује идеје Латинке Перовић и Олге Поповић Обрадовић, само што им даје још изразитији идеолошки набој инсистирајући на ставу ове историографске „школе” да чим се јавља егалитаризам одмах се помала колективизам који завршава у митоманији и национализму. Зато је Слободан Антонић у праву када тврди да „у овој историографској школи почела да се уобличава матрица једног необичног култур-расизма – који је у уисти-ну много више ендемски него што је икада био Марковићев социјализам или Пашићев радикализам. Доминантна структурална егалитарност у Србији, по овој концепцији, једноставно нужно производи идеологију колективистичког егалитаризма који пак спречава истинску модернизацију”. Оваквом ставовишту је у овој књизи супротстављено гледиште Душана Батаковића који је у *Новој историји српског народа* (Београд: Наш дом – L'Age d'Homme, 2000) изнео оцену о демократском карактеру политичког и друштвеног живота у Србији у периоду 1903–1914. године. „Упркос свим искушењима парламентарна демократија у Србији, упоређена са најразвијенијим западним демократијама ипак добро функционисала. Србија Периклове ере, прозрочена пуним политичким слободама и истрајним културним и научним напретком, једно је од најважнијих раздобља у историји савремене српске демократије”. У овом поглављу је и текст насловљен „Ка историјском ревизионизму” (после 2006). Слободан Антонић наглашава да је у овом периоду дошло до изразите идеолошке и политичке радикализације историографског становишта и идеолошких полазишта Латинке Перовић и њених следбеника. Ова радикализација се огледа не само у тврдњи да раздобље 1903–1914. није имало услова за развој демократије и да није ни било демократско, већ да се радило о раздобљу опште стагна-

ције. У том тумачењу преузимање западно-европских форми послужило је само као начин да се задобије политичка подршка за остваривање главних националних и заветних циљева српског народа. У овим ставовима садржана је суштина овог историјског ревизионизма који се и данас користи у дневнополитичким и изборним борбама. Слободан Антонић наводи веома индикативан став да је „Српска елита дакле, преузела само из – маркетиншких – разлога да би тако преварила Запад или му се додворила а како би затим лакше остварила своје истинске националне циљеве”. Латинка Перовић у својој опсесивној мисији описивања и откривања и најмањег трага српског национализма наводи државносоцијалистичку формулу: србизам = социјализам и налази је код Светозара Марковића, Адама Богосављевића и Николе Пашића. Тако у тој врсти тумачења егалитаризам и социјална неиздиференцираност неминовно воде у национализам чији је коначни циљ оличен у тежњи за уједињењем српског народа, а самим тим национализам потиरे сваку идеју демократије, индивидуализма и слободе. Оваква интерпретација историјских процеса преображава се у посебан облик идеолошке борбе у којој неки савремени „напредњаци” и „радикалци” настављају да одмеравају снаге. Јасно је да Латинка Перовић и њени идеолошки истомишљеници снажно заступају идеју старих напредњака о нужности спровођења ауторитарне модернизације Србије али Слободан Антонић напомиње да „део демократски покрет у Србији на прелазу у 19. и 20. век приказује се, затим, као тоталитарно-конзервативним, те се из тога извлаче паралеле са доцнијим или нама савременим тоталитарним покретима”. Представници оваквог начина мишљења у својим политичким анализама и идеолошки профилисаним наступима непрестано инсистирају на континуитету популизма, клерикализма и егалитаризма у политичком животу Србије, као главнoј препреци њене модернизације. У томе свакако предњачи Дубравка Стојановић која је ове идеје претворила у својеврсне идеолошке аксиоме.

У тежњи да докаже погубност српског национализма који увек производи ратове и нестабилност Слободан Антонић наводи податак да се Латинка Перовић позивала и на књигу штампану у Немачкој 1917. године *Убице народа српског* аутора Добривоја Ла-

заревих. То је за њу јединствено сведочанство јер даје другачије виђење периода 1903–1914. у односу на радове Слободана Јовановића. У књизи Добривоја Лазаревића она проналази за њу изузетно важну тврдњу да је „једини мотив официра који су учествовали у 29. мају био да се” дочепају власти, због чега их је Лазаревић упоредио са друмским разбојницима којима је био потребан харамбаша, па пошто су убили Краља, они су за тог харамбашу довели Петра Карађорђевића”. Она истиче и подударност њеног мишљења са оценом Д. Лазаревића да су завереници довели до хипнозе националних циљева: што је довело до тога да је мегаломанска Србија покренула ратове који су се одвијали у периоду 1903–1914. године. Слободан Антонић зато наводи да се ова подударност може наћи и у оцени да је због стварања Велике Србије на олтару мегаломанских националистичких пројеката жртвован цео народ. Зато је њој и била потребна ова Лазаревићева књига и то као погодна фуснота али Слободан Антонић са правом подсећа да је књига њеног истомишљеника објављена у Центру за историјски ревизионизам „Др. Лазо М. Костић” са седиштем у Берлину, Минхену и Београду. Она је прештампана 2012. године а рекламира се на форуму Националног српског фронта. Када је у питању борба против погубног српског национализма и демитологизације српског златног доба демократије не бирају се савезници. Слободан Антонић истиче да је политичка и идеолошка радикализација „ову историографску школу довела, практично, на исто тло на коме се већ налазе опскурне историјско-ревизионистичке групе. Необично финале једног амбициозног дводеценијског историјског пројекта”. При томе он не одриче и утицај који је ова школа имала у преиспитивању прихваћене оценом и слике не само периода 1903–1914. године већ и наших савремених политичких и друштвених прилика. Али проблем настаје када се ствара ситуација у којој се форсира и беспоговорно заговара само једно и искључиво виђење одређене историјске епохе. Наш проблем је у томе што не постоји научно фундиран дијалог о дometима златног доба српске демократије, о томе сведочи и упорно префуткивање ове изузетно значајне књиге која ће сигурно остати једно од темељних дела за проучавање и успостављање наше богате али још увек недовољно откривене и проучене демократске традици-

је. У закључку овог поглавља Слободан Антонић с правом каже да ће се и у будућности наставити спорови о карактеру поретка успостављеног након Мајског преврата 1903. године. Али он изриче изузетно важан став да „када говоримо о Србији 1903–1914. ми заправо говоримо о нама и нашим вредностима”. То су оне вредности које могу бити и демократски извори и за време у коме ми данас живимо. Оне имају трајни значај и за обликовање и развој демократских институција у времену када се у Србији одвија муко-трпни процес консолидовања демократије али и неопходна афирмација и очување српских државних и националних интереса. Подсетимо се тих темељних вредности о којима сведочи ова књига. Прва, сувереност ондашње демократије која се огледала у способности и тежњи да се влада својом земљом заснованој на либералним и демократским принципима. То је за нас данас готово недо-стижан идеал. Друга, успостављање делатне сагласности у тадашњој елити али и у народу о постојању и осмишљавању стратешких државних интереса и националних циљева.” Демократија и патриотизам биле су кључне вредности у том консензусу”. О томе сведочи и начин реаговања наше тадашње политичке елите у време анексионе кризе када су „у владу ушле све странке чак и оне које су љути аустрофоби. Ни ССДП није бежала од дужности према српској нацији”. Као трећа вредност може се навести осећај за опште добро, јавни интерес – те грађанске врлине чине суштину демократских начела о чему је писао Милан Грол. Као закључак овог изузетно вредног поглавља за разумевање суштинског одређења златног доба српске демократије сасвим се природно намећу рећи Слободана Јовановића. „И баш зато што данас мислимо да је те врлине мало, са дивљењем препознајемо време у коме су је многи припадници елите и грађанства имали. А управо зато што је те врлине онда било довољно, Србија је и могла да преживи страшна искушења која су наступила 28. јула 1914. године. Наше доба се боји да му, такође, предстоје велика искушења – зато га и не треба осуђивати што гледа у Србију 1903–1914. као у какав грађански узор”.

А управо у поглављу „Филозофска и научна мисао” можемо наћи изванредне и непревазиђене примере грађанских вредности

и узорности. Ту су дати изванредни портрети и монографске студије о животном путу и научном раду најзначајнијих делатника тога изванредног доба на пољу науке, књижевности, уметности и филозофије, етнологије, античких студија и политичког живота. Њихови животописи речито говоре о величини тога времена, о успону једног народа и друштва које се крупним корацима укључивало у европске цивилизацијске и модернизацијске токове. То су Милоје М. Васић, Николај Велимировић, Никола Вулић, Михајло Гавриловић, Јован Жујовић, Слободан Јовановић, Божидар Кнежевић, Милутин Миланковић, Стојан Новаковић, Михаило Петровић Алас, Бранислав Петронијевић, Михаило Идворски Пупин, Јован Скерлић, Станоје Станојевић, Коста Стојановић, Љубомир Љуба Стојановић, Никола Тесла, Јован Цвијић, Веселин Чајкановић. Посебна вредност ових текстова је што су њих писали, поред у нашој научној јавности доказани ауторитети, и млађи аутори који представљају сигурну будућност наше научне мисли.

Ако се у неколико реченици може сажети суштинско значење ове изузетно вредне књиге – међаша – онда су то речи Љубомира Ненадовића: „Што се Србија има бојати слободe? Србија коју је слобода родила, која само са слободом може у напретку поћи. Кудгођ мисли да корачи, очекују да им слободу донесе. Су чим ће поћи браћи која су под Турцима ако им слободу не понесе”. Али не треба пре небрегнути ни за нас посебно значајан исказ Ђуре Даничића за кога је Јован Скерлић рекао да ставља народност не само изнад вере но и изнад слободe; он је прво националист па после либерал. „Помислите шта би било да су Срби на Косову народност изгубили мјесто слободe! Слободa се може кад год добити, кад се изгуби, али кад се народност изгуби никад се може добити. Народност без слободe може остати на свијету, али слободa без народности не може се ни помислити. Ја волим бити Србин па макар роб био, него друге народности, па да би ме смјеста за цара узели. Народ српски низашто друго није на овом свијету него да буде народ српски”.

Маринко М. Вучинић
публициста, Београд
mvucinic@bos.rs

О ЈЕДНОСТРАНОМ ТУМАЧЕЊУ ИСТОРИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРОСТОРА

(Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Слио,
Београд 2013, превели с немачког Р. Гашић и В. Бабић)

Ауторка ове синтезе је немачка историчарка хрватског порекла Мари-Жанин Чалић (Marie-Janine Čalić), професорка на Универзитету у Минхену, ћерка хрватског публицисте и историчара Едуарда Чалића. Била је ангажована и као политичка саветница немачког Института за међународну политику и безбедност у Ебенхаузену и Берлину (1992–2004), као саветница канцеларије УН за бившу Југославију у Загребу (1995) и специјалног координатора Пакта за стабилност Југоисточне Европе Бода Хомбаха (Bodo Hombach) у Бриселу (1999–2002). Такође, обављала је и посао стручног вештака (консултанта) Хашког трибунала (ICTY). У Србији је позната у стручној јавности по монографији *Социјална*

историја Србије 1815–1941: Усвојени најпредак у индустријализацији (Београд, 2004, Слио), која је резултат њене докторске дисертације. *Историја Југославије* подељена је у шест целина („Јужнословенски покрет и оснивање државе 1878–1918”, „Прва Југославија 1918–1941”, „Други светски рат 1941–1945”, „Социјалистичка Југославија 1945–1980”, „После Тита 1980–1991”, „Пропадање, од 1991. до данас”), уз пратећи предговор Улриха Херберта (Ulrich Herbert), увод саме ауторке, закључак, као и додатак на крају саме књиге, у којем се могу наћи скраћенице, табеле, географске карте, подаци о политичким странкама и савезима, хронологија, као и списак литературе. Неоправдано похвалан поговор за српско издање написала је Ранка Гашић, која је, уз Владимира Бабића, преводилац књиге.

Разлози настанка, одржања и насилног слома југословенске државе, сажети су у четири реторичка питања, иако се из следећа два: „Да ли су људи можда постали само жртве националистичког завођења?” и „Да ли је њен насилни слом био неизбежан?” већ може наслутити правац размишљања Чалићеве. Она истиче да се у овој књизи „примарно не истражују структуре дугог трајања (*longue duree*) нити историјски „посебни путеви” на Балкану, већ пре „динамике свеобухватних промена, преплитања и интеракције, општа обележја и паралеле”, те да „најважније питање ове књиге” јесте како је „у различитим временима замишљан развој и напредак и којим средствима су вршени покушаји да се они остваре” (13–15). Ауторкина приврженост

теорији „модернизације” једном суженом виђењу историје као непрестаног прогреса је несумњива.

Чалићева сматра да се „овим приступом проблему књига дистанцира од популарних тумачења југословенског проблема, док у први план долазе структурални чиниоци, као што су етнокултуралне супротности и цивилизацијске неподударности”, и даље износи своју „средишњу тезу” да „нису општепозната балканска нетрпељивост или вечита мржња међу народима поткопале пројекат југословенског заједништва”, већ „политизација разлика у модерном масовном друштву 20. века” те да је „централно питање” ове књиге „ко је, зашто, под каквим околностима и како, од етничког идентитета и диверзитета начинио предмет сукоба”. Међутим, Чалићева већ у наредној реченици даје одговор наводећи да је „реч о интересима, схватању света и мотивима актера, друштвено-економским процесима, као и културноисторијским димензијама колективних искустава, сећања и тумачења историје” (15).

Сам садржај књиге, указује на неуједначеност појединих целина. Уколико је донекле разумљиво да је периоду пре стварања Југославије (1878–1918), посвећено 78 страница, нејасан је критеријум због којег се о првој југословенској држави, 1918–1941. говори на свега 64 стране, док се о другој, комунистичкој Југославији 1945–1991. говори чак на два и по пута већем броју страница – 166. С друге стране, веома је наглашен напор ауторке да ова књига *делује* уравнотежено кроз равномерно посвећивање пажње, али и генерално позитиван став према свим југословенским народима, па чак и оним који не припадају Јужним Словенима (Албанци). Исто тако, примећује се и склоност ка упоређивању појава и процеса, затим на указивање на њихове сличности и разлике на целокупном југословенском простору, што је генерално врло корисно. Међутим, у том труду ка уравнотежености, Чалићева у не малом броју случајева одлази и предалеко, правећи равнотежу (тј. „вештачку равнотежу” или „етничку симетрију”) тамо где је објективно не може бити и упоређујући појаве и процесе који су неупоредиви, на тај начин их „изједначавајући” тј. симболички их стављајући у исту равноту. За некога ко није познавалац историје Југославије, књига може деловати сасвим уравнотежено и објективно, све до претпо-

следњег поглавља које говори о распаду државе и ратовима за југословенско наслеђе, а у којем Чалићева некритично препричава „политички коректни” наратив Хашког трибунала.

Главне одлике књиге су недоследност, селективност, контрадикторност, крупни фактографски превиди, конфузност у појединим тумачењима, па чак и анахронизми. У другом потпоглављу „Народи, нације и идентитети” тврди се да „југословенска нација на развоју векова исто тако није постојала, као ни донекле јасно схватање шта је значило називати се ‚Словенцем’, ‚Хрватом’, или ‚Србином’”, да „ниједан од каснијих конститутивних народа Југославије није већ на преласку из 19. у 20. столеће чинио једну интегрисану заједницу”, а да „представа о једном трансисторијском постојању народа које се може објективизовати помоћу језика, културе или религије је све до данас раширена, али историјски посве погрешна идеја” (26–27). Ауторка закључује да „једноставније речено, у земљама касније Југославије око 1900. године већином су живели Јужни Словени које је повезивало њихово језичко-културно сродство.” (27).

Уколико би се за тренутак узело да је све наведено у основи тачно, као и да је закључак начелно вредносно неутралан, у том случају крајње је нејасно због чега Чалићева претходно на „фиктивном путовању кроз јужнословенске земље око 1900. године” јасно именује „Словенце” који су „живели у мешовитој заједници са Немцима, Италијанима, Хрватима и осталима” и „Хрвате” који су осим у својим историјским покрајинама, живели у „Босни и Херцеговини и јужној Угарској” (22–23) а затим на истој страници, говорећи о становништву БиХ, спомиње „Јужне Словене православне, муслиманске и католичке вероисповести”, премда су, по већини домаћих и страних извора, босански Срби (овде „православни Словени”) имали јасно дефинисану националну свест (23). Слична недоследност понавља се и на наредној страници приликом навођења да су у Црној Гори, упркос њеном јасном српском идентитету, живели „православни Словени”, као и „неколико хиљада Турака, Албанаца и Словена муслиманске вероисповести” (24). За Косовски вилајет (Стару Србију), ауторка тврди да су „више од 1,6 милиона становника чинили јединствени етнички и професионални

„бућкуриш”¹ [Детаљније у: Јагодић 2009: 252–256; 260–262], док су у Србији живели Срби, који су живели и у Хабзбуршкој монархији² [Djordjević 1980: 734–774] (25–26). На сличну конфузију читалац се сусреће и у каснијим деловима књиге. На пример, о аустро-угарској окупацији БиХ 1878. године, где се каже да се „Јужним Словенима”, који су већ живели у Аустроугарској, „придружило још скоро два милиона³ Срба, Бошњака и Хрвата” (56), да би затим, Чалићева опет споменула „муслимане”, „православне и католичке хришћане” (58) [Пејановић 1955]. Крајње је нејасно како ауторка, рецимо, јасно идентификује становнике појединих југословенских области (Словенце, Немце, Италијане, па чак и Албанце и Турке), док друге именује општинским називима (Словени). Заправо, приметно је потпуно одсуство јасних и недвосмислених критеријума.

Ово се, као и арбитрарност најјасније види управо на примеру становништва Црне Горе. Иако Чалићева невољно признаје да су „многи Црногорци себе сматрали Србима” због „повезивања православног са „српским” које се у многим крајевима очувало све до тридесетих година 20. века” (29), она и даље инсистира да је „један део Црногораца себе видео као самосвојан народ” (59) и да „док су присташе Народног покрета на Црногорце гледали као на етничке Србе и заговарали спајање „двеју српских држава”, монарх и влада инсистирали су на сепаратним историјско-политичким идентитетима” (75)⁴.

¹ Чалићева исто тако тврди да је половина становништва било хришћанско, а половина муслиманско, што је нетачно.

² Ако изузмемо овај занемарљив анахронизам, с обзиром на то да се Хабзбуршка монархија од Аустро-угарске нагодбе 1867. назива Аустроугарском, Чалићева износи нетачан податак о становништву данашње Војводине, позивајући се на прохрватски оријентисаног Јозу Томашевића, да је у њој од 1,3 милиона становника живело 32% Мађара, 29% Срба и 23% Немаца, и осталих националности. Ауторки очигледно није познат попис становништва Аустроугарске обављен 1900. године, који показује да на поменутом простору живи око 1,43 милиона становника, а од тога 33,7% Срба, 26% Мађара, 23,5% Немаца, и осталих националности.

³ Први попис у БиХ које су извршиле аустроугарске власти 1879. показује да је у њој живело око 1,15 милион становника.

⁴ Ауторка не зна или прећукује чињеницу да је у Црној Гори током целог 19. века, па и

Илирски покрет се представља и као хрватски и као југословенски „будући да је био отворен и инклузиван” и „да није само имао функцију хрватске националне идеологије, већ је, осим тога, отварао трансцендентални простор свим јужнословенским народима” (54). Међутим, овде је испуштена једна важна компонента „илирске идеје”. Наиме, пошто су идеју 1830-их одбили скоро сви Срби и Словенци, она је послужила као ексклузивни модел интеграције католика штокаваца у хрватску нацију у следећим деценијама и то на широком простору који се сматрао „илирским”. Исто тако, ауторки је непознато именовање Срба у Хабзбуршкој монархији као Илирске нације, у другој половини 18. века, које је коначно одбачено после 1804⁵ [Гавриловић 2005].

Југословенство, произишло 1860-их година из илиризма, везује се за „просвећене елите које су веровале у напредак” тј. „либерално грађанство, интелигенција и католички клер”⁶ на челу са Ј. Ј Штросмајером, „који је предводио отпор против аустријског централизма” [Taylor 1976: 190, 223] (55). На другој страни, овом покрету је, „као конкуренција” била Хрватска странка права Анте Старчевића и Еугена Кватерника с „иредентистичким и хегемонистичким национализмом” којим су „оспоровавали индивидуалност осталих јужнословенских народа” (55–56). Чалићева, међутим не износи да је Штросмајер преко југословенске идеје имао и прозелитске намере (превођење православних Срба на верску унију с Римом) дакле, југословенску државу, али римокатоличку, са центром у Загребу и у оквиру Аустроугарске [Крестић 1991; 2002; 2006].

раније, био изражен изузетно јак, скоро фанатичан осећај српског идентитета, који је био присутан и код самог кнеза (од 1910. краља) Николе Петровића Његоша. Ненаучно је „црногорски” идентитет, настао као део политике КПП против „великосрпске хегемоније” 30-их година, а установљен декретом 1945, приписивати времену о којем ауторка говори.

⁵ Чак су при Двору у Бечу постојале Илирска дворска депутација и Илирска дворска канцеларија као надлежне за Србе у Монархији.

⁶ Занимљиву опсервацију југословенства даје британски историчар Тејлор: “The ‘South Slav’ idea was an intellectual creation, not the outcome of national development” као и “The South Slav idea, synthetic and intellectual, won only educated middle class which looked at the Štrosmajer’s collection of pictures; mass nationalism, in Croatia as everywhere else, sprang from the soil and hated its nearest neighbours.”

Ако Чалићева генерално прецењује снагу југословенског покрета, она то не чини у тој мери и са значајем Гарашаниновог *Начертанија*, првог српског спољнополитичког програма из 1844. чија је „мисао пресудно утицала на српски национални програм” до 1914. године, иако претерује с тврђом да је њиме „почела да се обликује *менџална маја* будуће (велико)српске државе”, с позивом на стереотипно, једнострано тумачење Холма Зундхаусена (Holm Sundhaußen) (60). Поменим концептом *менџалне маје* као да се имплицитно сугерише прожетост целокупног српског друштва идејама из *Начертанија*, који је заправо било тајни спис и чије је постојање било познато само уском броју српских политичара, да је то био програм инклузивне природе (уједињење Срба у европској Турској, као прва фаза ка Југославији која је постала могућа опција тек две деценије касније), а да је његов садржај постао познат широј јавности тек почетком 20. века [Љушић 2008: 140]. Затим, активна улога пољске емиграције на челу с грофом Адамом Чарторским (Adam Czartoryski) у формулисању *Начертанија* представљена је пасивно, а остаје непознато да је својеврстан „нацрт” начертанија за Гарашанина израдио пољски агент чешког порекла, Франтишек Зах (František Zach) [Љушић 2008: 133]. На крају, ауторка прилично једнострано оцењује српски национализам, признаје да је имао (легитимну) „тенденцију ка снажној самосвесности, ка иредентизму и експанзионизму” (као да је покрет за национално уједињење у 19. веку нешто негативно, а не европски модел уједињења на којем су створене и Немачка и Италија), па онда ублажава ставом да се „из тога не може нужно извести закључак о некаквој великосрпској манији за освајањем” (60). Сумирајући националне програме, Чалићева инсистира да су „различите националне идеологије можда више утицале на разлике међу народима него верске и језичке разлике”. Ипак признаје да су Хрвати и Словенци били „спремнији на компромис са Хабзбуршком монархијом” у виду „федералног преуређења постојећег хабзбуршког поретка” будући да су „Хабзбурзи ипак своју власт наметнули кроз уговорне односе (*Pacta Conventa*), а не војним покоравањем”, и да је „католичка

вера представљала мост међу владарима и поданицима”. Још је позната хрватска историчарка Нада Клаић недвосмислено доказала да су *Pacta Conventa* из 1102. фалсификат из каснијег периода, да није било никаквог уговорног односа Хрватске с Угарском или Аустријом, већ да се радило о класичном освајању, па стога нема ни било каквог правног континуитета [Klaić 1961: 259–267]. С друге стране, „насупротив католичко-универзалистичкој државотворној мисли која се позивала на државноправни континуитет и идеју постојане историјске територије стајао је више експанзивно оријентисани српски културни национализам који је полазио од независне Србије и њене српско-православне државне цркве” (64). Ако је већ тако, а јесте, нејасно је зашто Чалићева, иако уочава везу, одбија јасно да закључи да су верске и језичке разлике, као појава дугог трајања, условили одређене елементе националних идеологија.

Елементарни превиди су и код описа Илинденског устанка, где се ВМРО-у, приписује македонски национални карактер и парола „Македонија Македонцима” (66), док се из Статута саме организације јасно види њен бугарски карактер [Јовановић 1941]. У опису великих демонстрација у Загребу и другим деловима Хрватске против владе бана Хедерварија протумачених као знак да се изгубила лојалност Хрвата према Аустроугарској, остаје помен антисрпских демонстрација у Загребу 1902, па и оних мањих (1899. и 1901) које су праћене етничким прогонима и уништавањем српске имовине [Крестић 1991: 351–353]. Премда се сарадња Срба и Хрвата 1903–1905, преко Хрватско-српске коалиције у Далмацији истиче као стратешко опредељење, а не можда као тактичка сарадња изнуђена растућим репресијом Аустроугарске (67–68), признаје се да су се у етнички мешовитим срединама, јавност, штампа, културна, политичка и спортска удружења, па и штедионице „све чешће делили према својој националној оријентисаности, док се, на другој страни, констатује да „надетничке, односно надверске политичке организације, са изузетком социјалиста и омладинског покрета, једва да су постојале” (70–71).

ма 1683–1699, као и крај Наполеонових ратова 1815. Током свих ових ратова, територија Хабзбуршке монархије тешко се могла увећати било каквим добровољним „уговорним односима”, како то ауторка сугерише. Увећала се управо силом.

⁷ Ауторка као да губи из вида све аустро-турске ратове од краја 17. до краја 18. века, нарочито Велики рат Хришћанске лиге с Отомани-

Подлежући новом проотоманском тренду тумачења балканских ратова у европској и светској историографији, Чалићева тврди да су војске балканских држава приликом заузимања територија Османског царства чиниле „непојмљива зверства над цивилним становништвом”, те да су „протеривање, прогонство и делом уништење непожељних мањина били уобичајена пракса да би се оправдале територијалне претензије које иначе више нису биле легитимне”. У наредној реченици као пример, позивајући се на секундарна сведочанства Лава Троцког из београдског хотела „Москва” (а преко албанског лобисте Ное-ла Малколма /Noel Malcolm/), наводи Србе који „у стремљењу да етнографску статистику коригују у своју корист, баве једноставно систематским уништавањем муслиманског становништва”, да би у следећој реченици ову тврдњу покушала да „уравнотежи” тиме што каже да су војске осталих, али некако неименованих балканских држава, вршиле етничка чишћења, али да би „угушиле отпор”. Последња реченица у том пасусу доноси детаљан опис злочина над Албанцима од стране једне „независне међународне истражне комисије”, која је иначе, по британском експерту Р. Сетон-Вотсону, (R. Seton-Watson) била претежно инструмент бугарске пропаганде (82).

Из контекста који су довели до балканских ратова изостављено су прогони Срба пре 1912, нарочито у Косовском вилајету у периоду 1878–1912. кад су муслимански Албанци имали улогу „бедема” Османског царства према хришћанским државама: да су им стога толерисана сваковрсна насиља над српским, па и осталим немуслиманским и неалбанским живљем, као и да је званична Србија покренула дипломатску акцију на Високој Порти против албанских насиља у Старој Србији (Косовском вилајету), и да је 1899. одштампана двојезична, „плава књига о арбанашким насиљима”, која је требало да буде представљена Мировној конференцији у Хагу [*Documents diplomatiques...* 1899; Јагодић 2009: 183–222⁸]. Та насиља су као последицу имале управо етничко чишћење 135.000 Срба и осталог православног живља у поменутом периоду. Од тог броја 100.000 се иселило с простора северно од Шар планине (данашње

Косово и Рашка област), а 35.000 јужно од Шар планине [Јагодић 2009: 366; детаљна док.: Перуничих 1985; Рeginčić 1988; Перуничих 1989; додатна док. у: *Задужбине Косова...*, 1987] Све ово био је део систематске политике протеривања, како би се умањиле претензије Србије и Црне Горе, али и осталих балканских држава. Упркос свему томе, а што је Чалићевој непознато, приликом започињања рата српска влада припремила један проглас у којем се, поред гаранције имовинских, верских, личних и језичких права Албанцима, каже да „све што је до тада било између Срба и Албанаца предаје се опроштају и забору” [Јагодић 2009: 361].

О Сарајевском атентату, Јулској кризи и избијању Првог светског рата Чалићева пише релативно објективно. Сам атентат није приказан као узрок рата или као дело које је организовала српска влада или којим је доминантно руковођено из Србије, већ да су „атентатори деловали на сопствену иницијативу, али уз подршку српске тајне војне службе, као и организације Црна рука”. Ауторка не помиње, антисрпске рушилачке демонстрације које су се десиле након атентата и које су толерисане од стране актуелне власти, као ни убиства Срба, вешања, депортације у логоре, велеиздајничке процесе и разне друге облике погрома и дискриминације [Ђоровић 1920]. Даље се разматра писање ултиматума Србији, као и дипломатска припрема Аустроугарске за рат. У том смислу врло прецизно се дефинише „да је атентат на аустроугарског престолонаследника 28. јуна 1914. представљао само окидач за војну експлозију међународне конкуренције за моћ која се годинама заоштравала и да цар Франц Јозеф без „покривања леђа” и охрабривања из Немачке никада не би напао Србију” (86).

Говорећи о упаду аустроугарске војске током јесени 1914, ауторка помиње како су Хрвати, Словенци и Срби у тој војсци „морали да се боре”, док су „у неким јединицама чинили и до 40%” (87). Ако се изузме вероватно ненамеран превид, будући да су поменути народи, највише Хрвати, у тој војсци која је током јесени 1914. вршила нападе на Србију чинили преко 50% [Екмечић 2007: 354; Митровић 1984] док су на нивоу целокупне аустроугарске војске на свим фронтима чинили 11% [Томас 1973: 53], сугестија да се у највећем делу радило о чистој принуди, не стоји. Како пише британски историчар Тејлор (Alan

⁸ Детаљна табела забележених злочина (стр. 205).

John Percivale Taylor), „The Croat masses, voted by their feet’ by marching enthusiastically against Serbia” [Taylor 1976: 238].

Ипак, ауторка није ни покушала да релативизује злочине аустроугарске војске (88–89) као ни систематску пљачку, прогоне и дискриминацију окупационог режима 1915–1918. године (91–92). Она, међутим, изједначавања „немилосрдне политике бугаризације, окупације и економског искоришћавања” у бугарској окупационој зони 1915–1918. с наводном политиком Београда који је „области стечене 1912/1913. године безобзирно, по-србљавао” што је било немогуће извести у само годину-две ефективне српске власти у новим областима Србије (91).

О стварању саме државе, Чалићева врло детаљно наводи активности српске владе али, несхватљиво, пропустила да спомене Нишку декларацију (1914), којом је Србија истакла не српски, него југословенски циљ – уједињење Јужних Словена: Срба, Хрвата и Словенаца те је као последица доношења ове декларације формирање Југословенског одбора у Паризу 1915. Око којег су се окупили хрватски и српски политичари, као и Крфску декларацију (1917) која је први заједнички политички акт српске владе и Југословенског одбора у којем се први пут наводи утемељење нове заједничке државе након Првог светског рата. Истовремено прецењује се прихватање југословенске идеје „у Словенији и Хрватској, где су само неки делови католичког клера били против”, као што беспотребно уводи и питање самоопредељења у Босни и Херцеговини и Македонији (97–98). Македонија је 1918, мешавина разних народа (Бугара, Срба, Албанаца, Влаха, Грка, македонских Словена), док је у БиХ 42 од 54 котара прогласило директно и безусловно саједињење с Краљевином Србијом. Тај процес у БиХ престао је 3. децембра 1918. кад се сазнало да је у Београду два дана раније проглашено уједињење. Остаје непознато или се прећуткује изјава Стјепана Радића дата 1914. да су Срби „unscrupulous enemy of the August (Habsburg) dynasty, of our Monarchy and especially of the Croat way of life” [Taylor 1976: 238], као и изјава Антона Корошеца, приликом објаве Мајске декларације 1917. године, која је, по ауторки, имала „велико одушевљавајуће дејство на Јужне Словене” (96), да „our Croat-Slovene people is firmly and entirely resolved to be true and loyal, to the death, to the

Monarchy and the August ruling house of Habsburg” [Taylor 1976: 238].

Описујући крај Првог светског рата, Чалићева наводи занимљиву, мада поприлично двосмислену опаску Мирослава Крлеже: „...када се наша аустромађарска стварност пијано откотрљала под пријестоље Карађорђевића као празна пивска флаша у смеће...” (98). Овим је, можда и несвесно, изнесен и стварни став доминантних хрватских елита према новој држави. Оно што је заправо навело хрватске и словеначке елите да невољно уђу у нову државу јесте „страх” од Италије која је, између осталог, „посезала за Истром и Далмацијом” (99). На другој страни, Србија је у стварању југословенске државе видела остварење националних тежњи ка ослобођењу и обједињавању Србима насељеног простора. Чалићева, потцењујући међународни фактор, закључује да Југославија „нипошто није била вештачка ретортна држава којом су диктирали макијавелистички интереси великих сила” (98), иако већ на самом почетку наредне целине, говорећи о „Версајском систему”, јасно наводи да су велике силе створиле „појас националних држава” од Балтичког мора до Балкана које су чиниле санитарни кордон према „револуционарно-бољшевичкој Русији” и „ревизионистичким тежњама Немачке” (103).

У другој целини о Краљевини СХС (1918–1929) и Југославији (1929–1941), фактографске грешке су чешће, и покушаји прављења „вештачке равнотеже”, стварање негативне слике прве Југославије, пре свега са становишта идеје прогреса и модернизације, како би се нагласила наводна супериорност федералног уређења после 1945. Ауторка превиија да је Краљевина спровела гигантске реформе управо у модернизацији земље: спровела је аграрну реформу и колонизацију, подигла хиљаде школа и училишта, женских завода, болница и здравствених установа, отворила универзитет у Љубљани и Скопљу, подизала позоришта (Скопље), и еманциповала, у складу с могућностима, знатан део сиромашних и заосталих области, од Косова и Македоније до Босне, Херцеговине и Црне Горе. Иначе на плану културе, у Титовој Југославији није било тако квалитетних културних гласила какви су у међуратном периоду били *Српски књижевни гласник* у Београду и *Нова Европа* у Загребу [Димић 1996–1997]. Заправо, стиче се утисак да је главни циљ да се направи

снажан контраст између једне централистички и унитаристички уређене државе под наводном доминацијом Срба, а чије је друштво оптерећено сиромаштвом, па и заосталошћу уопште, и свега супротног што ће уследити као модернизација после успостављања комунистичке диктатуре 1945. године. Чалићева превиђа, да је Краљевина Југославија била организована по угледу на Француску, најнапреднију европску државу, а да су њени рушетељи, уз изузетак хрватских националиста, биле спољне силе нацистичке, фашистичке и ауторитарне оријентације: Хитлеров Трећи рајх, Мусолинијева Италија, ревизионистичке државе с ауторитарним националистичким режимима попут Мађарске, Бугарске и Албаније.

У први план она истиче сукоб између централистичко-унитаристичке концепције државе коју су заступали српски политичари и федерализма за који су се залагали хрватски политичари. Ауторка, упркос детаљном опису доношења Видовданског устава 1921, сугерише како је „читав процес доношења устава био је октроисан”, те да је држава „већ на почетку имала озбиљан недостатак легитимитета” (107). Одмах затим детаљно се описује југословенство пропагирано „одозго” а које је требало да превазиђе унутрашње поделе, јер, по мишљењу Чалићеве, „разлике у култури, религији, дијалектима, темпераменту и менталитетима између Словенаца и Срба нису изгледале веће од оних између Венецијанаца и Наполитанаца или Бавараца и Пруса”¹ (107–108), ипак се примећује да је у ово време за стварање југословенске нације „вероватно било већ било касно”, те да „идеја о три племена је остављала довољно слободног простора за остварење и афирмацију сопственог националног идентитета” (109).

У том смислу се помињу Словенци који су управо унутар Југославије извршили своју националну интеграцију будући да су „први пут могли слободно да негују и развијају сопствени језик и културу” (109), да је 1919. основан Универзитет у Љубљани, затим словеначки радио 1928, и на крају 1938. године Словеначка академија наука и уметности.

¹ У књизи се не прави разлику између регионалних и етничких/националних идентитета. За примере које она наводи (Баварци, Пруси), у југословенском случају могли би се наћи еквиваленти попут Шумадинаца, Војвођанина, Херцеговаца, Славонаца, Далматинаца итд.

Може се чак рећи да су и 1929. приликом поделе на бановине добили своју заокружену етничку територију у оквиру Дравске бановине. Сасвим се превиђа да је у Словенији све рађено уз велику подршку Београда и самога краља Александра, који је давао знатне личне донације различитим словеначким институцијама науке и културе. Ауторка сматра да се исто може рећи и за Хрвате 1920-их година интегрисаних кроз масовну националну мобилизацију сељаштва радом Радићеве Хрватске сељачке странке (112). Чалићева, међутим, аисторично приписујући становништву Македоније да су „они већ имали јасну свест о својој посебности, а нису били признати као „племе””, иако је подела на Србе, Бугаре и Албанце била јача од локалног, географски дефинисаног идентитета. За босанске муслимане Чалићева помало конфузно тврди да су „могли да негују специфичну историјско-верску, преднационалну групну свест којој је, према њиховом мишљењу, недостајало само племенско име” која се развила „унутар оквира који је поставио ислам, а која тада није имплицирала ни теолошко ни идеолошко, али ни етничко-национално опредељење” (110). Међутим, Чалићева затим тврди да је ЈМО имала „етничко обележје” (115). Слична, мада нешто мања конфузија око идентитета босанских муслимана може се наћи у наставку књиге (142–143).

Ако је југословенство заиста омогућило практично несметану изградњу посебних националних идентитета, нејасно је зашто Чалићева, покушава да сугерише наводни великосрпски хегемонизам. Поред навођења пропагандистичких тврдњи хрватског економисте Рудолфа Бићанића², као крунски доказ „привилегованог положаја Срба у влади, војсци, бирократији, полицији и многим важним областима у друштву” цитира хрватског историчара Иву Банца, да је „од укупно 656 министара југословенских влада, које углавном нису имале дуге мандате, било 452 Србина, али само 137 Хрвата, 49 Словенаца и 18 муслимана”, а затим као својеврсна допуна претходној импресивној реченици, следи тврдња да ни „у војсци и државној управи није било много другачије” (113–114). На крају,

² Наводе се тврдње да „делови земље који су припадали бившој Аустроугарској плаћају 80% свих пореза, док Србија и Црна Гора узимају више од 70% инвестиција за своју инфраструктуру (113).

ту је и врло изричит, сасвим некритички закључак: „Друштвена пракса је показала да је заједничка југословенска кућа само великосрпски декор... у којој су се разочарани стварношћу, многи политички опредељени људи окренули против идеје југословенства.” (151). Ипак, једини изузетак од овога су комунисти за које је „југословенство, као и за Младобосанце пре Првог светског рата, било не само визија, него и свакодневна пракса”, иако су до Стаљинове директиве о стварању Народног фронта средином 1930-их, најгласније, и често у сарадњи с усташама, жигосали „великосрпску хегемонију” и, по рецепту Коминтерне, пропагирали разбијање Југославије. Овде се, дакле ствара велика забуна: чак неправда према Младобосанцима, аутентичним присталицама српског и југословенског уједињења (158) [Пешић 1983: 189–197, 230–236].

Рецентно, истраживање Софије Божић озбиљно доводи у питање стереотипне тезе о „великосрпском” карактеру југословенске државе [Божић 1998; Војић 2010: 185–208]. Теза о „великосрпској хегемонији” заправо је била инструмент, пре свега пропагандни, хрватске политичке елите ради националне хомогенизације маса, и ради остваривања што бољих позиција у растућим сукобима са српском политичком елитом.

Теза о „великосрпској хегемонији” флоскула коју су радо користили и комунисти, нема упориште у изворној грађи, зато што српска елита није имала одговарајућа средства да успостави своју хегемонију. Док Словенија и Хрватска 1919. имају 960 фабрика, Србија има свега 70 фабрика, а из ратног периода је изашла разорена и без одговарајуће инфраструктуре. Од 2,5 милијарде динара капитала у свим југословенским банкама, 2 милијарде је било у загребачким банкама, па је Загреб, некада само мали провинцијски град Аустроугарске, практично постао главни привредни центар југословенске државе у међуратном периоду. Што се наводне „великосрпске” бирократије тиче, врло је речит пример Славоније која 1921. има 2.112 чиновника, од чега је 206 Срба што чини 9,75%, а удео Срба у становништву износио је 23,40%. Чалићева прећуткује пријем огромног броја официра бивше аустроугарске војске, од којих су неки чинили и злочине над Србима, у нову војску Краљевине СХС [Бјелажас 1988].

Да југословенство за комунисте баш и није било „визија” и „свакодневна пракса”, сведочи

и Четврти конгрес КПЈ у Дрездену 1928, који ауторка не помиње. Додуше, спомиње Трећу земаљску конференцију КПЈ јануара 1924. (коју погрешно именује као Трећи конгрес КПЈ, одржан 1926. године), а која је први пут третирала национално питање (117) на начин да се Југославија федерализује. Међутим, на поменутом Четвртом конгресу предвиђено је разбијање југословенске државе и формирање независних држава Словеније, Хрватске, Црне Горе и Македоније (уз подршку ВМРО), док је истовремено упућена подршка „Косовском комитету” у борби за стварање „Велике Албаније”, односно прикључење Косова и Метохије Албанији, као што је било предвиђено и припајање северне Војводине Мађарској [Исјорија СКЈ 1985: 107].

У целини посвећеној првој Југославији присутно је доста неутемељених закључака: погрешна тврдња да је „католичка црква 1918. у већини заузела лојалан став према држави”, те да је католички клер „са изузетком сарајевског надбискупа Јосипа Штадлера”, био „пројугословенски оријентисан” (140). Конфронтација Римокатоличке цркве и Београда представљена је тек као реакција на пропаст Конкордата, и приметна је тенденција да се успостави „вештачка равнотежа” између „лаичког” Хрватског католичког покрета, „профашистичких и ултранационалистичких” Орлова и Крижара, на једној, и „екстремистичке православне струје”, „светосавља” у Србији, на другој страни (160). Ауторки очигледно није познато да је став Римокатоличке цркве, најпре према стварању југословенске државе, а затим и самој држави, био од самог почетка претежно експлицитно негативан [Živojinović 1980; Dimić i Žutić 1992], док верски устројен Хрватски католички покрет није могао бити лаичка организација [Dimić i Žutić 1992: 289–299].

Чалићева за Ј. Б. Тита тврди да се он „почетком 1935. вратио у домовину” с обуке у СССР. Међутим, тачно је то да је он тада отишао у СССР, а да се у Југославију вратио крајем наредне, 1936. године [Исјорија СКЈ 1985: 152]. Ваља приметити и не баш претерано критичну слику коју даје о комунистима који су „веровали у универзално важеће, историјске законитости и у изградњу хуманог друштва у свету, у којем револуционарна свест треба да тријумфује над етничким нетрпељивостима”, да их је повезивала „вера у праведну будућност и непоколебљива воља за

променама”, те да су имали све већу подршку интелектуалаца, грађанства и омладине (158). Ако је на једној страни преувеличан значај и као ширина подршке који су комунисти имали, на другој страни је присутно, ако не минимизирање, а оно би се могло рећи – умањивање значаја усташког покрета и подршке коју је он уживао, уз покушај да се до краја изједначи са српским панданом, покретом „Збор” који је, имао занемарљиву подршку међу Србима (153–156).

Наредна целина, посвећена југословенском простору у Другом светском рату, иако формално тежи уравнотежености и објективности, пати од озбиљних недостатака. Они се огледају у многобројним фактографским превидима, натегнутим конструкцијама, селективним изношењем појединих података, навођењем спорних бројки жртава без одређене задршке, препознатљивим тенденцијама ка „вештачким равнотежама”, као и прилично пристрасним приказивањем једне од страна у сукобу као морално супериорније у односу на остале стране. У приказу Титовог комунистичког покрета Чалићева испољава висок степен необјективности и некритички преузима слику коју је комунистичка власт стварала о себи. Уз поједине нијансе и ретке, увек усутне критичке опаске, њена интерпретација у највећој мери поклапа се са званичним титоистичким наративом, односно званичном верзијом историје, наметнутој током 35 година дуге једнопартијске, комунистичке диктатуре у Титовој Југославији.

Пишући о успостављању НДХ, ауторка тачно каже да је Владко Мачек, шеф ХСС-а одбио да буде на њеном челу (172), али преглуткује чињеницу да је он позвао хрватски народ на лојалност новој усташкој власти и да је као последица тога, поред осталог, највећи део припадника Хрватске сељачке заштите и Хрватске грађанске заштите прешао на страну новог режима³. Ауторка даље наводи ослонце усташког режима у виду „милиције, армије, тајне полиције, специјалних судова и више од двадесет концентрационих логора”, али се исто тако сугерише да је „подршка новом режиму остала танка”, да је

„наишла на одобравање у десном крилу ХСС, у делу (сиц!) католичке цркве, као и међу интелектуалцима и студентима националистима” и да се „већ неколико месеци после доласка усташа на власт срушила ова ионако хетерогена база” (172–174). На основу овога стиче се помало утисак да се покушава умањити стварна ширина подршке коју је усташки режим имао и без које се не би могао одржати до 1945. године [Стражаковић 1991].

На другој страни, говорећи о генералу Милану Недићу, покушава да га поистовети с Димитријем Љотићем, вођом профашистичког „Збора”. Она губи из вида да Недић није командовао Српским добровољачким корпусом који је организовао Љотић и који се директно ставио под немачку команду. Недић међутим, није имао никакву самосталност у одлучивању него је био и остао само локални гувернер окрњене и окупиране Србије у којој су прву и последњу реч имали Немци.

Чалићева скоро у потпуности преузима званичну комунистичку интерпретацију грађанског рата (1941–1945), посебно при тумачењу односа четника и партизана (181–188). Иако тачно наводи њихове социјалне базе као и идеолошке разлике између ова два антифашистичка покрета, она не прави разлику између Михаиловићеве Југословенске војске у отаџбини и четника, што је општи, непрецизан назив, јер подразумева и мање колаборационистичке групе (попут оне Косте Пећанца), али изричито тврди да је Дража Михаиловић „слао у Лондон лажне вести о војним успесима, а у исто време је примао финансијску помоћ од српске колаборационистичке владе и служио Немцима и Италијанима” (181), затим да је он „у јуну 1941. пустио у оптицај меморандум под насловом ‘Хомогена Србија’, у којем је било предвиђено протеривање Хрвата и муслимана на великом делу територије” чиме се сугерише да је он био заговорник етничког чишћења (184). Ауторка очигледно не зна поуздано утврђену чињеницу да аутор овог списка није Михаиловић, већ Стеван Мољевић, адвокат из Бање Луке, с којим се Михаиловић први пут сreo у мају 1942. Такође, Чалићеве је остало непознато да овај спис никада није био ни разматран нити усвојен као програм Михаиловићевог покрета, већ да је остао само лични поглед Мољевића. Исто тако, врло се некритички преузима послератна комунистичка пропаганда везана за наводну своје-

³ Паравојне јединице које је организовао ХСС као део „државе у држави” средином 30-их година. Ауторка их помиње у књизи као „сељачку и грађанску гарду”, и процењује њихов број на 200.000 људи (159).

вољну и искрену колаборацију четника Драже Михаиловића, стварајући идеолошку, црно-белу слику а не научну и објективну слику Другог светског рата у Југославији. Изостало је цитирање најбољег, данас већ класичног дела светске историографије о односима Тита, Михаиловића и Савезника: [Roberts 1973]. Такође видети: [Lazitch 1957; Beloff 1985; Christitch 1996]. Ако је реч о колаборацији Михаиловића с Немцима коју ауторка сугерише, одакле онда толики број немачких докумената који генерала Михаиловића (више него Тита до пред сам крај рата), приказују као главног непријатеља Трећег рајха на Балкану [Авакумовић 1969]. Као да потерница за генералом Михаиловићем и Титом, није била расписана истовремено и на истом плакату. Тај плакат ауторка је могла да нађе у литератури коју је цитирала [Батаковић 2000].

Велики број припадника Југословенске војске у отаџбини био је заточен у логорима на Бањици, Сајмишту и у Нишу. Логор на Бањици имао и алтернативни назив ДМ логор (логор за Михаиловићеве присталице), у који су тек 1943, почели да доводе присталице комуниста. У књизи нема ни речи о хиљадама Михаиловићевих бораца заробљених од стране Немаца и послатих у концентрационе логоре у Маутхаузен и Оснабрик, и где је велик број умро. Нема ни помена о бројним припадницима неспрских народа у редовима Равногорског покрета генерала Михаиловића (Хрвата Ника Бартуловића и Владимира Предавеца, босанских муслимана Мустафе Мулалића, др Исмета Поповца, Фехмије Мусакадића итд), о јединицама Југословенске војске у отаџбини у Словенији (Карел Новак, Урош Шуштерич, војвода Триглавски, Дражин обавештајац Александар Бајт – Берман, касније водећи југословенски економиста), а о томе постоји већ значајна литература, пре свега низ књига Косте Николића, мемоарских списка Димитрија Ђорђевића и Звонимира Вучковића, публикација са Запада о Михаиловићу и његовим борцима које доносе супротну слику од оне које, користећи углавном хрватску историографију (попут хрватско-америчког аутора Јозе Томашевића), нуди Чалићева [Вучковић 1990; Ђорђевић 1 део: 1994; 2 део: 1995; Николић I–III: 1999; Димитријевић и Николић, 2000; Kljakić i Kranjc 2006; Бајт 2006].

На другој страни, партизани и Тито су, „напротив, проповедали слогу међу народима”

и „залагали се за социјалистичку револуцију”, затим су „за неколико месеци изградили борбену силу са чврстим вођством”, и били успешни зато што „им је пошло за руком да повеже све ове најразличитије облике протеста и отпора под геслом ‘народног ослобођења’”, а да је Тито, с обзиром на дефанзивну стратегију четника, већ 1941. оспорио Михаиловићу „не само титулу највећег хероја отпора, већ и будућег државног вође” (184–185), као и да су, до слома устанка у Србији 1941, „имали око 80.000 мушкараца и жена под оружјем” (186). Ту су и детаљни описи њихових тешкоћа током 1942 (187), немачко-италијанско-четничко-усташких офанзива против њих (189–191) из којих они излазе као победници; Титу (у ратном периоду) некритички приписује, „легендарне врлине вође и зрачио је самопоуздањем, одлучношћу и природним ауторитетом” (189). Посебно се наглашава партизански допринос и еманципацији жена, које су 1942. добиле активно и пасивно бирачко право (207) и генерално истичу у први план, по њеном мишљењу, позитивне тековине које су партизани изнедрили на пољу културе, привреде, образовања и напретка у ратним условима уопште иако је највећи број акција био усмерен превасходно на ширење комунистичке пропаганде и успостављања револуционарним путем државног уређења сталјинистичког типа (205–208).

О устанку 1941, Чалићева ипак спомиње да су се партизани и четници заједно борили против Вермахта, али пропушта врло важну чињеницу да је први ослобођени град у окупираној Европи била Лозница који су у августу 1941. ослободили четници под командом потпуковника Веселина Мисите. Спомиње се да је до разлаза између четника и партизана дошло у септембру 1941, и сугерише да је четничка страна наводно одговорна за разлаз (185). У свему овоме остаје непознато да је разлаз допринело отворено успостављање комунистичких власти на терену. Иако је недвосмислено поменула наводну Михаиловићеву колаборацију, Чалићева истиче да су Немци одбили његову понуду, и напали Михаиловићев Главни штаб на Равној гори. (184). Иако је повремена и често само привремена сарадња четника с Италијанима неспорна (изазвана непријатељством четника према Немцима, усташама, партизанима, љотићевцима и муслиманским присталицама Хитлера), она није имала онај карактер који Чалићева

покушава да уклопи у своју једнострану црно-белу слику веома сложених процеса унутар грађанског рата у Југославији.

Баш у ту и такву једнострану и веома нетачну слику партизана који су се једини борили сами против свих, коју Чалићева представља читаоцу не би се уклопили тајни преговори одржани у марту 1943. између Титових представника и Вермахта. На њима су највиши функционери комунистичког покрета (В. Велебит, Коча Поповић, М. Ђилас) у усташком Загребу преговарали о сарадњи с Немцима против Савезника, бојећи се њиховог искрцавања на Јадран, када би несумњиво подржали Михаиловића, исказавши спремност да се у случају искрцавања западних савезника, боре против западних савезника и Михаиловићевих снага заједно с Вермахтом. Михаиловићева ЈВО, као носилац државног легитимитета Југославије били су главни непријатељи Титових комунистичких снага, и то они (комунисти) нису крили пред Немцима. Овај пример јасно указује на опасно поједностављивање изузетно сложене слике грађанског рата у Југославији, где се све разне војске, изузев усташа и домобрана, који су били до краја и одсудно на страни Хитлера, и покрети међусобно сукобљавају, често „сви против свих”, уз повремену сарадњу с појединим окупаторским снагама [Leković 1985]. Затим, некритично се преузима податак из послератне пропаганде да је партизанска војска 1943. имала 300.000 људи (190). На поменути Мартовским преговорима 1943, Титов главни ратни обавештајца В. Велебит изнео је податак да партизанска војска броји 50–60.000 бораца [Симић 2009]. Такође, ваља нагласити и два озбиљна превида. За Друго заседање Авноја у Јајцу 29. и 30. новембра 1943, ауторка истиче да „142 делегата из свих крајева земље прогласили су се за врховну законодавну и извршну власт. Само Македонци нису успели да стигну у Босну због борби” (191). Не помиње се, међутим, чињеница да су та 142 делегата представљала мањину у односу на 161 одсутног делегата, а да је проблем кворума „решен” тако што су одсутни проглашени присутнима. АВНОЈ, међутим, није био ни репрезентативно тело с легитимитетом, него *ad hoc* скуп комунистичких функционера и неколико предратних политичара мањег значаја. Други превид се односи на селективност када Чалићева, у жељи да покаже да „ниједна институција социјали-

стичке Југославије није отеловљавала идеал ‘братства и јединства’ у тако јасној форми као та мултинационална добровољачка војска” – као и у намери да створи утисак о подједнаком доприносу свих југословенских народа борби против фашизма, она наводи податак да је у партизанској војсци „у пролеће 1944. у њој било 44% Срба, 30% Хрвата, 10% Словенаца, 4% Црногораца, 2,5% босанских муслимана и других етничких група” (207). Овде је међутим реч о податку везаном за 1944. годину, када је, после капитулације Италије и пораза Вермахта у СССР-у, већ извесно да Трећи рајх губи рат, те да би поређење са саставом и партизанских и четничких јединица 1941. указало на знатно већи процент (преко 80%) Срба, а самим тим и на не баш тако идеалну пропагандну слику коју ауторка некритички преузима из титоистичке литературе и нуди као научну истину. Неспорски партијски функционери у рату су имали српске ратне надимке, како не би иритирали огромну српску већину у партизанским јединицама.

У два поглавља посвећена етничким чишћењима, масовним злочинима и динамичи насиља, Чалићева веома детаљно описује и сасвим оправдано указује на злочине које су починиле усташке, четничке, немачке, италијанске, мађарске, бугарске и албанске снаге (196–205). Оно што је проблематично јесте што она овде тумачи и приказује четничке злочине као резултат претходног идеолошког обојеног мастер-плана етничког чишћења, који је у свим осталим случајевима постојао, а што је у овом конкретном случају требало да буде спис „Хомогена Србија” који ауторка из крајњег незнања изнова приписује Дражи Михаиловићу (199), а на чије је право ауторство (Стеван Мољевић) и стварни значај указано. Овде је поново присутан поновни покушај прављења „вештачке равнотеже” или „етничке симетрије” тј. изједначавања антифашистичког покрета Михаиловића са свим осталим колаборационистичким снагама које су вршиле етнички мотивисане злочине, нарочито с усташама. То се да приметити у следеће две реченице: „Како су усташе сањале о етнички ‘чистој’ великој Хрватској, тако су се и четници разматрали са идејом велике Србије” (199) и „Четници нису нимало заостали за усташама у варваризму” (203), као и на још неколико других места у ова два поглавља. Тако на пример, помиње се да је „хрват-

ска и муслиманска усташка милиција у лето 1941. убила стотине српских породица и спаљила њихове куће”, да би се одмах затим навело како су „хиљаде (сиц!) муслимана у Фочи, Горажду, Власеници, Сребреници и многим другим местима пале као жртве покоља” (203), изостављајући чињеницу да је реч о узвратним одмаздама, када су се четничке трупе светиле за хиљаде, а не стотине српских цивила у источној Босни, побијених у акцијама муслиманских усташа из поменутих места. Нема ни речи, међутим, о усташким злочинима у Херцеговини који су, по зверствима, превазилазили сва друга у НДХ [Skoko 1991; Скоко 1999–2000]. Четнички злочини, посебно мањих групација које нису признавале команду Михаиловића, иако несумњиви и за сваку осуду, нису, међутим, имали онај карактер који им ауторка приписује, јер су чешће били усмерени против Срба друге идеолошке оријентације (на пример, љотићеваца и присталица комуниста српске народности), док су против других националних и етничких група, у НДХ или у Црној Гори и на Косову и Метохији, имали карактер одмазди за злочине над српским становништвом. Оно што ауторка још превиђа јесте да су четници, којима она приписује искључиво колаборацију, а не статус антифашистичког покрета, после хапшења, били упућивани у нацистичке логоре смрти, док су се усташе, које она упорно изједначава са четницима, бориле заједно са снагама Вермахта код Стаљинграда 1942. године (Францетићева „Црна Легија”).

Ипак, оно што је вредно помена и признања јесте то што ауторка говори о улози Римокатоличке цркве у НДХ у покрштавању 250.000 Срба, нарочито о улози надбискупа Алојзија Степинца, затим римокатоличке штампе која је „уздизала усташе” а помиње чак и неколико других свештених лица који су учествовали и у покатоличавању и у злочинима (199, 202), мада уз карактеристичну оgradu да „до данас је веома спорна улога католичке цркве у Хрватској и њеног врховног надбискупа Алојзија Степинца” (198–199)⁴. Монументално дело *Magnum Crimen*, из пера Виктора Новака, хрватског историчара југословенске оријентације, згроженог саучество-

вањем римокатоличког клера у усташком режиму с хиљадама аутентичних докумената из штампе, архива и сведочанстава овде није ни цитиран ни увршћен у списак литературе, већ је заобијен, да ли зато да би се прикрила сарадња усташа и римокатоличког клера, овде сведена на само неколико примера! Само они који нису читали *Magnum Crimen* могу погрешно да констатују да је усташки режим имао подршку само „дела католичке цркве” (173). Општи увид са освртом на усташку владавину видети у: [Steinberg 1990; Rivelli 1999]. Најкомплетније дело о Степинцу, на основу стране, претежно италијанске грађе написао је италијански експерт Марко Аурелио Ривели [Rivelli 1999] док је српско издање изашло у преводу Лазара Мацуре [Ривели 1999]. Додатну документацију о масовној колаборацији католичког клера видети у: [Živojinović i Lučić 1988; Живојиновић 1994].

Међутим, оно за шта ће читалац свакако остати ускраћен, јесу „лева скретања” тј. злочини партизана над политичким неистомишљеницима у име „револуције” и борбе против „класних непријатеља”, нарочито у периоду 1941/1942. у Црној Гори и Херцеговини. Ауторка, додуше, у две успутне реченице говори о обрачуну с „наводним издајницима, шпијунима и саботерима” којима су тзв. народни судови „пресуђивали по кратком поступку”, а тако су пролазили и „колебљивци, дезертери и колаборационисти” (206), али нигде не помиње „лева скретања”, комунистичке злочине, провођене над идеолошким противницима који су, свуда где је успостављена „народна власт” КПЈ, а посебно у Црној Гори, имали масовне размере.

Последње поглавље ове целине, о Другом светском рату, бави се питањем броја жртава рата, али пре свега тиме колико су те жртве, као негативни део наслеђа, оптерећивале будуће односе међу југословенским народима, нарочито међу Србима и Хрватима. Чалићева одлично примећује да је званична бројка од 1,7 милиона погинулих становника Југославије у рату свакако претерана. Одиста, ради се о демографском губитку, који је Едвард Кардељ на Париској конференцији 1946. изнео као стварни губитак. Међутим, одмах затим, позивајући се на Кочовића и Жерјавића, износи недовољно поуздан податак о милион жртава [Прилози..., 2009], „од тога 500.000 Срба, 200.000 Хрвата и до 100.000 муслимана”, да би потом изнела податак о још милион,

⁴ Класично, незаобилазно дело Виктора Новака је на 1.119 страна, најпре штампана у Загребу, потом скраћено у Сарајеву (I–III) и на крају репринтовано у Београду с предговором Јакова Ђлажевића [Novak 1948; 1960; 1986].

али индиректних губитака, и на крају износи закључак да, „све у свему, Југославија у Другом светском рату је изгубила око два милиона становника” (209). Ни Кочовић ни Жерјавић нису професионални статистичари, нити су пописи из 1931. и 1948. довољно поуздани, док Југославија пре и после рата нема исти територијални обим ни број становника, нити се могло проценити колико је људи побијено, а колико умрло у логорима, колико остало или у емиграцији или успело да избегне из земље на крају рата. Тачна је само опсервација да је „број убијених, мучених и протераних постао политичко питање”, као и доста уопштена тврдња да „многи корени каснијих југословенских проблема вуку корене из ове епохе”, што је можда еуфемизам за изосталу денацификацију (210) [Ђорђевић 1997].

Као пример једног таквог политичког питања, наводи се логор Јасеновац, симбол усташког терора. Званична статистика говори о 700.000 страдалих људи у овом логору као и бројке које су износиле хрватска (30.000 убијених), односно српска емиграција (1,1 убијених). Глез вон Хорстенау (Glaise von Horstenaу) је, међутим, у реферату Химлеру у фебруару 1942, проценио да је у бестијалним злочинима усташа побијено преко 300.000 Срба, проценио да је у Јасеновцу реч о више стотина хиљада жртава [Kazimirović 1996: 122]. Поуздан преглед видети у: [Paris 1962]. Уместо да покуша да да одговор због чега комунистичке власти, које су изнеле горепоменућу званичну цифру (што није наведено), нису дозволиле непристрасно истраживање, ауторка то једноставно констатује, као и чињеницу да је Јасеновац постао место супротстављених култура сећања. Уместо да се застави на томе, она у последњој реченици износи крајње споран податак, који ће поновити на још једном месту у књизи, да је „вероватно у свим хрватским концентрационим логорима страдало око 200.000 људи” (!) [Miletić I–III; 1986–1987], позивајући се само на процене хрватског аутора Јозе Томашевића (210). Уколико би прихватила ову цифру, онда би „у више од двадесет концентрационих логора”, страдало у просеку нешто око 10.000 људи по једном логору у периоду 1941–1945, што звучи потпуно невероватно! Само у Јадовну (систем логора Госпић, Јадовно, Пар) је већ 1941. побијено, до данас поименце побројано 38.000 Срба, око 2.000 Јевреја и 88 Хрвата [Јадовно..., 2007].

Судбина грађанског рата у Југославији није, како ауторка сугерише, решена само-сталном војном борбом Титових партизана, већ је одлука о препуштању Југославије комунистима, и преусмеравање војне и политичке подршке с Михаиловића на Тита донета у Техерану 1943, као уступак западних савезника, Рузвелта и Черчила, Стаљину и СССР-у [Павловић 1998]. Ослобађање Београда 20. октобра 1944, приписује се погрешно партизанима а не снагама Црвене армије чијих је неколико дивизија са стотинама тенкова, авиона, моторизованих корпуса и бригада, вишеструко, бројнија и опремљенија од Титових снага, пресудно утицало на успостављање комунизма у Југославији (213). Изостало је и помињање да су совјетске трупе Михаиловићеве снаге дочекале пријатељски, да су заједнички ослободиле више градова, од Крушевца до Краљева, али да је совјетска војска четнике предавала партизанима, који су их редом хапсили. Та политика објашњава се неколико страница касније, пошто је Тито у септембру тајно одлетео с острва Вис за Москву да би „убедио Стаљина да пошаље јединице Црвене армије ради ослобађања Београда” (217–218). С обзиром на изричиту тврдњу, без икаквих ограда, из претходне целине да је комунизам у Југославији „победио сопственим снагама” (208), негира се историјска чињеница – коју до раскида Београда с Москвом 1948, признаје и титоистичка штампа – да је довођење Тита на власт (који је резултат Београдске операције чекао на безбедној удаљености, у Кикинди) заслуга совјетских војника, који су власт по протеривању Немаца, свуда предавали партизанским снагама.

У приказу ослобађања Југославије и „консолидацији комунистичке владавине”, ауторка не прелази преко масовних злочина које су починили партизани, „систематски и свеобухватно”. Прећутани су међутим, злочини комуниста против „класних непријатеља” тј. против грађанског слоја, пре свега у Србији, где је, по најновијим подацима, поименце побројано чак 57.000 жртава, вишеструко више него у другим деловима Југославије. Неколико десетина хиљада угледних сељака, адвоката, предатних чиновника, крупних и ситних индустријалаца, трговаца, занатлија, свештеника и грађанске интелигенције је, најчешће без суда, а под оптужбом за колаборацију, стрељано, а њихова имовина конфискована [Cvetković 2006].

Код успостављања „народне демократије” признаје се да се послератни избори „не могу назвати ни слободним ни поштеним”, успостављање једнопартијског система и диктатуре правда се, навођењем површног и очигледно непоузданог извештаја једног британског дипломате о томе да су „широке масе” у Средњој и Источној Европи, „због искуства у рату и после рата” спремне да „прихвате режим који обећава ред и сигурност, чак и по цену одрицања од личне слободе и слободе политичког одлучивања”, а затим и Титовог уверења да би демократија довела до „етничко-политичке поларизације и до распада државе” и онемогућила би „политику засновану на индустријском напретку и социјалној правди” (219–220). Затим се говори о суђењима главним ратним злочинцима која су требала бити одржана. Ауторка у истом пасусу спомиње Павелића, Недића и Дражу Михаиловића, које на тај начин, можда и нехотично, доводи у исту симболичку равн (219), без указивања да су се за Михаиловићеву одбрану, уз предратне демократе, мобилисали многи европски интелектуалци, као и око 500 америчких pilota које су Михаиловић и његове снаге спасле у јесен 1944 (Операција Халијард). Слика грађанског рата знатно би била уравнотеженија да је ауторка користила и литературу која не иде у прилог њеним поједностављеним црно-белим представама [Martin 1990; Lees 1990; Miljuš 1991]. Зато је посебан део је посвећен суђењу Степинцу, казни од „16 година затвора које је провео у кућном притвору” (219) и реакцији, тачније отпору Римокатоличке цркве, која је управо и довела до тога да после пет година, проведених у затвору, Степинац буде пребачен у кућни притвор, што ауторка не сматра за сходно да помене.

Титов наводни страх од „етничко-политичке поларизације”, међутим, као да није био присутан код федералног преуређења земље и код испуњавања национално-политичких захтева. Ауторка тако најпре пише о ослобађању Истре и Далмације од италијанске власти „чиме је завршен процес уједињења Хрвата”, мада пропушта да помене и припајање тзв. Словеначког приморја, вероватно подводећи ову област под саму Истру (221). Затим се детаљно пише о *nation building*-у одозго који су комунисти спровели да би креирали македонски идентитет, као и о ситуацији на Косову, где су албански комунисти

joш 1943/44. на Бујанској конференцији изјавили да су њихови сународници одувек желели уједињење с Албанијом (223–224). Чалићева уредно помиње гушење устанка балиста 1945, њихову сарадњу с Немцима и Италијанима, али не и о етничком чишћењу и убијању Срба током ратних година (убијено је око 10.000 а протерано близу 100.000 Срба). Титов „помирљив курс” према Албанцима Чалићева неувјерљиво објашњава тиме да „комунисти на Косову никад нису били јаки, а многи Албанци су били националисти”, па да је због тога „накнадно одобрио протеривање српских колониста, што је одлучујуће допринело умирењу косовских Албанаца”, као и да је „одлучио да КиМ добију статус аутономне области Републике Србије, што је била нека врста компромиса између српских захтева да владају том територијом и албанских жеља за независношћу” (224). На овај начин Тито је, што Чалићева превиди, заправо наградио албански национализам који се, како је тачно навела, борио на страни фашизма у Другом светском рату, иако је као задатак поставио комунистима да „искорене све видове националистичке и верске мржње” (220). Исто тако, она само наводи да је Тито повремено размишљао да Косово „присаједини Албанији”, да би она „пришла једном већем савезу држава на Балкану” [Борозан 1995; *Косово и Метохија...*, 2001] (224).

У наредне две целине под називима „Социјалистичка Југославија 1945–1980” и „После Тита 1980–1991” посвећене периоду „друге Југославије”, Чалићева се посветила успостављању комунистичког режима и преуређењу земље на основама федерализма. Она је, међутим, изоставила да нагласи да је Титов режим у четири послератне године био само копија совјетског система, а Устав ДФЈ копија Стаљиновог устава из 1937. Чалићева ипак, признаје да су комунисти одустали од идеје „стапања у једну надетничку, југословенску нацију”, да је за Тита заправо било „једнако важно да се онемогући превласт најбројнијег народа, Срба”, као и да је „сваки народ добио сопствену државу” тј. републику, не видећи при томе ништа проблематично у чињеници да су Срби, који су чак и по ауторкиној статистици, дали највећи допринос борби против фашизма, подељени у три републике, да је Црна Гора одвојена од Србије (као што су Црногорци декретом проглашени за посебан народ, без икаквог утемељења), а да је сама Србија добила

„две аутономне области”, Војводину, која је заправо била аутономна покрајина и Косово и Метохију, „аутономну област” (статус покрајине добила 1963), а коју ауторка једноставно назива Косово. Даље се наводи како „људи нису морали да се идентификују као припадници посебне етничке групе, или као житељи једне савезне државе, јер је то у Југославији било лако спојиво једно са другим”, те да је федерализам „институционализовао вишеструке идентитете и лојалности” (225). Чалићева превидља да је управо федерализам временом само продубио јаз међу народима и републикама и створио услове за даљу етничко-политичку поларизацију, а да би дала оправдање очигледној контрадикцији између борбе комуниста против национализма, с једне, и њиховом подстицању, с друге стране, она се позива на схватање комуниста да „национални идентитети не смеју бити потискивани, јер они представљају историјски неопходан прелазни период ка социјализму” (225–226). Да је ауторка пажљивије консултовала расположиву критичку литературу о титоистичкој политици и националним сукобима, можда би њени закључци били уравнотеженији и објективнији [Beloff 1985; Čavoški 1990; Ђукић 1991; Bataković 1994; Woodward 1995; Hayden 1999; Thomas 2003; Troude 2007].

У наредним поглављима (227–230, 242–245, 253–260, 263–265, 273–276) посвећеним, најпре обнови и изградњи земље, општем просвећивању становништва, а потом и изградњи социјалистичке привреде, преласку у индустријско друштво, урбанизацији, развоју туризма и потрошачког друштва, културном отварању ка Западу па и социјалним променама уопште, долази до изражаја ауторкино виђење Југославије као државе коју је Тито „претворио у развојно оријентисану диктатуру”, чиме она на изврстан начин прихвата идеју „ауторитарне модернизације” као теоријског модела. Ипак, сви ови изузетно позитивни описи достигнућа југословенског социјализма нису прошли без одређене задршке, која се некако на одређеним местима изражава сасвим ублажено. Тако се рецимо, у опису злогласне колективизације села, „апсорбовања” вишка радне снаге на селу од стране индустрије и обавезног откупа пољопривредних производа наводи да је, поред партијских агитатора, „често и милиција помагала у прикупљању радне снаге: мушкарцима се претило оружјем, жене и деца су затварани у

мрачне подруме. Како год убрзо је било успеха” као и да је до саме колективизације или „социјалистичког преображаја села” морало да дође, за разлику од СССР-а, „спорије и, пре свега, на добровољној основи”, што није тачно, јер располажемо хиљадама прворазредних сведочанстава о насилној колективизацији, хапшењима, дугогодишњим затворским казнама, чупању бркова и разним облицима понижавања свих који су се опирали колективизацији [Попов 2002; Тошић 2002].

Све већи захтеви од стране Словеније и Хрватске за даљом федерализацијом, као и либерализацијом привреде, који су усвојени на Осмом конгресу СКЈ, а којима су се супротстављали наводни „српски централисти”, довели су до пропасти великог броја предузећа, а самим тим и до великог броја незапослених, те ауторка исправно примећује да је „режим из нужде извукао корист” слањем „1,1 милион гастарбајтера” на „привремени рад у иностранство” (283). Да није било гастарбајтера и њихових обилних дознака, економија Југославије би несумњиво била у потпуном колапсу. Пишући о све већим регионалним разликама, упркос „привредном чуду”, Чалићева коректно примећује да су од „унутарјугословенских *terms of trade* користи имале индустрије Словеније и Хрватске, док је она нанела штету структурно слабо развијеним деловима земље” и да су „политички јаче републике”, које не именује (а реч је о Словенији и Хрватској), „трудиле да усмере инвестиције у своје регионе” (284). На другој страни, описујући смену Александра Ранковића и без доказа му се приписује, да се „пре свега, залагао за дискриминацију Албанаца, муслимана и Турака на Косову”, а да су га, чак и његове српске партијске колеге све више осећале као терет”. (285). Губи се из вида или прећуткује да је Ранковић заправо био интегрални Југословен, присталица централизма и као такав оштар противник сваког сепаратизма (укључујући и албански), као и сваког даљег растакања југословенске државе кроз даљу федерализацију.

Чалићева кратко пише о Македонцима и њиховом идентитету, који је, по њеном мишљењу, врло брзо „пустио корен јер је био израђен на стварној свести о националној посебности”, а затим износи нетачну тврдњу да је Македонија добила националну цркву, после њеног одвајања од Охридске архиепископије 1958, и наводног признања македон-

ског митрополита 1967. године, „после тешких преговора”, од Српске православне цркве. Ауторка очигледно не зна да Македонску православну цркву, која је створена на иницијативу македонских комуниста, ни до данашњег дана није признала ниједна друга православна црква у свету, а понајмање српска, јер је сматрају неканонском организацијом [Слијепчевић 1969].

О узроцима демонстрација на Косову 1968, као и албанизације покрајине, Чалићева износи следећи закључак: „Титов покушај да створи самостални косовски национални идентитет није успео” (304). Апсолутно је нејасно одакле ауторки апсурдна идеја о тзв. „косовском националном идентитету”, упркос томе што је јасно навела да је, управо после смене Ранковића, „либерализација отворила пут далекосежној албанизацији покрајине” (304). И поред свих уступака датих од 1945. па до тог Ранковићевог смењивања, етнички Албанци нису били задовољни јер „њихова покрајина и даље није имала статус републике и право на отцепљење”, па су зато „у октобру и новембру 1968. на Косову и у западној Македонији избили насилни сукоби. Демонстранти су тражили републику и устав, а неки од њих и спајање свих области насељених Албанцима” (305). Овде је видљив покушај прећуткивања, будући да је главни захтев демонстраната тада, као и 13 година касније био припајање Косова, Метохије и западне Македоније Албанији („Ми смо деца Скендербега војска Енвер Хоџе!”).

Одмах затим, ауторка пише о „језичком национализму” (306–309), као и о „Хрватском прољећу”, односно „маспоку” (309–313), при чему је управо овде уочљива њена тенденција ка успостављању „вештачке равнотеже” на линији Срби–Хрвати, а у делу везаном за језик, она ту убације и муслимане. Она по свему судећи сматра да су и српске и хрватске и муслиманске расправе и сукоби одражавали „жељу националне политике за већом самосталношћу” (308) и на тај начин губи из вида офанзивни карактер тежњи хрватске и муслиманске националне и језичке политике, односно дефанзивни карактер српске политике, поготово у делу око „маспока”. Она сугерише да су и Марко Никезић и Латинка Перовић хтели исто што и хрватска политичка, економска и интелектуална елита која је, супротно од пројугословенске политике српских комуниста, захтевала, и „сопствену ар-

мију и спољну политику, па чак и ревизију граница према Босни и Херцеговини”, као и „независност републике” (310–311). Исто тако, не спомињу се ни масовни изливи мржње према Србима у Хрватској током самих демонстрација и осталих скупова за време Маспока, укључујући и застрашујуће пароле: „Друже Тито љубим те у чело, дај обуци усташко одијело!” Perić 1974; Kesar *i dr.*, 1990]. На самом крају се укратко говори о сменама руководства у свим републикама подједнако, чиме се покушава сугерисати да је национализма било свуда подједнако, што, као што се види, није био случај [Ђурић 1994].

Контрадикторне су тврдње да је Тито одлучио да уведе чвршћи централизам и смањи слободу медија, а да је исто тако његов „систем кажњавао критичаре и националисте, али је онда сам присвајао њихове основне захтеве” (317). Уставни амандмани (1968–1972) додатно су децентрализовали, а не централизовали земљу, чиме је Тито у суштини прихватио захтеве националиста свих народа, осим српског који су због расутости по целој Југославији били присталице што јединствене и централизоване државе. Помало се и дивећи бонвиванском и луксузном животу Тита, ауторка пак тврди да су критичари могли да негодују због тога, али да „створено супротстављање ипак није било умесно због његове велике популарности (сиц!)” (322), а сама наводи да је у затворима средином седамдесетих у Југославији било „4.000 политичких затвореника”, којих је, у односу на број становника, било више „само у Совјетском Савезу и Албанији” (317).

Уставом из 1974. године, Југославија је заиста претворена у „федерацију са неким обележјима конфедерације”. Ауторка сасвим прецизно и тачно каже да је „децентрализација коју је проповедао Кардељ имала веома мало везе с демократизацијом, јер се власт само пребацила са федерације на републике, а да при томе нису створени прави контролни механизми”, као и да је устав „направио од савезне државе предмет компликованог преговарачког процеса међу републикама, у коме су практично сва питања имала национални набој” (319–320). Творци устава из 1974. у суштини и нису имали намеру да створе поменуте контролне механизме, већ да удовоље захтевима Словеније и Хрватске (пре свега „хрватског маспока”), док су на другој страни Србију ставили не само у подређен

положај у односу на остале републике, него и на њене две покрајине, релативизујући то тврдњом да су и Албанци били незадовољни јер нису добили статус републике (320), премда зна (226) да Албанци никад, чак ни по овом уставу из 1974, нису били конститутивни народ (с правом на отцепљење), него народност (*national minority*) и да као такви нису ни могли имати право ни на републику ни право на отцепљење [Rajović 1987].

Нејасно је зашто Чалићева тврди да су Албанци 1981. у свим већим градовима на Косову организовали насилне демонстрације верујући да је „коначно дошао тренутак” да остваре „своју жељу за потпуном равноправношћу” (335–336), када је и тада, као и 1968, главни захтев за републику као прелазно решење за припајање Косова Албанији (336). Такође, наводи исељавање, „око 131.000” Срба и Црногораца од Другог светског рата, али се не објашњава узрок, већ се каже да је после 1981. „дошло до правог миграционог удара” због „ширења атмосфере ‘спасавај се ко може’” (337). Радило се, међутим, о систематском застрашивању косовских Срба, који, после албанизације полицијских, судских и партијских структура, уз прећутну подршку федералних и покрајинских власти, нису имали никакву правну заштиту, па су се, уз прећутну сагласност власти, масовно селили у „ужу Србију”, у регионе Смедерева, Крагујевца, Краљева итд.

Чалићева сматра да је, поред осталих разлога (економских, политичких, идеолошких, спољнополитичких), систем изгубио легитимитет јер је „пропала комунистичка политика сећања, чији је циљ био да потпуно уклони из колективног памћења грађански рат и националистичке прогоне” (358). Породична сећања су очигледно измакла декретираној верзији прошлости, грађеној кроз Титов лични култ, мит о херојској епопеји партизанске борбе и „братству и јединству”.

Уз изузетак о улози Немачке у југословенској кризи, излагање Чалићеве практично се своди на препричавање политички коректног наратива Хашког трибунала који кривицу за распад Југославије и ратове приписује скоро искључиво Србима, уз готово редовно цитирање извода из материјала с различитих суђења. Да је, на пример, консултовала мемоаре Јосипа Бољковца, првог Туђмановог министра унутрашњих послова, тамо би наша тврдња да је Хрватска напала ЈНА, и иза-

звала грађански рат, а не обрнуто [Boļjkovac 2009].

У делу о етничким чишћењима и ратним злочинима, као и насиљима према културном наслеђу, ауторка нашироко и до најситнијих детаља описује и набраја само српске злочине над муслиманима. Муслиманске и хрватске злочине над Србима не помиње или спомиње само у једној полуреченици /„од 1993. муслиманске и бошњачке снаге почеле такође да хомогенизују освојене области”/ (391), изостављајући да су и ове снаге имале заробљеничке логоре у којима су мучени Срби [Mitrović 1994; Bojić 1995; Bojiћ 1995/a; Bojiћ 1995/b; Mitrović 1997; Пашалић 1997]. О хрватским злочинима се, пак, у делу око избијања муслиманско–хрватског сукоба у другој половини 1992. каже да су „етнички мешовити региони требало да буду хомогенизовани и да буду проглашени чисто хрватским” и као главни симбол „пustoшења” наводи се „рушење Мостара, некадашње туристичке атракције, и његовог историјског старог моста из 16. века, од стране Хрватског вијећа обране” (389). Ауторка не налази за потребно да помене први ратни злочин у БиХ, у Сијековцу 26. и 27. марта 1992. које су над српским цивилима починиле снаге регуларне хрватске војске и ХВО, удружене с паравојним снагама босанских муслимана, као што не налази ни за потребно да забележи било који колективни злочин муслимана над Србима, изузев „крвопролића” које су снаге Насера Орића починиле 1993. у селима Глогова и Кравица (400).

У опису акција хрватске војске и полиције „Олуја” и „Бљесак” (1995), Чалићева помиње „150.000 до 200.000” протераних Срба (402), али пропушта да наведе да је током акција побијено око 2.000 српских цивила, укључујући ту и жене и децу, а да више хиљада воде се као нестали. У приказу ситуације на Косову 1999, изостали су подаци о броју Срба, Црногораца и осталих неалбанаца који су избегли по доласку мировних трупа УН: 246.000 од којих близу 200.000 Срба и Црногораца, значајан број Горанаца и Рома. После 1999, с Косова под администрацијом УН исељило се 60% косовских Срба, 66% Горанаца (народ словенског порекла исламске вероисповести) и чак 70% Рома, од којих се већина никада није вратила у своје домове. Ни речи о десетинама градова етнички очишћених, о преко 150 срушених и тешко оштећених

српских манастира и црква, војној заштити КФОР-а око највећих српских манастира, насилном преузимању српских кућа, имања и станова од стране косовских Албанаца [*Kosovo and Metohija...*, 2007].

Ауторка је, истакла улогу уједињене Немачке, у распламсавању југословенске кризе почетком 1991. године (385–386), у почетку политичком подршком а затим и исхитреним признање независности Словеније и Хрватске од стране Немачке, а све ради показивања њене обновљене политичке снаге у новим међународним околностима после краја Хладног рата, онемогућили су проналажење свеобухватног решења за положај Срба у Хрватској, сведених на статус мањине, и будућег унутрашњег уређења БиХ. Напротив, признање је практично било јасан сигнал босанским муслиманима (и босанским Хрватима)

да и они напусте Југославију, чак и по цену грађанског рата. Чалићева, међутим, не помиње да је Немачка признавањем независности Словеније и Хрватске условила сопствено потписивање Мастрихтског споразума, којим је тадашња ЕЕЗ претворена у ЕУ [Nakarada 1991; Nakarada 2008; Pavković 2000].

Упркос несумњивом труду, Чалићева није успела да напише избалансирано, објективно дело „без предасуда, али не и без страсти” (17). Напротив, као да су из наклоности за титоистичком епохом и званичном верзијом историје тога доба произишле и предасуде, и нове и старе. С обзиром на то да добро познаје језик, културу и литературу Западног Балкана, могло се и морало очекивати много више од прилично једностраног приказа савремене прошлости југословенског простора.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Авакумовић, Иван (2004). *Михаиловић према немачким документима*, Лондон: Наша реч (прир. К. Николић).
- Бајт, Александар (2006). *Берманов досије*, Београд: Српска реч.
- Батаковић, Т. Душан (2000). *Нова историја српског народа*, Београд: Наш дом.
- Божић, Софија (2008). *Срби у Хрватској 1918–1929*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Бојић, Душица /прир./ (1995а). *Стрдање Срба у Сарајеву: књижа докумената*, Београд: Комесаријат за избеглице републике Србије.
- Бојић, Душица /прир./ (1995/б). *Стрдање Срба у Мосћару и долини Неретве: књижа докумената*, Београд: Комесаријат за избеглице Републике Србије /двојезичка издања/.
- Борозан, Ђорђе (1995). *Велика Албанија: историјско – идеје – пракса*, Београд: Војноисторијски институт ВЈ.
- Вучковић, Звонимир (1990). *Сећања из рајна. Од оштора до грађанског рајна*, I–II, Београд: Чича.
- Гавриловић, Владан (2005). *Темишварски сабор и Илirsка дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад: Платонеум.
- Димитријевић, Б. Бојан и Коста Николић (2000). *Генерал Михаиловић: биографија*, Београд: Српска реч.
- Димић, Љубодраг (1996–1997). *Културна историја у Краљевини Југославији: 1918–1941*, I–III, Београд: Стубови културе.
- Ђорђевић, Животије (1997). *Губици сјановништва Југославије у Дружбom свештом рају*. Београд: АБЦ-Графика.
- Ђорђевић, Звонимир (1994–1995). *Ожиги и ойомене*, I–II, Београд: Бигз.
- Ђукић, Славољуб (1991). *Како се догодио вођа*, Београд: Филип Вишњић.
- Ђурић, Михаило (1994). *Искусство разлике: суочавања с временом*, Београд: Терсит.
- Екмечић, Милорад (2007). *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд: Завод за уџбенике.
- Живојиновић, Р. Драгољуб (1994). *Ватикан, Католичка црква и југословенска власи: 1941–1958*. Београд: Просвета; Терсит.
- Задужбине Косова: сјоменици и знамења српског народа* (1987). Призрен: Епархија рашко-призренска; Београд: Богословски факултет (Јевтић, Атанасије, гл. уредник).

- Историја Савеза комуниста Југославије* (1985). Београд: Издавачки центар Комунист; Народна књига; Рад.
- Јагодић, Милош (2009). *Српско-албански односи у Косовском вилајету: (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Јадовно: *Комплекс усташких лоџора 1941*, I; *Јадовно: Зборник докумената*, II (ур. Ђ. Зетезало), Београд: Музеј жртава геноцида, 2007.
- Јовановић, М. Јован (1941). *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*. Београд: Г. Кон.
- Косово и Меџихија у великоалбанским плановима: 1878–2000* (2001). Београд: Институт за савремену историју (Н. Б. Поповић, гл. ур.).
- Крестић, Ђ. Василије (1991). *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд: Политика.
- Крестић, Ђ. Василије (2002). *Бискуп Ширсмајер у свјетлу нових извора*, Нови Сад: Прометеј.
- Крестић, Ђ. Василије (2006). *Бискуп Ширсмајер: Хрват, великохрват или Југословен*, Јагодина: Гамбит.
- Митровић, Андреј (1984). *Србија у Првом свјетском рату*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Николић, Коста (1999). *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, I–III, Београд: Српска реч.
- Павловић, Војислав (1998). *Од монархије до републике: САД и Југославија (1941–1945)*. Београд: Сlio 1998.
- Пашалић, Стево (1997). *Сјерадање Срба и српских насеља у бившој Босни и Херцеговини*, Бањалука: Banjaluka company.
- Пејановић, Ђорђе (1955). *Сјановничјево Босне и Херцеговине*, Београд: Научна књига.
- Перуничић, Бранко (1985). *Писма српских конзула из Пришћине: (1890–1900)*. Београд: Народна књига.
- Перуничић, Бранко /прир./ (1989). *Зулуми аџа и беџова над српским народом у Косовском вилајету: (1878–1913)*, Београд: Нова.
- Пешић, Десанка (1983). *Југословенски комунисти и национално питање: 1919–1935*, Београд: Рад.
- Попов, Јелена (2002). *Драма на војвођанском селу (1945–1952). Обавезни ошкулт пољопривредних производа*, Нови Сад.
- Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина: зборник радова* (2009). Београд: Музеј жртава геноцида (уредник Ј. Мирковић).
- Ривели, Марко Аурелио (1999). *Надбискупски геноцида: монсињор Сијеинац, Ватикан и усташка диктатура у Хрватској 1941–1945* (с италијанског превео Лазар Мацура). Никшић: Јасен.
- Симић, Перо (2009). *Тито, титина века*, Београд: Новости.
- Скоко, Саво (1999–2000). *Крваво коло херцеговачко 1941–1942*, I–II, Пале – Београд: СКПД Просвјета – Планета.
- Слијепчевић, Ђоко (1969). *Македонско црквено питање*, Минхен: Искра.
- Страњаковић, Драгослав (1991). *Највећи злочини садашњице: (патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945)*, прир. Ј. Д. Митровић. Горњи Милановац: Дечје новине; Приштина: Јединство.
- Тошић, Десимир (2002). *Колективизација у Југославији: 1949–1952*, Београд: Службени лист СРЈ.
- Ђоровић, Владимир (1920). *Црна књига: питање Срба Босне и Херцеговине за време Свјетског рата 1914–1918*, Београд, Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић.
- Bataković, T. Dušan (1994). *Yugoslavia. Nations, religions, ideologies*, Lausanne: L'Age d'Homme.
- Beloff, Nora (1985). *Tito's Flawed Legacy. Yugoslavia & the West 1939*. London: V. Gollancz.
- Bjelajac, Mile (1988). *Vojaska Kraljevine SHS 1918–1921*, Beograd: Narodna knjiga.
- Bojić, Dušica /прир./ (1995). *Stradanje Srba u Konjicu i Tarčinu: knjiga dokumenata* Belgrade: Komesarijat za izbeglice Republike Srbije.
- Boljkovac, Josip (2009). „Istina mora izaći van ---”: *sjećanja i zapisi prvog ministra unutarnjih poslova neovisne Hrvatske*, Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2009 /прир. Ж. Крушељ/.

- Božić, Sofija (2010). "Serbs in Croatia (1918–1929): between the myth of Greater-Serbian Hegemony and Social Reality", *Balkanica* LXI: 185–208.
- Cristitch, Kosta (1998). *Les faux frères*. Flammarion.
- Cvetković, Srđan (2006). *Između srpska i čekića: politička represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Čavoški, Kosta (1990). *Tito – tehnologija vlasti*, Beograd: Dosije.
- Dimić, Ljubodrag i Nikola Žutić (1992). *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941. Prilozi za istoriju*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar 1992
- Documents diplomatiques concernant les actes de violence et de brigandage des Albanais dans la Vieille-Serbie (vilayet du Kosovo), 1898–1899*. Belgrade: Ministère des Affaires étrangères, 1899.
- Djordjević, Dimitrije (1980). "Die Serben", in: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, band III, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft.
- Hayden, M. Robert (1999). *Blueprints for a House divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Kazimirović, Vasa (1996). *Nemački general u Zagrebu*, Kragujevac: Prizma; Beograd: Centar film.
- Kesar, Jovan; Đuro Bilbija i Nenad Stefanović /prir./ (1990). *Geneza Maspoka u Hrvatskoj*, Beograd: Književne novine.
- Klaić, Nada (1961). „O jednoj ‘naučnoj’ diskusiji”, *Historijski zbornik*. (Zagreb), XIV: 259–267.
- Kljakić, Slobodan i Marijan F. Kranjc (2006). *Slovenački četnici: poverljivi izveštaj vojvode i komandanta Karla I. Novaka*. Beograd: „Filip Višnjić” (prevod delova sa slovenačkog jezika Lj. Kranjc Tekavec).
- Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, Institute for Balkan Studies, Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts (D. T. Bataković, ed.).
- Lazith, Branko (1957). *Tito et la révolution yougoslave*. Paris: Fasquelle.
- Leković, Miloš (1985). *Martovski pregovori 1943*. Beograd: Narodna knjiga.
- Lees, Michael (1990). *The Rape of Serbia. The British Role in Tito's Grab for Power 1943–1944*, San Diego–New York–London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Martin, David (1990). *The Web of Disinformation. Churchill's Yugoslav Blunder*, San Diego–New York–London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Miletić, Antun (1986–1987). *Koncentracioni logor Jasenovac*, I–III, Beograd: Narodna knjiga.
- Miljuš, Branko (1991). *Revolucija u Jugoslaviji: 1941–1945*, Lozana–Beograd–Sarajevo: Javnost.
- Mitrović, Momčilo /prir./ (1994). *Muslimanski logor Visoko 1992–1993: Dnevnik i kazivanje logoraša: knjiga dokumenata*, Beograd: Vojska i Vojnoistorijski institut.
- Mitrović, Momčilo /prir./ (1997). *Zatvori i logori u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini: kazivanja logoraša*, Belgrade: Vojska.
- Nakarada, Radmila; Lidija R. Basta-Posavec i Slobodan Samardžić /prir./ (1991). *Raspad Jugoslavije – produžetak ili kraj agonije*, zbornik, Beograd: Institut za evropske studije.
- Nakarada, Radmila (2008). *Raspad Jugoslavije: Problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*, Beograd: Službeni glasnik.
- Novak, Viktor (1948). *Magnum Crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske;
- Novak, Viktor (1960). *Velika optužba: (Magnum crimen): pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, I–III. Sarajevo: Svjetlost.
- Novak, Viktor (1986). *Magnum Crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Beograd: Nova knjiga (reprint).
- Paris, Edmond (1962). *Genocide in Satellite Croatia 1941–1945. A Record of Racial and Religious Persecutions*, Chicago: Institute for Balkan Affairs.
- Pavković, Aleksandar (2000). *The Fragmentation of Yugoslavia: nationalism and war in the Balkans*. Houndmills: Macmillan Press.
- Perić, Ivan (1974). *Ideje „Masovnog pokreta” u Hrvatskoj*, Zagreb: Narodno sveučilište grada Zagreba.
- Peruničić, Branko (1988). *Svedočanstvo o Kosovu: 1901–1912*. Beograd: Naučna knjiga.
- Rajović, Radošin (1987). *Autonomija Kosova: istorijsko-pravna studija*, Beograd: Ekonomika, 1987].

- Rivelli, Marco Aurelio (1999). *Le Génocide occulté: Etat indépendant de Croatie, 1941–1945*. L'Age d'Homme.
- Rivelli, Marco Aurelio (1999). *L'arcivescovo del genocidio: monsignor Stepinac, il Vaticano e la dittatura ustascia in Croazia, 1941–1945*. Kaos Edizioni.
- Roberts, R. Roberts (1973). *Tito, Mihailovic and the Allies 1941–1945*. Nes Brunswick, Rutgers University Press.
- Skoko, Savo (1991). *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, Beograd: Stručna knjiga.
- Steinberg, Jonathan (1990). *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941–1943*. London & New York: Routledge.
- Taylor, Alan John Percivale (1976). *The Habsburg Monarchy 1809–1918. A History of The Austrian Empire and Austria-Hungary*. London.
- Thomas, G. C. Raju /ed./ (2003). *Yugoslavia Unraveled. Sovereignty, Self-Determination, Intervention*, Lanham, Boulder, New York, Oxford: Lexington Books.
- Tomac, Petar (1973). *Prvi svetski rat: 1914–1918*, Beograd : Vojnoizdavački zavod.
- Troude, Gilles (2007). *Conflicts identitaires dans la Yougoslavie de Tito 1960–1980*, Paris: Éditions de l'Association Pierre Belon.
- Woodward, L. Susan (1995). *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington D. C.: Brookings.
- Živojinović, R. Dragoljub (1980). *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države: 1914–1920*, Beograd: Nolit.
- Živojinović, R. Dragoljub i Dejan Lučić (1988). *Varvarstvo u ime Hristovo: prilozi za Magnum Crimen*. Beograd: Nova knjiga.

Милош Мишић
историјар, Ковин
milos.j.misic@gmail.com

О КЊИЗИ И ЊЕНОМ ПРИКАЗУ

(Драго Његован, Биљана Ратковић Његован, *Слобода шtamпе у Српској војводовини 1848–1849*, Друштво новинара Војводине и Мало историјско друштво, Нови Сад 2015)

У првој реченици књиге *Слобода шtamпе у Српској војводовини 1848–1849*, у издању Друштва новинара Војводине и Малог историјског друштва у Новом Саду (Нови Сад 2015), стоји изјава аутора да им је првобитна намера била да публикују један важан, а до сада необјављени документ из историје краткотрајне Српске Војводовине, „Привремену уредбу за печатњу 1849. године”. Већ на почетку морам оспорити ову тврдњу – да тај документ до сада није био објављен. О њему сам писала у три своја рада. Чланак под насловом „Привремена уредба за печатњу Војводовине Србије 1849. године” објављен је у *Зборнику радова Правног факултета у Новом Саду* (XXIII, 1–3, 1989, 174–182). Интегрални текст Привремене уредбе објављен је под насловом „Прописи о штампи у време Српског

народног покрета 1848–1849” у *Свескама Матице српске, Грађа и ирилози за културну и друштвену историју* (св. 14, бр. 50, Нови Сад 2010, 11–35). И у књизи *Средишњи органи власти у Српској војводовини 1848–1849*. (Нови Сад 2013), једно поглавље, странице од 238 до 251 односи се на овај пропис. Дакле, још пре безмало 27 година написан је први, исцрпан рад о овом документу, његов пуни текст објављен је пре шест година, а пре три године у поменутој књизи *Средишњи органи власти у Српској војводовини 1848–1849*, о њему је писано на око 13 страница. Документ сам пронашла доста раније, истражујући у Архиву САНУ у Сремским Карловцима грађу о Српском народном покрету, који је био тема мог магистарског рада, одбрањеног 1972. године. Толико о „открићу” документа и његовом првом објављивању!

Пошто је увек могуће да се истраживачу у науци посрећи и да нађе неки нови извор који би увећао, продубио и обогатио постојеће научно сазнање, читалац би могао закључити да ће и у овој књизи сазнати неке нове податке о овој несумњиво занимљивој теми. Истовремено, могуће је да се и на основу постојеће архивске и објављене грађе и огромног броја радова написаних о догађајима 1848–1849. године формира неки нови поглед и да неко ново тумачење. О Српском народном покрету вероватно ће се још развијати и писати, а можда и полемисати о неким ставовима и погледима на њега, што ће увек обрадовати оне који су о томе писали, а за науку представљати важан допринос. Међутим, ова се нада нажалост губи после читања ове књиге, што ћу настојати да документујем и образложим.

Почев од прве реченице у Предговору, којом су аутори објавили своје откриће Уредбе и изложили своје побуде да се позабаве овом темом, већ и иначе кратки текст Предговора садржи читав низ непрецизних, нејасних, па и нетачних исказа. Пажљивом читаоцу ће можда бити јасно шта су аутори желели да кажу неким реченицама, нпр. о томе да су „Пречански Срби¹ [су] сматрали да је Српска војводовина у сваком случају државна творевина Србија, која је под врховном влашћу аустријског цара и угарског краља”, да је „... током револуционарне 1848. године како потлаченим класама, тако и потлаченим народима, главна парола била слобода – она је неминовно, још од Француске револуције, пристала и уз јавност, јавно мњење, тј. његов тадашњи главни орган штампу.”, али то није баш сигурно.

Да су српске новине у ово бурно ратно време мењале место свог излажења, то је несумњива чињеница, али шта су аутори подразумевали под тврдњом да је тада у српској штампи настало „осамостаљење концепта националног новинарства”, није баш лако разумети. У погледу *Найпрејка*, једног од листова који су почели да излазе за време Покрета речено је да су га покренули Медаковићеви пријатељи, млади интелектуалци и предузетници. До сада се углавном сматрало да се ради само о Србима, младим интелектуалцима. Можда се варам, али рекла бих да се у то време „предузетник”, данас тако распрострањен и значењима богат термин није ни користио. Академик Крстић у свом капиталном делу о српској штампи, које су аутори много користили, помиње да је Медаковић био предузимљив, па може бити да је то схваћено као предузетништво.

Поред ових формулација, од којих се неке можда уз извесан труд могу и разумети, мада су могле, а и требало је да буду прецизније сročене, Предговор садржи и неколико

¹ У научним радовима и у онима који претендују да то буду вероватно би требало избегавати израз „пречански Срби”, који је у основи колоквијалан, има понекад и донекле пејоративан призвук, а несумњиво указује на поделе између делова српског народа раздвојеним двома, одн. трима рекама. Срби у Јужној Угарској себе су увек сматрали за део целовитог српског националног корпуса. Ако су се Срби с обеју страна река икада осећали јединствено и то у свакој прилици и наглашавали, онда је то било управо у време Српског народног покрета.

закључака, које ће аутори даље у раду наглашавати и разрађивати, а које потпуно одударају од самог текста њиховог „открића”, Привремене уредбе, немају упориште у познатим сазнањима о „Четрдесетосмој”, па сходно томе ни у малобројним радовима које су аутори обилато користили, а понекад али не и увек, и цитирали.

Аутори су већ у Предговору истакли, а у каснијем тексту још јаче наглашавали, да су доношење Привремене уредбе о печатњи „више тражили посленици јавне речи – уредници и новинари, него посленици власти”, па се „дошло до свести да и ова област – слобода печатње – мора бити законски регулисана”. На основу чега је изведен овакав закључак, тешко је установити. Напротив, слободно писање штампе (*Найпрејка*) сметало је „патријарху, Мајерхоферу и осталим, како српским тако и аустријским конзервативцима и реакционарима па су они који су седели у Главном одбору, још почетком 1849. тражили да се изрази посебан закон о штампи, чим строгим одредбама би била угушена свака опозиција”.² Непосредан повод била је критика рада Главног одбора коју је *Найпредак* објавио у 3. броју. Главни одбор је тада чак одлучио да се оформи суд који ће судити уреднику *Найпрејка*, а како закон о штампи није постојао, онда по врло строгом Војном закону. Исто тако није показано нити образложено како су то на ову конкретну одлуку утицали, како аутори пишу, „спољни фактори, револуционарни и антисрпски Мађари”.

Пред крај Предговора аутори закључују да сама Уредба није решила питање слободе штампе и разумних ограничења те слободе. То је тачно, јер Уредба није ни била донесена да би увела и заштитила слободу штампе и „њена разумна ограничења”. Уредба је имала изразито репресивни карактер, па су и сами аутори морали (или је требало) да установе, прочитавши Уредбу, да се у њој и не говори о слободи штампе, изузев у наслову. Даље, аутори одлучно закључују да је Уредба примењивана онолико колико је власт то дозвољавала. Уколико су нашли изворе који се односе на примену Уредбе, било би драгоцено да су то и навели, што у раду нисмо успели да пронађемо. За сада овакви извори нису познати, па се овај и сви остали слични

² В. Ђ. Крстић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1990, 80; *Найпредак*, бр. 4, 15. јануара 1849.

закључци своде на потпуно произвољне претпоставке.

На крају Предговора аутори нас обавештавају да ће, пошто Уредба није довољно размљива данашњем читаоцу, следити „историјски контекст” у којем је Уредба настала и речник недовољно познатих или изобичајених речи.

У светлу те најаве, покушаћемо да размотримо овај рад.

Књига има 181 страницу. „Историјском контексту” и документу о којем је реч – Привременој уредби за печатњу посвећене су странице од 13. до 38, дакле око 25 страница, под насловом „Српска штампа и Привремена уредба за печатњу Војводине Србије 1848–1849. године”. Од 40. до 56. странице су илустрације – насловне странице свих српских новина које су излазиле у Угарској од краја XVIII века. Ту су прикази штампарске пресе, вероватни изглед машине Данила Медаковића у Карловцима, затим насловне странице *Весњника*, *Најрејка* и *Позорника Војводска Србије*, грб Војводине. Потом, од 59. до 70. странице су прештампани чланци из *Најрејка*, који се односе на слободу штампе.

Даље, под посебним насловима, штампан је текст Извештаја комисије за припрему Уредбе за печатњу, на 73. страни и потом текст саме Уредбе, од 79. до 113. стране. Следи Речник изобичајених и мање познатих речи, од 117. до 124. стране, потом ксерокопија рукописа Уредбе, од 127. до 178. стране и на крају, од 179. до 181. стране Регистар имена и садржај.

Према томе, о „историјском контексту” и о самој Уредби аутори су написали око 25 страница, под насловом „Српска штампа и Привремена уредба за печатњу Војводине Србије 1848–1849. године”.

Од тих 25 страница приближно шест и по страница опет чине илустрације. Пошто обично свако, без обзира на узраст, отворивши књигу прво гледа слике, почећемо од њих. Како и сâм овај „историјски контекст” Уредбе о печатњи почиње од далеког Аустријско-турског рата (1788–1791), на првом су месту портрети митрополита Стратимировића и Карађорђа. Потом следе заглавља српских листова, који су у нешто већем формату поново приказана касније. Ту су и портрети Милоша Обреновића, Димитрија Давидовића, Јосифа Рајачића, Стевана Шупљика. Потом смо упознати са изгледом слагарске радионице и

слагарске справе са бакореза из 18. века (sic!). Даље – Ђорђе Стратимировић, Стеван Книћанин, Теодор Павловић, Данило Медаковић, Константин Богдановић, Јаков Игњатовић, па Јосип Јелачић и – Фердинанд Мајерхофер!

Оволико илустрација било би примерено некој неупоредиво обимнијој публикацији или, пре, публикацији другачијег жанра. У односу на дужину самог текста превише их је, а нису ни нарочито срећно одабране. Значајне за Покрет у целини, многе од приказаних личности са Уредбом нису имале никакве везе, а неки нису били више ни међу живима у време њеног настанка. У то време је Ђорђе Стојаковић изјавио о писању *Позорника*, последњег листа који је тада кратко време излазио, да је „постао сатира на слободу печатње”. Управо тако, као својеврсна сатира на писање о слободи штампе налази се овде портрет Фердинанда Мајерхофера.

Према томе текст о „историјском контексту” и о самој Уредби своди се на непуних двадесет страница. Почевши од Аустријско-турског рата, Темишварског сабора, Првог српског устанка и почетка српске државности, историје српске штампе, од првих листова покренутих крајем 18. века, оснивања српских културних установа, стиже се коначно и до Српског народног покрета и листова који су тада излазили. Ипак, и на тај мали простор од непуних двадесетак страница, још и умањен предугим уводом – стало је несразмерно много непрецизних формулација, неутемељених оцена и закључака, врло необавезно употребљених термина и чињеничних грешака. Навешћемо само неке од њих.

У теорији права не постоји појам аутономне државности. Аутономна државност је оно што се назива *contradictio in adiecto*. Данас, на овој територији, о томе се бар доста говори, па се претпоставља да је појам аутономије, као и појам државности мање више општепознат. Даље, „антифеудална револуција у Европи – иницирана из Француске – која је захватила и Хабзбуршку монархију, ставила је на историјску пробу и Србе у Јужној Угарској и *ишшање сшешена њихове државности*”. Срби у Јужној Угарској нису имали никакву „државност”, па није јасно ни како је она могла бити стављена на историјску пробу.

Аутори наводе да се унутрашње уређење Војводине заснивало на подели на законодавну, извршну и судску власт, која је недоследно спровођена услед перманентног ратног

стања. Пажљивије читање мога рада који је често цитиран, мада не увек и када је његова садржина била коришћена, јасно би показало да то није тачно. Напротив, сви постојећи органи вршили су све функције власти. Подела власти као принцип проглашена је само у неким од уставних нацрта, који су настали пред крај Покрета и нису никада били спроведени.

Изјава да су одржавана заседања скупштина, као законодавног тела доводи озбиљно у питање и најелементарније познавање кључних и основних чињеница о Српском народном покрету и теми о којој је реч.

То се односи и на тврдњу да је успостављена хијерархија судова. Када сам већ имала случај да се књига *Средишњи органи власти у Српској војводици 1848–1849.* тако обилато користи (са или без навођења), требало ју је бар помније прочитати.

Најмање у овој књизи, тако изразито, што би рекли аутори, диверзификоване садржине има говора о Уредби о печатњи, коју су, како поново тврде, открили и коју су ставили на важно место. О садржини саме Уредбе књига садржи непуне три странице. Наведено је само неколико од њених 124 параграфа, доста лаконски и непрецизно, без неког нарочитог критеријума. Можда су аутори сматрали да је сувишно да о Уредби пишу опширније, с обзиром на то да убедљиво највећи део књиге чине два текста Уредбе – штампани текст и копирани рукопис, па су читаоци могли и сами да је прочитају. Само копија рукописа Уредбе заузима чак 51 страницу књиге.

На крају, аутори закључују да је доношење Уредбе била „неопходност да се уреди питање слободe *циптамје*, које није више могло ни од које власти бити игнорисано.” Као што је већ речено, сврха доношења није била да се уреди слобода штампе, већ да се установе правила поступања и одговорност за њихово кршење, што и пише у њеном првом параграфу: „Уредба ова важи за она преступљенија печатње, која од дана публикације буду се догодила”. Преступљенија печатње су, да подсетимо, злогласне „преске” или штампарске кривице, средство строгог контролисања писања штампе и гушења сваке слободe. Садржај Уредбе поклапа се највећим делом са репресивним аустријским прописима о штампи, који су послужили приликом израде њеног текста, а о којима сам исцрпно писала у свом горе поменутом чланку, који аутори, нажалост нису узели у обзир.

Што се тиче Речника мање познатих или изобичајених речи, аутори би свакако допринели квалитету свог дела да су изоставили овај речник, имајући, пре свега, у виду публику којој је ова књига по самом свом садржају намењена – образованом, или чак иоле образованом читаоцу. Таквом читаоцу није потребно да се објашњава значење неких речи и то још, у повеликом броју, сасвим погрешно. Притом не ради се ни о архаичним, па ни изобичајеним речима.

Прво, о нетачним објашњењима. Сваки грађанин данас поуздано зна шта значи „апелација”, јер држава поново у свом правосудном систему има апелационе судове. „Апелација” није притужба, него призив, жалба. Чудно је да се сматра да је „подстрекавање” мање позната или изобичајена реч, а која иначе не значи „подстицање”, као што је објашњено. „Предстати” не значи просто стати пред неког, „собственост” није личност већ имовина, што се и данас тако назива, „умишљење” није нигде и никад значило кривично дело, мада јесте кривичноправни појам.

Неопростива омашка чак двојице историчара (једног од аутора и рецензента) је да у књизи коју су писали и рецензирали, стоји објашњење термина градомеђа као градског атара. Аутор је свакако морао врло помно ишчитати дотичну Уредбу, па је необично што у њеном III Одељењу није уочио шта значи „градомеђа”, ако то из неког тешко схватљивог разлога већ раније није знао, што се наравно очекује од неког ко се подухвати да пише о историји Срба у Јужној Угарској. А поготову се то очекује од рецензента!

Друго, о непотребним објашњењима. Зар аутори и рецензент заиста сматрају да савремени читалац не зна шта значе речи *преиначији, окончаји, обийалицији, омраза, ујлив, џујтор* и да су то за њега неразумљиве и изобичајене речи? Објашњавање значења оваквих речи озбиљно је потцењивање читалаца. Објаснити да је *достојни* – достојан, вредан чега, *верховни* – врховни, *владатељ* – владар, *казн* – казна, *искаји* – *ијражији*, *мејнуји* – ставити, *нејолишични* – неполитички и слично, непотребно је. Све ово једино доприноси томе да књига буја и нараста, тј. добија у обиму, чему су већ довољно допринеле и многобројне илустрације.

Када се већ пише о штампи и њеној слободи, очекивало би се и мало више обзира према основном оруђу тог светог права – писаној

речи! У тексту је врло упадљив крајње лежеран однос према правилима која за њу (писану реч) важе. Доследно је, а непрописно употребљавана цртица, а потпуно је прогнана црта. На истој страници ће се наћи Отоманска империја и османски султан, мада преовлађује отомански! У складу са старим начелом, стил је оно што обележава личност писца, па свако има право на свој стил! Ипак, писцима је требало скренути пажњу на неке конструкције, на оно што реченицу чини нејасном, на то да није баш уобичајено рећи да се државност практикује, да се револуција иницира, да су се неки дочепали власти и сл.

* * *

Приказ ове књиге, под насловом „Актуелност историјског искуства борбе за слободу српске штампе” објавио је у првој свесци *Зборника Майице српске за друштвене науке* за 2016. годину (бр. 154: 213–215), проф. др Владан Гавриловић, иначе и рецензент књиге која је предмет овог осврта. У већем делу свога приказа изнео је најпре неке опште напомене о револуционарним збивањима 1848, а потом преглед историје српске штампе у Јужној Угарској, опет од првих новина 1791. године. Књигу коју је приказао и ауторе поменуо је при крају прегледа српске штампе 1848–1849, тј. од *Позорника*, закључивши оно исто што су и они закључили: да су Срби у Монархији у револуционарним збивањима 1848–1849. достигли у потпуности основне постулате новинарства о издавању независних и слободних новина, лишених било каквих стега и цензура, што је потрђено и *Уредбом за ђечайињу* (штампање): „Ова привремена уредба о печатњи није у потпуности решила и дозволила потпуну слободу штампе и важила је до оног момента докле су то револуционарне власти дозвољавале. Но она је била истински почетак схватања слободе штампе у српском народу, а друштвене околности допринеле су да она буде угашена, а с обзиром на понашање српске штампе до наших дана Уредба за печатњу из времена Српске Војводине је и у потпуности заборављена”.

Слобода штампе је у време Српског народног покрета у основи постојала, али она никако није потврђена Уредбом, ни потпуно ни непотпуно. Напротив, Уредба је и начињена да би се до тада постојећа слобода ограничила. То је лако установити ако се она прочита, па се поставља питање како је она то могла

бити истински почетак схватања слободе штампе у српском народу. Даље, на какво важење Уредбе и на које револуционарне власти проф. Гавриловић мисли, остаје нејасно. А још је мање јасно како је на заборављање Уредбе утицало понашање српске штампе до данашњих дана.

Ни у једном од 124 параграфа Уредбе не говори се о слободи штампе, напротив, врло су помно и прецизно одређени услови издавања и штампања и строго утврђена одговорност за њихово непоштовање. Ни у оно мало одредаба које су аутори навели не може се ни назрети нека слобода, па је необично што су и аутори, а и рецензент тако сложни у оцени Уредбе као неког врхунца борбе за остварење слободе штампе.

Како је било могуће да ни аутори, а ни рецензент чија је дужност да оцени рад који му је предочен, укаже на евентуалне пропусте и предложи исправке и допуне, тако једнодушно и уверено донесу закључке који немају никаквог темеља у грађи у чије су се обрађивање, рецензирање и приказивање упустили.

Проф. Гавриловић је закључио приказ оценом да је велики допринос и значај аутора, који су Уредбу и њене чланове штампали и омогућили да се не само научна, него пре свега, друштвено-политичка сфера упозна с њеним садржајем. Због тога сам, нажалост, приморана да и проф. Гавриловића подсетим да Уредба није заборављена, и то у потпуности како он примећује, и да поменем своје радове о томе. Гајила сам очигледно неосновано мишљење да је историчарима који се дуго баве једним историјским периодом мање више познато оно што је о томе писано.

Сем закључка да је она велики допринос аутора, проф. Гавриловић је књигу коју је и рецензирао и приказао прогласио за монографију. Има и разлика у дефиницијама монографије, али су нека њена својства битна, неспорна и општепозната, или би бар требало да буду позната, нарочито делатницима у науци – монографија је самостално, свеобухватно и методолошки адекватно обрађивање једне теме из одређеног научног подручја. Подразумева се да се то не може постићи и без одговарајућег обима. Све ово итекако добро знају они чија је каријера и напредовање данас везано за неку научну установу.

Да закључимо. Књига о којој је реч представља компилацију, сачињену највећим делом од извадака из радова који су се бавили

овим периодом, као и прештампаних или копираних изворних докумената, чланака из *Найпрејка*. Поред тога, књига је дословно претрпана ликовним приказима.

Кључни део, под насловом „Српска штампа и Привремена уредба за печатњу Војводоине Србије 1848–1849. године” сведен је на двадесетак страница текста. Почетак, назван „историјским контекстом”, обухвата непотребно дуги период, почињући чак од краја 18. века. Већи његов део односи се на историју српске штампе у Јужној Угарској, од самих њених почетака, дакле од краја 18. века, него на саму Привремену уредбу за печатњу. Све што је о томе написано преузето је из књиге Василија Ђ. Крестића *Историја српске штампе у Јужној Угарској 1791–1914* (Нови Сад 1990). Књига академика Крестића спада у оне драгоцене књиге без којих се не може ни замислити бављење било којом темом из историје српског народа у Јужној Угарској у овом временском периоду. Аутори нису, нити су могли саопштити о томе било шта ново, а нису успели ни да начине један кратак, али заокружен преглед основних података. То се односи и на књигу моје маленкости, *Средишњи органи власти у Српској војводовини 1848–1849*. (Нови Сад 2013), односно оно што је из ње преузето. То су неки подаци о Српском народном покрету 1848–1849. године, организацији власти која је тада формирана, нормативној делатности. Највећи део тих података пренесен је погрешно. Поглавље у мојој књизи које се односи на Уредбу за печатњу

налази се на страницама 238–251. С обзиром на то да су странице већег формата него књига на коју се односи овај осврт, фонт мањи, а нема ни слика, поглавље је обимније од овог текста. Аутори очигледно нису читали остале моје радове о Уредби, али овај јесу, јер га често цитирају. Тако се поставља оправдано питање зашто су трошили своје драгоцене време на писање о теми о којој је већ писано, а први пут још пре 27 година? О данас тако оскудним материјалним средствима да се и не говори. Требало би вероватно да се осећам поласканом што су је аутори тако много користили, али се не осећам. Начин навођења није онакав какав је у науци уобичајен и прихваћен. Ако се преносе неки подаци на страници и по, или чак на две, а извор се означава само код првог пасуса, то се не може сматрати за уобичајен, прихватљив и коректан поступак. Још је теже прихватити чињеницу да је оно што је наведено пренесено непрецизно, нетачно и површно, што често потпуно мења смисао.

Наравно, целокупно људско знање представља својеврсно огромно здање, где нови нараштаји са својим стваралаштвом стоје фигуративно на плећима оних који су мислили и стварали пре њих, али смо дужни макар да оно што преузимамо, преузмемо са дужном пажњом и прецизношћу, поштујући труд и резултате аутора чије смо радове преузели и користили, јер само тако оно што се допуњује новим сазнањима може стајати на чврстом темељу.

Др Љубомирка Крклјуш
професор универзитетa у Њензију,
Нови Сад
ljkrkljus@sbb.rs

ШАЈКАШКА – НОВЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

(*Шајкашка: њросѣор – сѣановниѣво – ѣрошлосѣ*, група аутора, Нови Сад: Матица српска, 2014)

Области Шајкашке наука је и раније посвећивала достојну пажњу – Матица српска је 1975. објавила двотомну историју Шајкашке. Полазећи од намере да се допуне постојећа научна знања о различитим аспектима овог дела јужне Бачке у углу река Тисе и Дунава, у Матици српској је 19. октобра 2013. у поводу обележавања 250 година од оснивања Шајкашког батаљона одржан међународни научни скуп под називом „Шајкашка – простор, становништво, прошлост”. Организатори скупа (проф. др Љубомирка Кркљуш, проф. др Бранислав Ђурђев и проф. др Бранко Бешлин) су позив за учешће на скупу упутили стручњацима из различитих друштвених наука: историчарима, демографима, социолозима, етнологима итд. Радови саопштени на овом научном скупу објављени су у зборнику

радова који носи назив *Шајкашка: њросѣор – сѣановниѣво – ѣрошлосѣ*. Сама књига одштампана је у поводу „Јубилеја 150-годишњице пресељења Матице српске из Пеште у Нови Сад”. Зборник радова садржи укупно 13 прилога који у хронолошком погледу захватају веома дуго раздобље од средњег века до краја 20. столећа. Док је већина радова усредсређена на поједине феномене везане за прошлост ове области, три рада доносе истраживања из демографске, односно, етнолошке перспективе док један није у непосредној вези са Шајкашком.

Радови посвећени историји Шајкашке почињу са кратким прилогом Петера Рокаиа у коме је показано да се „први помен шајкаша” као назива за лађаре угарских краљева јавља већ средином 14. века, насупрот ранијем мишљењу да се он јавља тек почетком 16. века (стр. 11–14). Знатно шире концептиран и са обиљем чињеница које су до сада већином измицале пажњи српских истраживача, јесте рад Бранка Бешлина о „Шајкашкој у походима принца Евгенија Савојског 1697/98. и 1716/18.” (стр. 15–37). На темељу пажљиве анализе постојећих извора и литературе Бешлин је реконструисао војну и економску улогу ове микрорегије у углу Дунава и Тисе у војним походима Евгенија Савојског против Османског царства крајем 17. и почетком 18. века. Револуционарним збивањима 1848/49. посвећени су радови Љубомирке Кркљуш и Владана Гавриловића. Док је у првом ауторка настојала да пружи синтетичан преглед Шајкашке током Револуције, Гавриловић је изнео карактеристичне податке о Револуцији

које је у својим сећањима оставио подофицир српске народне војске Јован Добановачки из Госпођинаца у Шајкашкој (стр. 65–73). Размеђу 18. и 19. века посвећен је рад Стевана Славнића о улози шајкаша у ратовима које је Хабзбуршка монархија водила од 1778/79. (рата за Баварско наслеђе) до пада Наполеона 1815. године (стр. 75–93). Настојећи да деловање шајкаша прикаже унутар општег контекста које је представљало доба француских револуционарних и Наполеонових ратова, сматрамо да је аутор одвише пажње поконио општим европским приликама чиме његов приказ основне теме губи „црвену нит”. Потпуно другачији је приступ Драга Његована који је, на темељу већином објављених извора и литературе, реконструисао најважније појаве и процесе који су обележили прошлост Шајкашке током година Другог светског рата – у првом реду, реч је о депортацији српског становништва и помађаривању, партизанском отпору мађарским окупационим властима, рацији у Бачкој у јануару 1942. у којој је убијено чак 2.345 лица са територије Шајкашке, те реторзији која је наступила крајем рата (стр. 95–112). Насупрот већином војно-политичкој историји на коју су били усредсређени претходни радови, Агнеш Озер је у своме прилогу приказала писање мађарске 19-вековне историографије о шајкашима и Шајкашкој, анализирајући радове оних историчара који су се понајвише бавили овом темом окупљених око Историјског друштва Бачко-бодрошке жупаније – Јене Сентклараи, Иштван Ивањи, Ђула Дудаш (стр. 113–121).

Демографским аспектима Шајкашке посвећен је рад чији су аутори Саша Кицошев, Љубица Ивановић Бибић и Бранислав С. Ђурђев „Промене етничке и верске структуре становништва Шајкашке” (стр. 123–135) као и рад Љубице Ивановић Бибић, Бранислава С. Ђурђевога и Даниеле Арсеновић „Старосна структура становништва Шајкашке у другој половини 20. века” (стр. 137–151). Иако је српско становништво увек било најбројније на подручје Шајкашке, аутори су показали знатно повећање мађарског становништва у деценијама које су уследиле након развојачења када се његова процентуална заступљеност повећала са 1% (1873) на чак 16,9% (1910) док се број Немаца готово удвостручио (са 5,9% у 1873. на 11,1% 1910) а проценат српског становништва се током истог раздобља смањио са 88,6% на 68%. Када је, пак, реч о старосној

структури, истраживање је показало да се наставља процес убразног старења становништва тако да се данас сва насеља Шајашке налазе у стадијуму (дубоке) демографске старости.

Једном сегменту духовне културе Срба у Шајкашкој – „обичајима животног циклуса” – посвећен је рад чији је аутор Весна Марјановић (стр. 154–181). На темељу етнолошких теренских истраживања ауторка је анализирала обредну праксу везану за рођење, венчање, смрт и погреб, утврдивши прожимање наслеђених обичаја са културом становништва досељеног у Шајкашку током друге половине 20. века. На размеђу историографије, демографије и етнологије је рад Јанка Рамача „Русини у Шајкашкој у 19. веку” у којем је аутор настојао да прикаже друштвени и привредни живот ове етничке заједнице чије је значајније насељавање, концентрисано у Ђурђево, отпочело након укидање Војне границе (стр. 183–207). Словачки историчар Петер Шолтес је, пак, на темељу аустријских и угарских статистика из прве половине 19. века, анализирао тзв. „народни карактер” српског народа у Монархији у којој су кључну улогу заузимали стереотипи о високим војничким квалитетима и лојалности владарском дому Хабзбурга и Аустрији (стр. 209–239). Упркос постојању сажетака на српском и енглеском језику, штета је што Шолтесов рад није у целини преведен на српски језик. Коначно, последњи рад у зборнику је прилог Золтана Ђереа о „јаскунској аутономној области у Мађарској” (стр. 239–263). Иако се својим садржајем непосредно не односи на тему зборника, Ђереов рад пружа заокружени приказ готово у потпуности непознате теме у српској историографији – настанка и развојка аутономне области у Краљевини Угарској, насељене Куманима и Јасима током 13. века. Поред настанка ове области, аутор је анализирао и специфичне одлике живота Кумана и њихову материјалну и духовну културу, промене које су у овој области настале услед османских освајања (миграције), поновно успостављање ове области крајем 17. века да би своје излагање окончао приказом нових правних, економских и друштвених институција у 18. веку и, напослетку, језгровитим разматрањем куманског наслеђа у савременој мађарској култури и „куманским слојем” мађарског идентитета.

Имајући у виду садржај радова на које смо, укратко, скренули пажњу, сматрамо да је зборник радова *Шајкацка: њросѣор – сѣановни-цѣѣво – ѣроцѣлосѣѣ* у потпуности испунио задатак који су пред себе поставили његови

приређивачи будући да не представља тек пригодну „слављеничку публикацију” већ доноси нова знања и отвара перспективе другачије од уобичајених.

Др Михаел Аниѣоловић
Педагошки факултет
Сомбор

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

АНА БИЛИНОВИЋ (Београд, 1983). Асистенткиња на Одсеку за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

На ФФ УНС дипломирала 2008. године („Доприноси еволуционе теорије проучавању породице”) и одбранила мастер рад 2010 („Теоријски концепти породичне политике као основа за стратешко решавање породичних проблема у савременим високо-индустријализованим друштвима”). Асистенткиња је на Одсеку за социологију ФФ УНС на предметима: Социологија породице, Социјална патологија са криминологијом, Општа методологија и Социологија науке. Области интересовања и истраживања: социологија породице и генерација, социотерапија породичног живота, социјална патологија, криминологија и општа методологија.

СЛАЂАНА ВИДОСАВЉЕВИЋ (Призрен, 1960). Доцент на Учитељском факултету у Призрену (седиште у Лепосавићу) Универзитета у Приштини.

Дипломирала 1983. године на ПМФ УПр, магистрала 1996. године на ТФ УНС, докторирала 2011. на УФ у Призрену (Лепосавићу) УПр (са седиштем у Косовској Митровици), и стекла звање доктора наука у области методике наставе. Учествовала је на више домаћих и међународних научних скупова, конференција и семинара. Аутор је једне монографије и преко четрдесет научних и стручних радова. Ужа сфера научног интересовања: методика наставе природних и друштвених наука, заштита и унапређење животне средине.

Важније књиге: *Еколошки садржаји у настави природе и друштва*, Лепосавић 2014.

МАЈА С. ВУКАДИНОВИЋ (Нови Сад, 1977). Професор струковних студија на Високој пословној школи струковних студија у Новом Саду и научни сарадник у области хуманистичких наука (психологија).

Дипломирала 2001. године на ФФ УНС (Одсек Психологија). Магистрала је 2005 (област менаџмента, ФМ Нови Сад) и 2008. године (област психологија уметности, ФФ УБг). Докторирала је 2010. на ФФ УБг (одсек: Психологија). Од 2007. је професор струковних студија на ВПШСС у Новом Саду. Оснивач је и председник (од 2006) Новосадског центра за истраживање плеса и уметност фламенка La Sed Gitana. Аутор је једне монографије, више десетина радова у домаћим и међународним часописима и зборницима радова с домаћих и међународних конференција. Ужа област научног интересовања: психологија уметности.

Важније књиге: *Фламенко – између шпаније и усклика*, Нови Сад 2002.

НЕМАЊА ЂУКИЋ (Сарајево, 1981). Доцент на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци.

Дипломирао (2005) на Одсеку за филозофију и социологију ФФ УБЛ, магистрирао 2010, докторирао 2013. године („Инструменти социјалне контроле појединаца, друштвених група и јавног мњења у савременом друштву) на

Студијском програму социологије ФПН УБЛ. Запослен на ФПН УБЛ. Био асистент (2007–2011) уже научне области: посебне социологије; виши асистент (2011–2013) уже научне области: теоријска социологија. На истој научној области изабран за доцента (2014). Учествовао на више домаћих и међународних научних конференција. Аутор је девет књига и 24 научна рада.

Важније књиге: *Uvod u klasične sociološke teorije*, Бања Лука 2010 (коаутор); *Теорије културе*, Бања Лука 2010 (коаутор); *Проблем објективности у социологији сазнања*, Бања Лука 2012; *Socijalno stabilizujuća uloga medija*, Бања Лука 2013 (коаутор); *Личности и заједница*, Бања Лука 2013; *Есхаџологија и ђолиџика. Огледи о Српској идеји*, Бања Лука 2014; *Социјална контрола*, Бања Лука 2014; *Феноменолошка социологија. Прилоз феноменологији Балкана*, Бања Лука 2015.

РАСТКО ЈОВАНОВ (Панчево, 1977). Научни сарадник у Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду.

Докторирао је 2011. године на ФФ УБч („Слобода и међународно право. Историчност Хегелове филозофије права”). Последипломске студије спровео је 2012. године у оквиру ХА и ИЦКНФ на УБох. Запослен на ИФДТ у Београду као научни сарадник. Коприређивач је два зборника на немачком језику: *Phänomenologische Ontologie des Sozialen* (2015) и *Politiken des Lebens. Technik, Moral und Recht als institutionelle Gestalten der menschlichen Lebensform* (2015). Аутор је већег броја чланака и поглавља у зборницима на српском, немачком и енглеском језику. Учествовао је на више домаћих и међународних научних пројеката. Своја научна истраживања излагао је на међународним конференцијама у Србији, Немачкој и Италији. Председник је СХД и члан АФД и ФФП у Франкфурту. Главни је и одговорни уредник часописа *Филозофија и друштво*.

Важније књиге: *Хегелово право народа: историчност духа и границе права*. Београд 2013; *Souveränität und Gewalt. Hegel über Freiheit, Krieg und Philosophie*, Saarbrücken 2014.

СЛАВИША КОСТИЋ (Београд, 1975). Наставник XV београдске гимназије.

Завршио Богословију Света три Јерарха у манастиру Крка и дипломирао на БФ СПЦ /данас ПФФ УБг/ 2003. године („Канонско предање у свештеничкој пракси”). У периоду 2003–2004. провео академску годину на Академији Светог Владимира у САД. Тренутно је на завршној години мастер студија религиологије при Универзитету у Београду. Ради као наставник верске наставе у XV београдској гимназији (од 2005). Стручне радове објављивао у периодичи: *Philoteos*, *Православни катихеза*, *Православље*, *Теолошки ђогледи*, *Животис*, *Каленић*, *Theoria*. С енглеског превео књиге: В. Кесић, *Први дан нове ђвари: васкрсење и хришћанска вера*, Краљево 2006; С. С. Харакас, *Здравље и медицина у источно-ђравославној ђрадицији*, Краљево 2007; *Византијски светиџиљ*, зборник (прир. С. Хекел), Београд 2009.

ХЕРФРИД МИНКЛЕР /Herfried Münkler/ (Фридберг, Хесен, Немачка, 1951). Редовни професор политичких наука на Хумболтовом универзитету у Берлину.

Студирао германистику, политичке науке и филозофију на ГУ у Франкфурту на Мајни где је и дипломирао 1977. Од 1982. до 1987. је научни сарадник у Одељењу друштвених наука на ГУ. Од 1987. до 1992. в.д. професора политичких наука на ГУ. Од 1992. године је редовни професор политичких наука на ХУ у Берлину. Један је од водећих немачких политиколога чија су научна интересовања усмерена ка историји идеја и политичкој теорији, политичкој култури, теорији и историји рата итд. Аутор је више књига посвећених класицима политичке

мисли попут Макијавелија (*Machiavelli. Die Begründung des politischen Denkens der Neuzeit aus der Krise der Republik Florenz*, 2004), Хобса (*Thomas Hobbes*, 2001) и Клаузевица (*Clausewitz' Theorie des Krieges*, 2003), теорији империја (*Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*, 2005; српско издање: *Империје. Лоџика владавине свејом: од старог Рима до Сједињених Држава*, 2009) као и историји Првог светског рата (*Der Große Krieg. Die Welt 1914 bis 1918*, 2013). Приредио је бројне књиге међу којима је од нарочите важности *Приручник за политичке идеје у пет томова у издању издавачке куће Пипер (Pipers Handbuch der politischen Ideen, I–V, 1985–1993).*

ДЕЈАН МИРОВИЋ (Бар, 1972). Доцент Правног факултета Универзитета у Приштини (Косовској Митровици).

Дипломирао на ПФ УБг. Магистрирао је из области међународног привредног права. Од 2007. до 2012. године био је посланик у НС РС. Докторирао је 2012. на ПФ УБг. Од 2013. године је доцент на ПФ УПр у Косовској Митровици.

Важније књиге: *Запад или Русија*, Београд 2004; *Косово и Мејхоџија – Палестина, систем криза*, Београд 2007; *Арђументи кроз Европске уније*, Београд 2008.

ВАЛЕНТИНА СОКОЛОВСКА (Вршац, 1970). Ванредни професор на Одсеку за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала 1996, магистрала 2005. године („Етнички идентитет Македонаца у Војводини”) и докторирала 2009. године („Акултурациони процеси етничких група у Војводини”) на Одсеку за социологију ФФ УНС. Главна интересовања, истраживања и студије односе се на области социологије етничитета, демографије, као и примене статистичких метода у социологији. Ванредни је професор на Одсеку за социологију ФФ УНС. Учествовала је на многобројним научним и стручним пројектима, а тренутно је руководиоца три научна пројекта која финансирају ПСНТР АПВ и МПНТР РС.

Важније књиге: *Традиција, језик, идентитет*, Нови Сад 2008 (коаутор); *Акултурација етничких група у Војводини*, Нови Сад 2010; *Социјалне мреже, социјални капитал и друштвени капитал*, Београд 2011; *Дескриптивна статистика*, Нови Сад 2013.

ТОДОР СПАРИОСУ (Зрењанин, 1956). Економски консултант.

Дипломирао 1979. и магистирао 1985. године на ЕФ УБг. Докторирао је 2016. године одбраном докторске тезе „Теоријска и емпиријска анализа ефикасности стечајног процеса” на истом факултету. Од 1981. до 2007. године био асистент и истраживач-сарадник у ИЕН у Београду. У својству истраживача и руководиоца био је ангажован на многим пројектима. Један од пројеката био је „Програм економског опоравка Југославије, привредни систем и мере у 1994. години” тзв. „Аврамовићев програм”. Руководио је изградом и био је један од аутора сепарата: *Стратегија управљања процесима дуализације привреде: улога и значај скривене-сиве економије у опоравку и стабилизацији привреде*. Од 2007. до 2012. године бавио се истраживачким и пословима консалтинга у властитој агенцији „Спарит”. Од 2012. године ради као приватни консултант.

Важнији радови: *Животна средина и развој: концепти одрживог развоја*, Београд 1997 (коаутор).

ВЛАДИМИР М. ЦВЕТКОВИЋ (Крагујевац, 1987). Асистент на Криминалистичко-полицијској академији у Београду.

Завршио СШУП у Сремској Каменици. Дипломирао на КПА у Београду (2010). У току 2012. године одбранио је мастер рад на Криминалистичко-полицијској академији („Управљање у ванредним ситуацијама изазваним злоупотребом оружја за масовно уништавање”). Докторску дисертацију одбранио је на ФБ УБг (2016). Аутор је преко 100 научних радова објављених у домаћим и међународним часописима, зборницима и монографијама. Асистент је на КПА у Београду на предметима: Безбедност у ванредним ситуацијама, Управљање ризицима у систему заштите и спасавања и Кризни менаџмент.

Важније књиге: *Интервенционо-стабилизацке службе у ванредним ситуацијама*, Београд 2013; *Природне катастрофе и образовање*, Београд 2015 (коаутор); *Сујеројствљављење савременом организованом криминалу и тероризму*, Београд 2015 (коаутор); *Полиција и природне катастрофе*, Београд 2016 (коаутор); *Евакуација у природним катастрофама*, Београд 2016.

СКРАЋЕНИЦЕ

АПВ	Аутономна Покрајина Војводина	ТФ	Технолошки факултет
АФД	Аустријско филозофско друштво	УБг	Универзитет у Београду
БФ	Богословски факултет	УБЛ	Универзитет у Бања Луци
ВПШСС	Висока пословна школа струковних студија	УБох	Универзитет у Бохуму
ГУ	Гетеов универзитет	УБч	Универзитет у Бечу
ЕФ	Економски факултет	УНС	Универзитет у Новом Саду
ИЕН	Институт економских наука	УПр	Универзитет у Приштини
ИФДТ	Институт за филозофију и друштвену теорију	УФ	Учитељски факултет
ИЦКНФ	Истраживачки центар за класичну немачку филозофију	ФБ	Факултет безбедности
КПА	Криминалистичко-полицијска академија	ФМ	Факултет за менаџмент
МПНТР	Министарство просвете, науке и технолошког развоја	ФФ	Филозофски факултет
НС	Народна скупштина	ФФП	Форум за филозофију права
ПБФ	Православно-богословски факултет	ХА	Хегелов архив
ПМФ	Природно-математички факултет	ХУ	Хумболтов универзитет
ПСНТР	Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој		Биобиблиографске белешке саставио <i>Владимир М. Николић</i>
РС	Република Србија		
САД	Сједињене Америчке Државе		
СПЦ	Српска православна црква		
СХД	Српско Хегелово друштво		
СШУП	Средња школа унутрашњих послова		

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА

**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

ИЗ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:

Нови Сад, Улица Матице српске 1

Телефон: 021/420–199; 021/6615–798

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska

Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street

Phone: (00381) 21 420–199; (00381) 21 6615–798

E-mail:

vnikolic@maticasrpska.org.rs

zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
155–156 (2/2016) свеску 5. јуна 2016.

За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић

Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић

Лектор: Владимир М. Николић

Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић

Коректор: Драган Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2016. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни

и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св. 76–. – Нови

Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак

публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије